

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLVI. évfolyam, 2016. 2. szám
Year XLVI, issue 2016/2

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Rakić-Ódri Kornélia

Szerb tartalommutató és rezümék:
Pásztor Kicsi Mária

ETO-besorolás:
Ispánovics Csapó Julianna

2016. 2., bővített számunk *Európa válságmodelljei* című tematikus blokkját dr. Beretka Katinka szerkesztette.

A folyóiratban megjelent tanulmányokat felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by external professionals from the relevant field.

A Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma a *Létünket* M52-es értékű tudományos folyóiratnak minősítette.

A szám mellékletei:

VoxEurop
<http://www.voxeurop.eu/en/content/article/3315511-crisis-democracy-much-finance>
Economist
<http://www.economist.com/node/4097374>

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Thomka Beáta	Lezárulás, újakezdés, folytatás (Exjugoszláv prózai tradíció a nagyvilágban)	9
	■ ■ <i>Emlékezet</i>	
Zóka Péter	A kitalált hagyományoktól a posztnemzeti állapotig (A nacionalizmus újraértelmezésének kísérlete Eric Hobsbawm és Jürgen Habermas elméleteinek kritikája által)	33
Barcsi, Tamás	The cruelty of animal humanism and the last sacrifice [Az animális humanizmus kegyetlensége és az utolsó áldozat]	47
	■ ■ <i>Perspektíva</i>	
	<i>Európa válságmodelljei – A globalizációtól a migrációig</i> (Szerkesztette Beretka Katinka)	
Arató Krisztina – Koller Boglárka Varga András Klenanc Miklós Roberta Medda-Windischer	EU: válságdiagnózis és lehetséges terápia Hiányos demokrácia, sikertelen válságkezelés . . . Variációk demokratikus deficitre Régi és új kisebbségek: sokféleség-kezelés és szociális kohézió a kisebbségi jogok szemszögéből [Old and new minorities: diversity governance and social cohesion from the perspective of minority rights] (Beretka Katinka fordítása)	57 87 109 121
Eplényi Kata	Egy további „kis lépés” – Kisebbségekkel kapcsolatos fejlemények/események az európai intézményekben 2014 során [A Further Minor Step–Minority-Related (D)eve(lopme)nts within the European Institutions throughout 2014] (Bíró Anna fordítása)	145
Gyenyey Laura	A szociális turizmus kérdése az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatában	167
Blazsek Virág Horváthy Balázs	A globális pénzügyi folyamatok európai vetületei A transzatlanti kereskedelmi és beruházási partnerség és a multilaterális kereskedelempolitika válsága	183 197

	■ ■ <i>Örökség</i>	
Jakus János	A „Z” hipotézis (A központi hatalmak és Románia háborúja Kelet-Magyarországon 1916-ban) (II.)	215
	■ ■ <i>Műhely</i>	
A. Gergely András	Kisebbségháttér: egy út a politika antropológiájához (I.)	233
Tóth I., János	Crisis and consciousness of crisis [Válság és válságtudat]	259
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Bence Erika	Hét évtized csend (Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: <i>Napló I–II., 1935–1946</i>)	271
Draginja Ramadanski	Egyén és társadalom (Erika Bence–Ferenc Németh: <i>Individual and Society</i>) (Utasi Anikó fordítása)	275
	E számunk szerzői	279
	Recenzensek	281

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Beata Tomka	Zatvaranje, ponovni početak, nastavak (Eks-jugoslovenska prozna tradicija u svetu)	9
	■ ■ <i>Sećanje</i>	
Peter Zoka	Od izmišljene tradicije do postnacionalnog stanja (Pokušaj reinterpretacije nacionalizma putem kritike teorija Erika Hobsbauma i Jirgena Habermasa) . .	33
Tamaš Barči	The cruelty of animal humanism and the last sacrifice [Surovost animalnog humanizma i poslednja žrtva]	47
	■ ■ <i>Perspektiva</i>	
	<i>Evropski modeli sveta – Od globalizacije do migracije</i> (Uredila Katinka Beretka)	
Kristina Arato – Boglarka Koler Andraš Varga	EU: dijagnoza krize i moguća terapija Demokratski deficit, bezuspešni krizni menadžment	57 87
Mikloš Klenanc Roberta Meda-Vindišer	Varijacije na demokratski deficit Stare i nove manjine: tretiranje diverziteta i socijalna kohezija iz aspekta manjinskih prava (Na mađarski prevela Katinka Beretka)	109 121
Kata Eplengi	Još jedan „mali korak” – Događaji/razvojni rezultati u institucijama Evrope vezani za manjine u toku 2014 (Na mađarski prevela Ana Biro)	145
Laura Denei	Pitanje socijalnog turizma u pravnoj praksi suda Evropske Unije	167
Virag Blažek	Evropske projekcije globalnih monetarnih processa	183
Balaž Horvati	Transatlantsko trgovinsko i investiciono partnerstvo i kriza multilateralne trgovinske politike	197
	■ ■ <i>Nasleđe</i>	
Janoš Jakuš	Hipoteza „Z” (Rat Centralnih sila i Rumunije u Istočnoj Mađarskoj 1916. godine) (II)	215

	■ ■ <i>Radionica</i>	
Andraš A. Gergej	Manjinska pozadina: jedan put do antropologije politike (I)	233
Janoš Tot I.	Crisis and consciousness of crisis [Krizna i krizni menadžment]	259
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Erika Bence	Sedam decenija tišine (Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: <i>Napló I–II, 1935–1946</i>) [Fani Đarmati, udovica Mikloša Radnotija: <i>Dnevnik I–II, 1935–1946</i>]	271
Draginja Ramadanski	Pojedinac i društvo (Erika Bence – Ferenc Németh: <i>Individual and Society</i>) (Na mađarski prevela Aniko Utaši))	275
	Autori ovog broja	279
	Recenzenti	281

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
Thomka, Beáta	Completion, Continuation, Restart (Former Yugoslavian prose tradition worldwide)	9
	■ ■ <i>Remembrance</i>	
Zóka, Péter	From Invented Traditions to a Post-national State (An Attempt to Reinterpret Nationalism by the Criticism of Eric Hobsbawm's and Jürgen Habermas's Theories)	33
Barcsi, Tamás	The Cruelty of Animal Humanism and the Last Sacrifice	47
	■ ■ <i>Perspectives</i>	
	<i>European Crisis Models – From Globalization to Migration</i> (Edited by Katinka Beretka)	
Arató, Krisztina – Koller, Boglárka	EU: Crisis Diagnosis and Possible Therapy	57
Varga, András	Democracy Deficit, Failed Crisis Management . . .	87
Klenanc, Miklós	Variations on Democratic Deficit	109
Roberta		
Medda-Windischer	Cohesion From the Perspective Of Minority Rights (Translated by: Beretka Katinka)	121
Eplényi, Kata	A Further Minor Step – Minority-Related (D)eve(lopme)nts within the European Institutions throughout 2014 (Translated by Anna Bíró)	145
Gyenyey, Laura	The Question of Social Tourism in the Legal Practice of the Court of Justice of the European Union . .	167
Blazsek, Virág	European Aspects of Global Financial Processes	183
Horváthy, Balázs	The Transatlantic Trade and Investment Partnership, and the Crisis of Multilateral Trade Policy	197
	■ ■ <i>Heritage</i>	
Jakus, János	Military Operation “Z” (The War between the Central Powers and Romania in Eastern Hungary in 1916) (Part 2)	215
	■ ■ <i>Workshop</i>	
A. Gergely, András	Minority Background – A Way to the Anthropology of Politics (Part 1)	233
Tóth, I. János	Crisis and Consciousness of Crisis	259

■ ■ *Review*

Bence, Erika	Seven Decades of Silence (Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: <i>Napló I–II, 1935–1946</i>)	271
Draginja Ramadanski	Individual and Society (Erika Bence – Ferenc Németh: <i>Individual and Society</i>) (Translated by Anikó Utasi)	275
	Authors in this issue	279
	Reviewers	281

Thomka Beáta

· Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
 · Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
 · thomka.beata@pte.hu

LEZÁRULÁS, ÚJRAKEZDÉS, FOLYTATÁS

Exjugoszláv prózai tradíció a nagyvilágban

Completion, Continuation, Restart

Former Yugoslavian prose tradition worldwide

Zatvaranje, ponovni početak, nastavak

Eks-jugoslovenska prozna tradicija u svetu

A tanulmány a transznacionális, a migráns és a posztmigráns irodalmi jelenségekkel foglalkozó komparatisztika kontextusában tárgyal néhány nemzetközi sikereket elért regényt. A 20. században Jugoszláviában született szerzők között nyelvváltó (Aleksandar Hemon, Ismet Prčić, Saša Stanišić) és nyelvmegtartó írók vannak (Vladimir Tasić, Semezdin Mehmedinović). Műveik által, melyek a legkülönbébb nyelvi közegekben jelennek meg világszerte, annak az elbeszélői tradíciónak a folytatását és közvetett elismerését követhetjük az idegen nyelvű irodalmakban és kritikában, amit Ivo Andrić és Danilo Kiš alapozott meg a múlt században.

Kulcsszavak: transznacionális irodalom, nyelvváltó elbeszélők, regénypoétika, exjugoszláv személyes múlt, gyermeklátószögű fikció, történelmi trauma, átértelmezett biografikus és közösségi tapasztalat

A 21. század elejét különleges irodalmi folyamat jellemzi: az európai, amerikai és a nemzetközi kritika sok exjugoszláv prózaíró munkásságára figyelt fel, regényeiket elismeréssel fogadja. Csupán néhány műre szeretnék összpontosítani, melyeknek szerzői munkásságukat külföldön kezdték meg. Közülük többen gyermekként vagy fiatalon kerültek az új nyelvi közegbe, ami nyelvváltással járt. Így nem anyanyelvük, hanem a szerzett nyelv és az új kultúra vált műveik természetes közegévé. Az angolul, németül, franciául író szerzőkkel világszerte jeles listákon, díjazottak névsorai között találkozunk – Kanadától Új-Zélandig. Elgondolkodtató és megkerülhetetlen jelenség, ami a szerzők, illetve műveik származásának vidékein is figyelmet érdemel. A választott nyelvi kultúrák kitüntetik, díjazták a Jugoszláviából elszármazott írók opusait. Nem véletlenül, hiszen világirodalmi jelentőségű szerb, angol és német alkotások. Az egyik Vladimir Tasić mesterműve, az

Oproštajni dar, a másik Ismet Prcić *Shards*, a harmadik pedig Saša Stanišić *Vor dem Fest* című regénye.

SORSTÖRTÉNETEK, KORÉLMÉNYEK

Vladimir Tasićot (1965) tudományos pályája vezette Újvidékről Kanadába a nyolcvanas évek végén, ahogyan Aleksandar Hemon (1964) is a régi peregrinusok módjára indult el 1992-ben szarajevói ösztöndíjasként Chicagóba. A valamikori boszniai újságíró, szerkesztő Hemon, akinek felmenői között ukránok, szerbek is vannak, elismert amerikai angol nyelvű íróvá vált. Az ugyancsak vegyes, szlovák–aromás–szerb családi környezetből származó Tasić matematikelméleti és filozófiai munkáit¹ angol, prózáját és esszéit anyanyelvén, szerbül írja Kanadában. A régi szarajevói barátok, Miljenko Jergović (1966) és Semezdin Mehmedinović (1960) *Transatlantic mail* címmel publikálták 2009-ben Zágrábban levélregényüket. Mehmedinović a szarajevói ostromgyűrűből kiszabadulva került Californiába, Jergović Zágrábba, valamiféle belső emigrációba. Valamennyien tehát a hatvanas években született vajdasági, illetve boszniai nemzedéktársak, akik származásuk vidékére nem tértek vissza, minthogy Jugoszlávia eltűnt a térképről, valamikori városaik emléktartományokká váltak, a hetvenes évek termékeny szellemi közege pedig immár a közös múlt része. Azok számára is, akik eltávoztak, ám ama nemzedék számára is, amelyik maradt. A közös kulturális azonosságtudat, a nemzeti elfogultságokkal szembeálló szellemiség az eltávozottakból és az otthon maradottakból is diaszpórákat és belső migránsokat teremt.

A becskerekai Uglješa Šajtinac (1971) újvidéki író, egyetemi tanár. A régi pátriában élők és a tengeren túlra vetődők közötti fiktív üzenetváltás számára is alkalmas formát kínált fel: *Sasvim skromni darovi (Szerény kis ajándékok)* című fiktív levélregényét 2014-ben az Európai Unió Irodalmi Díjával tüntették ki Lipcsében. Saša Stanišić (1978) és Ismet Prcić (1977) gyerekfejjel, fiatalokorukban kerültek Višegradból, Tuzlából Németországba, illetve Amerikába. Egyikük elismert német, a másikuk nemzetközi hírnévre szert tett amerikai angol nyelvű íróvá vált. E nemzedékek prózájának poétikai, esztétikai és etikai karakterét meghatározó módon alakították az életrajzi körülmények, a valamikori, háború előtti közösségi és nemzedéki élményanyag, a háború, a veszélyeztetettség, a menekülés megélt tapasztalatai. Az alakok, személyes elbeszélők, alteregók múltbeli és későbbi sorsa, a felnövekvés, beérés, az alkalmazkodás megpróbáltatásai tematikus szá-

¹ Kutatásai részterületei: matematikai logika, nonkommunikatív geometria, algebra, posztmodern gondolkodás, irodalomelmélet.

lakként szövik át regényeiket, elbeszéléseiket. Az újvidéki, szarajevói helyszínek a gyermekkorhoz és a családi környezethez kötődnek, a különféle európai, kanadai, amerikai helyek pedig az elbeszélés jelenbeli téridejéhez. A szülőföld tehát kitelepül, bevándorol az imaginációba, s a fikcióban újralétesül. Közben elmosódnak térbeli kiterjedései, és átfedésbe kerülnek a le nem záruló múlt idővel, a közös szellemi hajszalérekkel. Salman Rushdie-t parafrázálva *a múltam otthon maradt*, jelenem pedig idegenbe távozott. Vagy L. P. Hartley *The Go-Between* című regényének kezdőmondata szerint: „The past is a foreign country: they do things differently there.”

A *fikciós kétlakiságot*, azt, hogy „az én itt-em ott van, az ott-am meg itt” Tasićhoz hasonlóan sokan sajátos adottságként és nem hátrányként élik meg. Hemon bizonyosan nem, hisz a szarajevói, adriai, boszniai, chicagói helyszíneken kívül további gazdag kelet-európai kiterjedésekkel toldja meg a történetek tereit. Elbeszéléseinek visszatérő, jelentős szála a kijevi, ukrán, zsidó szál is, ahonnan a valamikori tényleges vagy virtuális elődök két nemzedékkel korábban Boszniába, illetve Amerikába települtek. Mindenképpen szaporodnak az imaginárius hazák, s e prózai világokban az alakok múltjának, gyermek- és fiatalkorának térbeli kiterjedései a legothonosabbak. Még pontosabban talán a földrajzi nevektől független, *otthonos időkategóriák* s a bennük foglalt önéletrajzi tapasztalatok. Régi belátásom értelmében az otthon a fogalom térbeli jelentésvonatkozásaival ellentétben döntően *időbeli* meghatározottságú. Hangsúlyosabb benne a lezárt múlt és a lezáratlan félmúlt szembevetése a jelen síkjával, mint amilyen a valamikor és a most belakott terek mérhető kiterjedéseinek különbsége. Az elbeszélések transzatlanti járatainak idő- és korszembevető példái éppen erről tanúskodnak. Mehmedinović a *Transatlantic mail*-ben ezt írja barátjának, Jergovićnak: „A már nem létező országban, az én országomban, kevés olyan nagy, jelentős festő és rajzoló van, mint Daniel Ozmo. Ahol meg lennének, ott meg mi nem vagyunk. Mi a szó leszorosabb értelmében kisebbség vagyunk. A zsidókról szóló történet pedig mindig, tévedhetetlenül a kisebbség sorsának meséje, mert a zsidó azonosság mindenkoron a társadalom radikalizált identitásformája.” A kötet kritikusa ezt kiegészíti: „Mehmedinović és Jergović a sehova sem tartozás, a testi és szellemi egzil magányából nyilatkozik meg. Közös múltjuk felé fordulva felidézik a valamikori azonos közösséghez tartozásukat, amit nem nemzeti és nem nemzetieskedő, hanem világértelmezésbeli, szellemi és irodalmi beállítottságok teremtettek. Mindez átmentődött és megőrződött a »menedék emlékezetében«” (RAVLIC 2010: 194).

Szarajevó a titói rendszer fennállása idején is különleges példát képviselt, maradandó jelképpé vált. Etnikai, vallási és művelődési komplexitása, ritka gazdagságú tradíciójának látószögéből még tragikusabb méretű az ott bekövetkezett katasztrófa. A valamikori közös szellemi hagyaték megőrzésén a

2001 óta megjelenő, a 47–48. számánál tartó kiadvány, a *Sarajevske Sveske*, *Sarajevo Notebook* fáradozik. Velimir Visković főszerkesztő szerkesztőtársai, a szerzők és munkatársak a volt Jugoszlávia hat köztársaságából és két tartományából, illetve az emigrációból származnak. Davor Beganović e kiadvány *Irodalom a száműzetésben, üldöztetésben és menekülésben* tárgykörének szentelt számában foglalkozik az írással érintkező kérdésekkel. Az öröklött nyelvtől eltávolodó, idegen nyelvű irodalomba beépülő alkotások által egy periférikus kultúra, amilyen a boszniai, világviszonylatban egyike a *littérature mineure*-öknek, a nagy kulturális központokba került, emigráns alkotói által pedig újrafogalmazhatta saját kérdéseit. Hemon, Prčić amerikai, Stanišić németországi műveinek esztétikai hozadéka alkotóik valamikori közös, történeti tapasztalatainak, illetve az egymástól alapvetően eltérő jelenbelieknek az átszövődései nélkül értelmezhetetlen lenne.

Vladimir Tasić *A bizonytalankodó fundamentalista allegóriája* (TASIĆ 2009) című tanulmányában közép-európai látószögből fogalmazza meg határozott kritikáját azzal a furcsa ellentmondással kapcsolatban, ami az észak-amerikai kultúra önszemléletét, egyes szegmenseinek működését, bizonyos fokú önelégültségét jellemzi. A látószög említése különösen fontos, mert olyan kanadai teoretikusról van szó, aki sosem szakította meg kapcsolatát a valamikori jugoszláviai, a szerb és az európai kultúrával. Enélkül talán nem lenne ilyen pontosan észlelhető megfigyeléseiben és értéktételeiben a külső-belső perspektíva kettőssége és egyidejűsége. Szükséges tehát a nemzeti irodalom fogalmának átértelmezése, ami a világszerte előtérben álló transznacionális kutatások központi kérdése korunkban. A posztkoloniális kutatások szenteltek elsőként figyelmet a diaszpórák hibrid irodalmainak. Az észak-amerikai kiadók és könyvterjesztői hálózatok rendszerint hangsúlyozzák a művek szerzőinek származását, nemzeti hovatartozását. Ezen adatok alapján olyan benyomás alakul ki Tasić szerint, hogy az anglofon nyelvterületeken kiemelik a nem amerikai, nem európai, tehát nem az első és a második Világból, hanem a harmadikból, Ázsiából, Afrikából, Dél-Amerikából származó szerzőket. A figyelmesebb szemlélődés alapján mégis az tapasztalható, hogy az időszerű politikai témákhoz, feszültségekhez és háborús térségekhez kötődő írók nagy része a bevándorlók első vagy második nemzedékének leszármazottja, aki kiemelkedő angliai és amerikai intézményekben művelődött, kezdettől fogva angolul és nem örökölt nyelvén ír. Afganisztán, Irak, Irán, Pakisztán emlegetése a szerzői, kiadói adatokban valójában téves tükre a más kultúrák iránt tanúsított érdeklődésnek. Az *etno-lit* (etnikai literatúrák) afirmációja az Egyesült Államok hiteltelen politikájának része, mert az idegen civilizációk előtti nyitottság és megismerési igény helyett a saját képzési grádicsait megjáró, amerikai angol nyelvű értelmiség érvényesülését szolgálja. Az ilyen *etno-lit* támoga-

tása jelentős mértékben visszaszorította a fordításirodalmat, és elnyomta a fordítás és tájékozódás iránti igényt. Ez mindenütt a világban, Európában és különösen a kisebb kultúrákban régóta eleven és nélkülözhetetlen gyakorlat, szükséglet és információforrás. Hasonló észleletekig jutottak azok az európai kutatók is, akik globális összefüggésekben vizsgálják a műfordítás és fordításirodalom jellegét, időszerű adatait, mutatóit. Az Egyesült Államokban a fordítás ügyét eleve azért sem kell kiemelni, mert mind több alkotó fordul el anyanyelvétől és választja az érvényesülést biztosító angol nyelvet. A tudomány területén mindez a globalizációs korszak természetes velejárója. A nemzeti nyelvekre utalt irodalmat ezzel szemben közvetlenebbül érinti az egyneműsödés, egynyelvűsödés veszélye, ha az anglokalizáció ilyen ütemben terjed tovább. Tasić pontos észrevételeit a francia komparatisták is megerősítik: a francia, a német, az olasz, a spanyol és az orosz kultúra világviszonylatban igen sokat veszített jelentőségéből a 21. században. És ezzel a sokak által alátámasztott észrevétellel egy időben azt tapasztaljuk, hogy a valamikori Jugoszláviából száműzött, onnan elmenekült, vagy szakmai okokból eltávozott fiatal nemzedék kiváló irodalmi sikereket ér el Európától Új-Zélandig. Három szerzőre és kiváló műre szeretném fordítani a figyelmet, amik maradandó módon folytatnak egy elismeréssel fogadott exjugoszláv elbeszélő tradíciót.

TASIĆ FORMAMŰVÉSZETE

Az *Oproštajni dar (Búcsúajándék)*² című kisregényt Vladimir Tasić *Concerto*³ alcímmel látta el. Az *Allegro, Largo cantabile, Allegro non molto* fejezettagolás mégsem a zenei szerkesztést hangsúlyozza: a tételek ironikus sűrítményei a történetnek, ahogyan ezt a szöveg vége felé olvasható elbeszélői önreflexió jelzi.

„Minek ez a líra, az Istenért? [...] Hol itt a dráma? Az akció, cselekmény, kaland? Elnézést. [...] Nem, ez nem fuga, noha az előadás és az epizódok változtatása alapján erre gondolhatnánk. A fuga csak üres formai játék, minden valósról lemondó zenei szöveg, s így nem marad számára egyéb,

² A regényidézetek saját fordításaim, a mű 2013-as kiadásának oldalszámaira utalnak.

³ „With *Farewell Gift*, Vladimir Tasić has written a concerto. Like a musical composition, his short novel is composed of three movements, in which the main theme – brotherhood – is interwoven with the subnarratives in a manner that recalls the interconnectedness of soloist and orchestra: *Allegro, Largo Cantabile, and Allegro Non Molto*.” Damjana Mraović-O’Hare (Vladimir Tasić: *Farewell Gift*) (<http://www.worldliteraturetoday.org/2012/july/farewell-gift-vladimir-tasic#.VReQOPmsUZd>) (2013.01.02.)

minthogy a végtelenségig utánozza önmagát. Nem, ez nem fuga. Concerto, talán. Reggel egy összekarcolt bádogdobozban megkaptam öcsém hamvait: allegro. Megtudtam, hogy dagadt szíve a hulladékba került és elégették a tüdővel, májjal és a többi belső szervvel együtt: largo cantabile” (2013: 72).

Az *Allegro non molto* tételbe foglalt záró fordulatot, a végén jövünk rá, már a kisregény első, higgadt, kijelentő mondata előrevetítette: „Öcsém már nem él. Azt mondhatnám, hogy belőle csak a hamvait őrző doboz maradt meg, a doboz azonban már üres” (2013: 11). A *Búcsúajándék* mesteri szerkesztésének hatását a fordulatok, rejtélyek sora és a terjedelmi gazdaságosság is fokozza. Az élmény erősségét tovább növeli belső bonyolultsága: eredeti tehetségről és elbeszélői invencióról tanúskodik a nyelv és a motívumok intellektualizmusa, a művészeti és filozófiai utalások, a hivatkozott szerzők, művek, nézetek gazdagsága és kritikus ellenpontozása. A történetbeli két fiútestvér között folyó tényleges, képzelt vagy felidézett párbeszédnek kiváló keretet szolgáltatnak a szellemi diskurzus dramatizálására. A korlátozott terjedelem és a belső méretek aránya intenzitást kölcsönöz a narrációnak, ugyanis lehántva az elbeszéltek virtuális, lehetséges és az emlékek rétegéhez tartozó elemeit, valamint a gazdag reflexiók, asszociatív anyagot, a tényleges eseménysor legfeljebb novellányi lenne. A fivér emléke, az élettársi szerelem kimondhatatlansága, az egymással szembefordított világok, szférák, alkatok, a reflexív nosztalgia, önirónia, irónia, szellemesség, fordulatoság – ritka komplexitású, feszes prózai szövetet eredményez. A régiek közül mintha Kafka, Borges, Calvino, a kortársak közül az argentin matematikus, Guillermo Martínez narratív logikájával találkozánk. Titok, csavar, megmagyarázhatatlan rejtély, ám nem a krimi rejtelfejtését igénylő váratlanság, inkább a reáliák és a misztikum egymást kizáró, s mégis egymással ütköztetett együtteseinek filozófiai kérdései. A több nyelven megjelent, díjazott kisregény méltán vált a jelenkor egyik váratlan és kiemelkedő szerb irodalmi eseményévé, noha Tasić évtizedek óta Kanadában él, ahol regényeinek francia kiadásait méltatja elismerően a kritika. A személyes hanghordozás, a gyermekkori, ifjúkori és családi emlékek, a hetvenes–nyolcvanas évek újvidéki helyszínei és eseményei az életrajzi fikciót idézik, a szerkesztés ezzel szemben a konstruáltságot nyomatékosítja (JOVANOVIĆ 2011). A kritikai reflexió tárgyává tett félmúlt és az elbeszélő jelenének szembesítése a maga mögött hagyott életszakasz és a hight-tech, az informatikai korszak mérhetetlen távolságát érzékelteti. Az utóbbi a medikus képzettségű kutató, az elbeszélő jelenlegi munkahelye, a Kanadai Emberi Szimuláció Központ alapján válik elképzelhetővé számunkra. További kettősség származik abból, hogy a hangvétel kiegyensúlyozottsága, a tárgyiasság, a beszédmód komoly kimértsége távolságot ékel a középpontba állított vesztesség, a gyász érzelmi tartalmai és annak elbeszélése közé. Fokozatosan

szaporodnak az olvasói dilemmák is, mígnem a hetvenes évek újvidéki helyszínei, a diákkor, a két fivér ártatlan kalandjai, a ketjük hangsúlyozott alkati különbségei, majd a fiatalabb fiú váratlan és nyomtalan eltűnése a családi környezetből – a bizonyosságig el nem jutó kételyt érlel ki bennünk. Vajon létezik-e egyáltalán testvérpár a történetben? Vagy netán az öcs az elbeszélő által becsült, ám belőle hiányzó intellektuális és művészi adottságok virtuális gyűjtőhelye csupán? A fiatalabb ravaszul konstruált figura, aki humorérzékével, fellengzősségével, átlagon felüli bölcselői képességeivel, kiismerhetetlenségével együtt válik izgalmas és szeretetre méltó alakká.

A rendkívül erőteljes coda és az irracionalitás határán felhangzó záróakkord nem a közjük ékelt eseménysor, hanem a bennük foglalt metaforikus értelemtartalmak által erősíti az említett dilemmát. A regényfelütés sokszerű kijelentéseinek értelmét majd csak a befejező groteszk epizód fogja megfejtetni – ha egyáltalán bizonyosságnak tekinthető az, hogy a fivér „hamvait őrző doboz [...] üres”, vagy hogy csakugyan a hamvakat tartalmazta-e a küldemény. E rejtélyt teljes egészében nem osztja el a regény. A fiatalabb fiúnak korábban is többször voltak váratlan eltávozásai, s az idősebb számára folyamatos újraértelmezést igényel a veszteség: azt, hogy az újvidéki környezetüket és a családi házat minden bejelentés és indok nélkül örökre elhagyja, az elbeszélő a fiú különbségével, kiszámíthatatlanságával magyarázza. A végleges eltávozás, a halál körülményeinek kiderítését már meg sem kísérli, s éppen ezt a nem tudást osztja meg velünk. Eközben nem feledhetjük, hogy egy adott pillanatban maga is hátat fordított a régi világnak, és messzire távolodott attól. Párhuzam, ismétlődés lenne mindez, véletlen egybeesés?

Öccse Nietzsche-hivatkozása szerint: „Ezt az életet, amelyet most élsz és amelyet éltél, még egyszer és még számtalanszor újra kell élned [és nem lesz benne semmi új, hanem minden fájdalomnak, kéjnek, minden gondolatnak és sóhajnak, életed minden kimondhatatlanul apró és nagy eseményének ugyanúgy kell visszatérnie hozzád, ugyanabban a sorrendben és egymásutánosságban – pontosan ugyanennek a póknak kell visszajönnie és holdfénynek a fák között, pontosan ugyanennek a pillanatnak és nekem magamnak.]. A lét örök homokóráját újra meg újra megfordítják – és téged vele együtt, te porszemek porszeme!”⁴

Ha vállaltjuk a lassan érlelődő belátást, akkor az elbeszélő és az öccse között megosztott szerepeket a rejtett énkettőződés alakzatainak tekinthetjük. Ebben a konstellációban a kisregény összefoglaló mottója a *Miért válasz-*

⁴ Friedrich Nietzsche: *Vidám tudomány*, 341. aforizma. Romhányi Török Gábor ford. (77).

tasz el magamtól? ovidiusi⁵ kérdése lehetne. A beszélő észrevétlen én-osztódása, szétválasztása lényének intellektuális és érzéki komponenseire? Ezt lehetséges interpretációként a mű egyes tematikus vonatkozásai is alátámasztják. A regénytörténetben a bölcselő áll szemben a medikussal, Tasić értekező prózájában az imagináció a filozófiával, a tények világában, az életrajz kontextusában pedig a szerző gondolkodó, lírikus elbeszélő énje szembesül és vitázik a matematikatudóssal, az elméleti szakember polgári foglalkozásával. Mindebből szigorúan a narratív logikának megfelelően bontakoznak ki a fikciós hősök alkati különbségei, miközben hangsúlyos marad a két fogékonyság, felfogásmód és ízlés mássága. A történet jelen idejében már nem élő fivérrel való szoros kapcsolat egyik jelentéssíkja a kötődés a múlthoz, származáshoz, gyermekkorhoz és a közös, nagy fiatalkori filozófiai, művészeti indíttatásokhoz. Minthogy a regény a múltbeli és a jelenbeli életszakaszt foglalja kontrasztos narratív keretbe, a fivéreknek mint egyazon szubjektum két összetevőjének lehetősége a további potenciális értelemvonatkozásokhoz tartozik. Az apollói vs dionüszoszi elem együttese és szembeállítás, a kettő az egyben, vagy ketten egymás ellenpólusaiként: ez esetben a másik mássága vezet el az önazonosság felismeréséhez és az elbeszélő önmeghatározásához.

Tasić *performatív identitásokról* beszél egyik esszéjében, melyben kíméletlen éleslátással bírálja az azonosság-probléma posztmodern és dekonstrukciós tárgyalásának nagy káoszát.

„Maga az azonosság is odüsszeia, az elvesztett otthonhoz, az elvesztett identitáshoz való visszatérés paradigmája, amit Italo Calvino egyik esszéje közvetlenül megkérdőjelez. Odüsszeusznak Ithakára visszatérve bizonyítania kell azonosságát, ám ezt csak különféle perspektívák halmozásával »igazolhatja« – ő önmaga, minthogy vadász, ő önmaga, mert asztalos, mert kertész, mert neki hisz Telemakhosz, mert kuttyája felismeri stb. – s mind ezért egyenetlen, megsokszorozott, egyesítetlen, feltételes, megalapozatlan marad.”⁶

A *Búcsúajándék* gondolkodó narrátorát a kétféle fogékonyság nem gátolja abban, hogy történetyszerű kompozícióba foglaljon és eseményyszerűvé tegyen olyan tartalmakat, amiket mély ontológiai és elméleti kérdésfelvetések mozgatnak. Az önazonosság időszerű problémáján kívül egyebek között azok az ellentétek, amelyek a két világ, két alkotói szféra, két égtáj, két

⁵ „...quid me mihi detrahis?” Ovidius: *Metamorphoses*. A 385–400-ig terjedő sorok a Tasić-regény metaforikus intertextusai, a Marsias-történet pedig az önazonosság kérdésességének példázata.

⁶ Angol nyelven in: *Toronto Slavic Quarterly*. Academic Electronic Journal in Slavic Studies, Univ. of Toronto. <http://www.utoronto.ca/tsq/02/tasic.shtml> (2012.10.10.)

beállítottság és professzió között sorjáznak. A történet jelenidejének terepe az említett kanadai kutatóközpont: „Varázshegy, gondoltam. [...] A Központban, Mann allegóriájának szállodájától eltérően, ritkán fordulnak meg az európai sztereotípiák elkoptatott megtestesülései – olasz humanisták, holland pragmatikusok, fiatal német mérnökök, csenevész orosz nihilisták. Helyettük itt az úgynevezett tudásgazdaságból érkezett olcsó munkaerő: fiatal férfiak és lányok Kelet-Európából, Ázsiából, Észak-Afrikából. Hofrat Behrens alakja már Mann-nál is enyhén tragikomikus volt a tudományba vetett rendíthetetlen hite miatt. Itt ez egyszerűen el van törölve és névtelen menedzserek halmazával cserélődött fel. Ez itt semmiképpen sem Schatzalp Szálló, ez itt a valóság. Egy szlovák–aromás szerb, aki japán autót vezet, gondoltam, ez még egy Nobel-díjasnak sem jutna eszébe. [...] Hinni akartam az új kezdet meséjében, az új világban, Új-Amszterdamban, Új-Angliában, Új-Franciaországban, Új-Brunswickban, Amerikában, Kanadában, mindegy” (2013: 47).

Az utóbbi lemondó mondaton és legyintő kézmozdulaton átszüremlik valami a visszafogott személyességből, ám nem oly mértékben, hogy megtörje a következetes elbeszélői távolságtartást és öniróniát. Ez az öccsének tulajdonított gondolatból is pontosan rekonstruálható: „»Minden pillanat«, mondta, »végtelen számú világot foglal magában, ezért nincs sem eleje, sem vége, csak a papok és a fizikusok meséiben. Nézd csak a doktorokat, monográfiákat – ember, egész tudományos intézeteket – vallásokat és filozófiákat, amelyek történetét próbálják formálni a lehetőségek amorf homályosságát«” (2013: 25). S mi mást tesz a *Búcsúajándék* elbeszélője, minthogy a dolgok és összefüggések áttekinthetetlenségének tudatában történeteket mesél gyermek- és felnőttkorról, újvidéki nyári és kanadai téli eseményekről? Önironikus vélekedésével ellentétben minden kétséget kizár az a kivételes stílusérzék, ami Tasiót képessé teszi egyfelől az emlékezetes mikrorészletek, megállított pillanatok, hangulat-, jellem- és helyzetrajzok megragadására, másfelől pedig nyelvi lokalitások, regionális és rétegnyelvi kifejezések hatásos poétikai működtetésére. Egyik ilyen emlékezetes miniatűr regényrészlet, amikor a fivérek felfigyelnek egy sportpályáról loholó tolvajra.

„Az ellenkező irányból egy kínai közeledett biciklin. Valószínűtlenül lassan haladt, valamilyen misztikus elégedettség állapotában, mintha a pedál minden fordulata új kihívást jelentett volna a newtoni fizika számára, s ezért pedáns, esztétikailag hibátlan előszámításon alapult volna. [...] Tigris Testvér elérte a mennyei harmóniát, mondta öcsém, te meg azt hiszed, hogy hiányzott neki valami vacak biciklicsengő. [...] Nem kísérelte megakadályozni esését; nem igyekezett enyhíteni azt, hogy elemelje kezét a kormány-

ról vagy levegye lábát a pedálról és ránehézkedjen. Oldalra billent, lassan, mintha lebegne. A bicikli és az aszfalt közötti szög fokozatosan csökkent, teste azonban változatlanul megtartotta eközben a kerékpárhoz viszonyított korábbi, egyenes tartását: az egész horizont váratlan ferdülése nem érdekelt. Üdvözülten mosolygott, s úgy vélhették, hogy talán éppen a tér görbülete és az időfolyamat lassítása volt az, amit évek óta el akart érni” (2013: 41–42).

Az újvidéki kínai biciklista közeledése a talajhoz olyan lassító látványfelidézés, amihez a regényszöveg másik epizódja, kanadai megállított pillanat is hasonlatos. A jelenetben egy autó elüt egy kis mókust, ennek leírása is hihetetlen pontosságú, mintha az elbeszélői nyelv a felvevő műszerek technikai lehetőségeihez idomulna, s éppen a pillanat és mozdulat időbeli egybeesésére figyelve próbálná megragadni a töredék időszekvenciát. Ám itt az ütközés és a megállásra kényszerülő autósor történései azáltal lassulnak le, hogy a regény háromoldalas kitérőt illeszt be a mokus eltaposása és a következő esemény, a rendőr közbeavatkozásának pillanata közé. Ebben egymás mellé kerül többek között Boccaccio *Decameron*, Marguerite de Navarre *Heptameron*, benne Marguerite De La Rocque de Roberval szerencsétlenségének történetével a Démonok szigetén... Tasić remek részletábrázoló adottságai és szellemessége nyilvánul meg egy olyan némaképpé merevített jelenet felidézésében is, amit így vezet be: „Ma már talán nehéz elképzelni az újvidéki vasárnap délután nyugalmát a kései hetvenes évek júniusában. Kíséreljük meg” (2013: 75). A családi helyzetkép rajza után észrevétlenül átbillen az 1980. május negyedikéi délutánba, amikor a moziban ülő közönséggel együtt a két fivér is némán távozik a megszakított előadásról. „Az előadást a továbbiakig lemondjuk, halljuk egy láthatatlan nő hangját a hangszóróból, majd valamivel csendesebben, sotto voce, mintha elsőrangú eretnkséget mondana ki: Meghalt Tito elvtárs. Lassan vonulunk kifelé. Senkinek sem jut eszébe, hogy a pénztárnál visszakérje a jegy árát” (uo. 77).

Ugyanebben a fejezetben hangzik el az is, hogy a fiatalabb fiú feljegyzései között volt egy értekezés az ajándékról, ajándékozásról. „Egy jegyzetfüzet és a hamvveder: ez minden, ami kétezer december tizenkettedikén reggel [...] anyagi lénye maradványainak nevezhettem” (2013: 29–30). A regény zárójelenetében más összefüggésben merül fel a címadó kategória. Egy bensőséges, meleg, ünnepélyes hangulatú esti együttlét alkalmával mondja ki a szeretett asszony a dolgok, érzések és a szerelem kimondhatatlanságával küzdő férjnek: „Ez a legszebb ajándék, amit valaha kaptam, mondta a feleségem, mintha a távolból beszélne, elsőrangú hamu... zománcozáshoz... honnan *tudta* vajon?” (2013: 97).

„A doboz felé néztem és úgy éreztem, hogy minden szívdobbanással mélyebbre süllyedek önmagamba és kezdem elveszíteni kapcsolatomat a valósággal” (uo.). A búcsúajándékot, a történet elején átvett váratlan küldeményt, a fivér hamvait tartalmazó dobozt időközben a keramikusnő zománckészítésre használta fel, Phoebus, a kutya pedig az alatt szétrágta, megsemmisítette a fivér féltve őrzött feljegyzéseit. „Ki itt a gölöncsér és ki az edény?” Hogy a férj, az idősebb fivér, az elbeszélő és az olvasó előtt is felderenghessen valami e furcsa eseménysor rejtélyéből, ahhoz Hazami 12. századi japán keramikusmester legendája fog némi támaszt nyújtani. Az utolsó oldalakon olvasható történet szerint a mester a kemencébe veti magát és elrendeli, hogy hamvaival fényezzék utolsó cserépedényeit. A zárómondatok szerint Kanadában is bekövetkezett valami hasonló: „estefelé kinyitottuk a kemencét és megpillantottunk valami sosem látottat, valamit, ami a mai általános kételkedés és hitetlenkedés korában is művészetnek nevezhető, költészetnek, egy nagy, túl nagy szív ragyogásának. Álltunk a kemence előtt és fogtuk egymás kezét. Tenyereink nedvesek voltak az izzadságtól és a könnyektől. *Írjál erről*, mondta. És én írtam” (2013: 100).

A két megrendült ember előtt feltáruló csoda, a kemencében anyagi formává transzformálódott szépséghez hasonlatos az olvasásban előkészített állapot is. Az érzelmességtől magát távol tartó elbeszélő hang s a mély szenvedélyekkel és veszteségekkel szemben tanúsított fegyelmesség ellenére sem lehetünk közömbösek.⁷ Az előre nem látott változásokkal és átváltozásokkal dinamikussá tett megtörtént és virtuális eseménysor különleges arányosságú kompozíciót értelt ki. A belső narratív rétegezethez és gazdagság bátorítást jelent ahhoz, hogy a szigorúan következetes felépítésből kibontakozó jelentéssugalmakat érzékeljük és megnevezzük. Vajon tagadható lenne-e az, hogy a zománccedény látványa az áldozathozatal, a transzfiguráció metaforáját, illetve a megsemmisülés – újjászületés, lezárulás – transzformáció szembeállításával a műalkotás létrejöttének előfeltételeit és gyötrelmeit is magában foglalja? Egy olyan tudatosan kimunkált ars poetica esetében, amilyen a Tasićé, méltánytalan lenne bármiféle allegorikus értelemtulajdonítás, noha a posztmodern affinitás és gondolkodás ismerőjétől és radikális bírálójától sem idegen a széttartó értelemtartalmak feltételezése. Az emlékezetes zárójelenetben, a regény zárómondatában nem

⁷ A francia kritikus is az érintettséget hangsúlyozza: „Conscient des pièges de l'exercice, le narrateur – et, par extension, l'auteur – ne tombe jamais dans les excès de sensiblerie, ramenant le personnel à l'universel par une métaphysique qui est la sienne, distant mais chaleureux, pince-sans-rire mais touché, et touchant.” Marie Hélène Poitras: *Le coeur est un muscle involontaire. Voir Ça*, 2004. 05. 19. (<https://voir.ca/livres/2004/05/19/cadeau-dadieu-le-cour-est-un-muscle-involontaire/>)

ezt vitatja el, hanem a korszakot jellemző mérhetetlen elbizonytalanítást, viszonylagosítást, annak a hitnek a felfüggesztését, ami nélkül sem zománc-edény, sem regény nem keletkezhetne.

STANIŠIĆ KITARTOTT HANGNEME – A BOSZNIAI OLDOTT TÖRTÉNETMONDÁS ÁTPLÁNTÁLÁSA

Saša Stanišić *Vor dem Fest* (2014) című regénye, ami elnyerte a 2014. évi Lipcsei Könyvvásár díját, a szerző korábbi művét idézi bennünk, a figyelem tehát kétirányúvá válik. Mi az, amit a kettős kötődésű író a német kisvilágok krónikájában a – 31 nyelven megjelent – *Wie der Soldat das Grammophon repariert* (2006) tapasztalatából átörökít, s mi az, amiben *Az ünnepség előtt* eltér a boszniai microstoriáktól? Tematikus szempontból mindkettő a köznapok elbeszélése, a helyszín azonban megváltozott. Az „én” korábban érvényesített, virtuális gyermeklátószögét most a kis közösség szellemi hagyatékát továbbadó és a falusi societas nevében beszélő „mi” képviseli. Az opus hangneme tehát látszólag a személyes hangnemtől a személytelenebb felé halad, a megszóló világérzékelésében, a dolgokhoz való viszonyában azonban még sincs változás. Létezik tehát valami, ami fölötte áll a grammatika korlátainak, és a személyragok által szabályozott lehetőségeknek. A *Hogyan javítja a katona a gramofont* (2008) „én”-jének beszédpozíciójában legalább olyan fontos volt az Aleksandart körülvevő és útját egyengető, tágabb családi, baráti, falubeli környezet, mint amilyen *Az ünnepség előtt* történetét elbeszélő „mi” számára a német falusi közösség. Mindkét világot belülről figyeli, ismeri a megszólaló, akinek érintettségéről mindkét esetben az tanúskodik, hogy maga is része az elbeszélteknek. Egyik nyilatkozata szerint: „a történetek, melyeket elmesélek, a témák, amelyekkel foglalkozom és a nyelv, melyet választok, visszaüt rám mint szerzőre és személyre is. Része vagyok annak a világnak, amit megteremték. Érzelmileg érint, olyan dolgokra emlékeztet, amik régen fontosak voltak számomra. Így én is a nyelv játékszerévé válok.”

A német kritikusok megfigyelése is erősíti belátásomat: Stanišić érzékenysége, beállítottsága, narratív módusza nem változott. A valamikori boszniai vidék fikcióját ugyanaz a gyengéd ironia, groteszk humor és tragikomikus fogékonyság teremtette meg, mint a kis kelet-németországi falu képzelt múltját idéző új regény.

A kétnyelvű szerzők opusainak poétikai állandóit és változóit figyelve Stanišić második regénye tematikus váltás eredménye. A boszniai mikrotörténetek helyett lokális német tapasztalatokból, irattári anyagokból és a közösségi szellemi hagyaték elemeiből építkezik. Az elbeszélői alkat és

alapállás, fogékonyság és érzékenység nem módosul. Az új regénytárgy más szellemi és historikus sajátosságokkal vonzza a narrátori figyelmet, mint a korábban megtapasztalt. Mindezek ellenére az egyik és a másik „hely szel-leme” iránt is fogékonyságot tanúsít, és kitart a történetmondás archaikus, a mesélés világteremtő és világértelmező funkciója mellett. Stanišić alkati beállítottsága, mentalitása, az elbeszéléstárgyakkal kialakított közvetlen viszonya poétikai állandóságot eredményez, amit a nyelvváltás és a kulturális közegeváltás nem befolyásolt. Az első regény közelmúltját a második egy imaginárius félmúlttal és régmúlttal, a višegradi bosnyák környezetet pedig a valamikori DDR német falucskájával cseréli fel.

Stanišić pályája a biografikus és a konstruált családtörténeti elemek kirakósától indult, a második regényben pedig a helytörténeti gyűjtögetés, a múlt írott és szóbeli, tárgyi és szellemi dokumentumainak szortírozásával folytatódott. Egyik is, másik is elbeszélői eljárásorozat, így módszerbeli, szemléleti eltérés szinte nem is észlelhető a két mű között. A címadó *Annenfest*, a hely védőszentjének, Annának a megünneplését előkészítő történet szereplői a brandenburgi fiktív Fürstenfelde lakói. A helybeliek a görög kórusra emlékeztető közösséget alkotnak, nevükben szólal meg, következetesen a „wir” (mi) grammatikai többes számát használva, a hely szellemét képviselő elbeszélő, a falu képzelt históriáját összefoglaló krónikás. A történet a tavi révész (Der Fährmann) halálával kezdődik, majd később azt olvassuk, hogy helyére éppen az elbeszélő került. Az észrevétlen váltás, szerepcsere metaforikus jelentésű: a révész a tóba fullad, a narrátor pedig belemerül a környék múltjának és jelenének meséibe, mondáiba, imaginárius hagyatékába. A behelyezkedés előzménye a révész közvetítő szerepe. Nem csupán a tópartok közötti közlekedést, hanem a történetek továbbadását illetően is. A vendégektől, utasoktól ugyanis sosem fogadott el fizetséget, hanem csak valamilyen új történetet kért tőlük. A mondákat, az idegenektől hallott sztorikat azután a kocsmaként működő garázsban továbbadta – a helybelieknek.

A 2014. évi Lipcsei Könyvvásár díjával kitüntetett regény keletkezésével kapcsolatban Stanišić ravasz módon arra utal, hogy a meglevő 699 oldalas anyagnak csak a fele került a végleges szövegbe, míg a másik felét a *Haus der Heimat*-ban helyezte el. Ez az a helytörténeti múzeum, amit a lelkes helybeli asszony, Frau Schwermuth folyamatosan minden kacattal, tücsökkel-bogárral gazdagít. A helyi farkasvátságban szenvedő Frau Kranzról azt olvassuk, hogy „nem látja, hanem ismeri saját faluját”. A *Geist der Erzählung*, a beszélő hol a révésszel, hol a naiv festőnővel, hol a hitványságokat fölhalmozó, múzeumi gondnok asszonnyal azonosulna. A virtuális archívum még „virtuálisabbá” válik a szerző utalása által, ugyanis honlapján⁸ csakugyan

⁸ (http://xn--frstenfelde-thb.de/?page_id=42)

elérhető több olyan írott vagy tárgyi „lelet”, melyekről a történet említést tesz. A fikcióbeli *Otthon* azonos lenne a szerzői irattárral? A mű előkészületeinek nyersanyagával? A kérdés maradjon eldöntetlen.

A regény 3. fejezetének van egy hárommondatos egysége: „Valaki. Valaki mindent feljegyez. Valakinek mindig sikerül, hogy mindent feljegyezzen.” A kvázi személytelen kijelentés óhatatlanul a *Hogyan javítja a katona a gramofont* visszatérő alapotívumát idézi. Aleksandar azon igyekszik, hogy mindent továbbadjon, míg a regény utolsó oldalain vallomással fordul nagyapjához: „Nagypapa, nem őriztem meg az összes történetedet, de néhányat le is jegyeztem, és el is fogom olvasni neked őket, mihelyt eláll az eső. [...] Semmi sincs meg bennem, ami ahhoz kellene, hogy úgy meséljem el a történetemet, mint egy közölünk való” (2008: 306–307).

PRCIĆ CSERÉPDARABJAI MINT A VÁROSKÉP, ÖNKÉP ÉS A REGÉNYMODELL ÖSSZEFOGLALÓ METAFORÁJA

Ismet Prcić első regénye a fikcióban fellelt menedék képrendszerével jellemezhető. A regényformát szétpattant darabkák, felszaggatott felületek összeillesztése alakítja. A történet elbeszélője és szereplője saját énképét is töredékek halmazaként éli meg. A *Shards* (2011) nemzetközi visszhangja erősíti a meggyőződést, hogy Ivo Andrić és Danilo Kiš művészi örökségének méltó folytatói vannak szerte a világban. A jellegzetes írói poétikák megismételhetetlenek, a két 20. századi írói tradíció azonban a történelmi tapasztalat kritikus kezelésével, a kulturális és nyelvi heterogenitás értékeinek méltányolásával, a szellemi nyitottsággal és a művészi igényességgel meghatározó értékeket hagyományozott át. Ezzel magyarázható, hogy folyamatosan bővül Kiš távol-keleti, ázsiai fordításainak, életműsorozatainak száma is, az amerikai kiadások bevezetőit pedig Hemon és Joseph Brodsky felváltva jegyzik.

A különféle alkatú és beállítottságú fiatalabb boszniai szerzőket a kilencvenes évek háborús körülményei készítették eltávozásra Szarajevóból, Višegradból, Tuzlából. Önkéntes nyelvváltások a már megkezdett alkotói pályákon is bekövetkezhettek, mint Samuel Beckett-nél és másoknál. A kényszerű migrációnak, a beilleszkedésnek, az új kultúra közegében folyó felnövekvésnek, stúdiumoknak és az írói pályakezddésnek ez természetes következménye. A nyelvváltás irodalmilag különleges kihívásokkal jár, amit koronként, nemzedékenként másként élnek meg az otthonról eltávozottak. A múltbeliek és a jelenkoriak között is sokan vannak, akik kettős helyzetűt törésként, veszteségként, mások pedig a gazdagodás alkalmaként, új lehetőségként élik át.

Az idegen nyelvűvé vált mai szerzők műveiből egyelőre nem veszett ki a Boszniához fűződő eleven léttapasztalat. A *Shards* egyik kritikusa pontos címet választ írásának: *Leaving Bosnia (and Not)* (SPIOTTA 2010). Változatlanul erős inspiráció, ami változatos módon működik a különféle írói poétikákban. A több hagyomány és a nyelvek közötti ingázás a két világ közötti viszony újraalapozását és folyamatos alakítását igényli. A fikció, az elbeszélés terepén ez folyamatos késztetést jelent a személyes és a közösségi tapasztalat felülvizsgálatára, a szembesülésre mindazzal, ami lezárult és ami lezárhatatlan marad. A három opusban a folyamatosság fenntartásának és megszakításának más-más modelljeivel találkozunk. Hemon gazdag közép- és kelet-európai történeti hálóra illeszti saját Bosznia-vízióját. Stanišić *Vor dem Fest* (2014) című díjazott regénye egyértelműen német tárgyú és kötődésű, a köznap i élethelyzetek iránti figyelem és fogékonyság, a közlés oldottsága, beszédszerűsége mégis hatáson idézi a boszniai narratív tradíció hatását. E regények sajátos történeti tapasztalata és imaginációs rétegei immár az angol és német nyelvű irodalmakat gazdagítják. Többszörös megerősítést nyert hozzájárulásuk a választott nyelvi kultúrához, aminek jelentősége a származás szerinti nyelv és irodalom összefüggésében sem tagadható. Kivételes kihívás és önszemléleti lehetőség ez a valamikori közeg számára, amelybe e regények anyanyelvi „vissza”-fordításban közvetíthetik a nagy művészi kitartással megszerzett kettős perspektívát.

Prcić első regényét a *The New York Times* 2011 száz legjobb könyve közé sorolta. A töredékesség formaelve paradox módon hatásos, eredeti nagyepikai kompozíciót eredményez. Az elbeszélő az osztódásban, többszörös megkettőződésben talál rá a folyamatosság–diszkontinuitás, folytatás–megszakadás hiteles konstrukciós mintájára. Tudatosan, mégis már-már észrevétlen módon kettőződik meg az elbeszélői alak, és maguk a történetet meghatározó időbeli és térbeli kiterjedések is. A dolgok, sorsok, arcok A és B oldalaira utal, az önazonosságot formáló két világra, melyben a naplóíró, vallomástevő alak tényleges és imaginárius ténfergésre kényszerül az A(merika) és a B(osznia) pólusok között. Különös élmény, hogy annak ellenére sem figyelünk fel mindjárt a szerzővel azonos nevű Ismet Prcić és Mustafa Nalić történeteinek és perspektíváinak váltogatására, hogy már az első epizód szereplője is Mustafa. A felütésben is együtt a két név (Ismet, Mustafa), akik a szövegfragmentumokban hol együtt vannak, hol nem is érintkeznek. A közös, vagy az egyikhez, illetve a másikhoz köthető történetfragmentumok váltogatása szövi és tagolja a regényanyagot. Hogy ravaszabb művészi játék résztvevői vagyunk, mint egy bejáratott mechanizmus szerint működő posztmodern prózában, arra később jövünk rá. Megtervelt és előkészített az elbizonytalanító folyamat, amelyben nyilvánvalóvá válnak a történetek és a figurák ténszerűségét, illetve virtualitását illető kételyek.

Szinte naiv pozícióból követünk egy Bildung-folyamatot, gyermekperspektívából elbeszélte családtörténetet, mintha folyamatosságban bontakozna ki előttünk a nyolcvanas évek jugoszláviai, boszniai és tuzlai környezete, a bosnyák–szerb szomszédságok köznapi helyzetsora, a szokások, mentalitások rajza, az első szerelmek története Asjával, majd Alissával a skóciai út során. A tuzlai amatőr színtársulat működését elbeszélő részletek közvetítenek a valamikori Jugoszlávia és a vidéki városok szellemi nyitottságának, merész művészi kísérleteknek, az elhivatottság, lelkesedés és a dilettantizmus együttesének remek megörökítői. A korképnek beillő panoráma fokozatosan átbillenti a színházi kezdeményezést a kitörési kísérlet metaforájába. A helyi népszínház skóciai meghívása ugyanis a háborús évekre esik, amikor az ország szétesik, a vidéket aláaknázzák, a fiatalokat besorozzák, a hivatásos és az önkéntes katonák pedig egyik és másik oldalon is fegyvert fognak. A fenyegető, majd tragikus körülmények, megszállás, háború összefoglaló metaforáját az egyik töredék mottója tartalmazza: a bosnyák elégiaszerű folklór műfajból, a sevdalinkából idézi a Tuzlát fenyegető veszély archaikus képzetét (*Gornju Tuzlu, Gornju Tuzlu, opasala guja...*).⁹ A fiatalok sorozását, hadi beosztását, bevetését még mindig valami gyermeteg naivitás, oldott humorizálás közvetíti. A komikus ragadvány- és becenevektől a frontvonalba küldött egység sem mentesül: ők az apacsok, akiknek „lejárati ideje” legfeljebb két hét.

A regényalakok, Ismet és Mustafa számára a boszniai muzulmán világ a családi, közösségi és kulturális örökség kerete. Minthogy felnövekvésük és életidejük a szocialista Jugoszlávia évtizedeire esik, természetes a szülők nemzedékének eltávolodása és közömbössé válása a vallási tradíció iránt. A fiatalok örökségének ez is meghatározó eleme. A nemzeti és vallási hovatartozás tudata erről a holtpontonról indul el a régióban mind határozottabbá váló nacionalista elfogultságok erősödésével. A viszonyulás átfordulása a közömbösségből a mértéktartóan értékelőbe vagy az elfogultba, végletesen radikalizálódóba párhuzamosan érleli ki a közösségi és kulturális veszteség felismerését és az ezzel járó értékátrendeződést. A végletes, kirekesztő nézetek elfogadását és a kultuszok, téves közösségi értékrendek elvetését illetően is. Mindez a *Shards* szempontjából már-már háttérinformáció, a regénybeli *kronotoposz* eleme, hisz vitathatatlanul sorsmeghatározó tényező, a mű hangsúlyai más vonatkozásokon vannak. Precíz nem dokumentum- és nem tényregényt írt, hanem bonyolult világú fikciót konstruált.

A *shards* (*Scherben, schegge, krhotine*) szó jelentése az elmondottak értelmében poétikai támpont: a *törmelék* a műfajformával is nyomatékosítja a bombázástól felszaggatott utcaképet, a látványt és az alapélményt, amiből a

⁹ „Felső-Tuzla, Felső-Tuzla, Kígyó szorításában...” (2014. 160).

jelentésvonatkozások sorát tartalmazó regénycím származik.¹⁰ A szövegben több összefüggésben megjelenő szó minden előfordulása újabb dimenziót nyit meg. A konkrét vonatkozásokat metaforikus síkon a sorsok, vidék, város, közösség, múlt, ország, egyének megtöretése, darabokra hullása, megsemmisülése egészíti ki. Az elbeszélői önszemlélet és alapállás szerint a megszólaló önmagát és korábbi világát egyaránt törmelékek halmazaként éli át. A fogalom szövegszervezési vonatkozásban a följegyzések, napló- és levélrészletek, álomelbeszélések, töprengések, novellaszerű egységek, short storyk, krokik együttesét jelenti. Az ilyen porhanyós, laza szövéssű, váltásokkal előre haladó szerkesztésmód önmagában nem kísérletező, s legfeljebb a regényt a nagyepikai vonalszerűséggel és az időelvű elrendezéssel azonosító megközelítésben tűnhet újszerűnek. Ennél jóval fontosabb az, hogy a regény poétikájában kiemelt szerepe és többszörös jelentősége van a töredékességnek, a hangvételváltásoknak, a kis narratív egységek lekerítettsége és megszakítottsága közötti ingázásnak. Hasonlóan vélekedik a *Scherben* (2013) német kritikus is.¹¹ A 2. világháború utáni német irodalom- és műfajtörténet emlékezetes módon tanúskodik a kisformák elszaporodásáról, amit a kutatók a háborúval bekövetkezett megrázkódtatással hoztak összefüggésbe. A töredékességnek új értelmet adott a posztmodern áramlat is, az Amerikában élő boszniai elbeszélők (Hemon, Prcić, Semezdin Mehmedinović) fragmentaritásának azonban ehhez kevés vagy semmi köze nincs. Hemonhoz Nabokov látásmódja és Danilo Kiš művészi beállítottsága, Prcićhez közvetetten a Beckett-féle hagyomány áll közelebb, egyik mottóját is tőle kölcsönzi, noha ennél fontosabbnak látom az alkati, temperamentumbeli és esztétikai különbséget fikciójuk között. Prcić szövegdarabkái nem a *Nouvelles et Textes pour rien* (1955) sorozatává, hanem nagyregénnyé rendeződnek.

¹⁰ Az angol, német, olasz, bosnyák fordítástól csak a francia kiadás tér el, ami a bombasztikus *California Dream* címmel jelent meg.

¹¹ „Das Werk ist durcheinander wie ein Scherbenhaufen. Tagebuchnotizen, die an die Mutter gerichtet sind und das neue amerikanische Leben erzählen, ohne die Heimat und das Geschehene vergessen zu können, sind der Rahmen, der dem Leser immer wieder schonungslos klar macht, dass es sich nicht um eine ausgedachte, spannungsgeladene Geschichte handelt, sondern ein persönliches Schicksal zu Papier gebracht wurde. Die einzelnen Text-Scherben verwirren manchmal, sind lebensgefährlich scharf oder erheiternd bunt glänzend. Wer die Angst den Verstand zu verlieren glaubhaft schildern will, muss den konventionellen Erzählrahmen sprengen und surrealistischere Wege gehen. Verschiedene Erzählstrategien, typografische Mittel, Fußnoten und Unterbrechungen schüren eine beunruhigende Leseatmosphäre. Der Leser ist mitgerissen, erlebt den Krieg mit Ismet, und später auch Mustafa, mit, der aus reiner Außenperspektive so viel erträglicher zu lesen wäre” (RIEDEL).

A *Shards* szerkezeti heterogenitásának egyik észlelhetővé tett jele a tömbök és fejezetek címadása. Az *Első*, *Második* és *Harmadik füzet* alcímei: *Szökés*, *Törmelékek*, *Bum-bum*. A sorrend terjedelmi csökkenést is jelez, az utolsó a legrövidebb egység. A belső címek, alcímek kiemelő jellegűek, egy-egy tematikus, motivikus gócra, eseményre, alakra vonatkoznak. Az utolsó füzetbe már nem, az első kettőbe beékelődnek a dátummal ellátott naplórészletek (*Kivágások Ismet Prcić 1998. szeptemberi naplójából*, *Kivágások Ismet Prcić 2004. májusi naplójából*...). A regény első fejezetének címében is szerepel a szerzői név: (...*Ismet Prcić szökése*...). Az egyik utolsó naplórészletben olvasható konfesszionális közlés az anyát szólítja meg, neki számol be a saját kudarcról: megszakítom, abbahagyom, elállok, az én életemről szóló könyvet nem lehet megírni, noha írok tovább, ez már nem könyv. Kétkedés, keserűség, rezignáció, amivel éppen úgy a mű vége felé találkozunk, mint Proust kijelentésével *Az eltűnt idő nyomában* utolsó mondatában: „...ha elég időm marad, hogy művemet befejezzem...”¹² A két önreflexió perspektívájából új fénytörésbe kerülnek a megszületett művek s a létrehozásukért vívott küzdelem.

A *Shards* kockázatvállalása több síkot érint (a vallomásos hangvétel kialakítása, a beszédmodor transzformációinak aránya, a biografikus és kvázi életrajzi közlés önelemző, tépelődő elbeszélőjének státusa, a fiktív világ alakjaihoz, tárgyaihoz, a historikus eseményekhez fűződő viszonyának beállítása). Kivételes arányérzék nélkül e furcsa beszéd- és szövegegyüttes nem hathatna sem regényepikaként, sem nemzetközi elismerést kiváltó fikcióként. Nehéz megfejtetni a rejtélyt, ám az említett szaggatottság, idősík-, szövegtípus- és regiszterváltások ellenére a regény folyamatosan fenntartja az olvasói koncentrációt, a figyelem nem gyengül, és az érdeklődés átmenetileg sem csökken. S ami külön értékelendő, hogy a heterogén szövegszövés nem veszélyezteti a nagyszerkezet belső összetartottságának hatását. Minthogy a fikció világrétegei új nyelvi és kulturális közegben létesülnek, elgondolkodtató annak a transzponálásnak a képessége is, ami a személyes és a kvázi személyes beszámoló fikcionalálásának lokalizált elemeit, nyelvváltozatait, regionális emberi és diskurzív tapasztalatát juttatja érvényre. Különleges komparatistikai tapasztalat származik az angol eredeti, a francia, német, olasz változatok, illetve a bosnyák nyelvű fordítás egybevetéséből. Mintha a német fordító követné hajlékonyabban az angol nyelvi lehetőségekre alapozott, valójában a boszniai régió, konkrétan a Tuzlához kötődő beszélt nyelv és mentalitás regionalizmusait. A szarajevói–zágrábi kiadás fordítója mindennek ismeretében és tudatában nyújtotta át olvasóinak a ténylegesen

¹² Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában. A megtalált idő*. Jancsó Júlia ford. Atlantisz, Budapest, 2009. 395.

nem létező, a virtuálisan mégis meglevő eredetinek, a bosnyáknak megfelelő, erős hatású szöveget. A fordítókat nem csupán e regény, hanem minden olyan mű különleges elvárás elé állítja, amelyiknek szövegében külön rendeltetésűek a rétegnyelvi diskurzusok, szociolektusok, lokalitások, regionalizmusok.

Nem véletlen tehát, hogy Prcić adott esetben kétnyelvűvé teszi az angol szöveget, hisz a jelentéktelen bosnyák szó („rántás”) kimondása az adott összefüggésben olyan helyzeti értékre tesz szert, amihez külön hatás és szemantika járul: „“The rats are a-coming,” said the redheaded cop to passing American who had noticed the commotion. I glared at him, right into his green-blue eyes. He held my gaze. “You speak English?” he boomed toward me, overpronouncing. There’s a word in Bosnian, *zaprška*, which is a culinary term for the finishing touch to a lot of Bosnian meals. It’s golden butter melted in a pan with red paprika, a violently orange sauce (the exact color of cop’s hair) that is poured into stews and over stuffed peppers. “*Zaprška*,” I said to him, smiling my best fresh-of-the-boat smile, “*jebem li ja tebi mater hrđavu, jesi’l čuo!*” (2011: 12).

A *Shards* a hatáseffektusok egy részét a csattanókra, beszélt népnyelvi kihagyásokra, rövidre zárt fordulatokra, poénokra, a helyi nyelvjárás sajátosságaira, mondásokra, közhelyekre, a fiatalok és öregek, városiak és vidékiek közötti nyelvhasználati különbségekre alapozza. E nyelvi megoldások poétikai funkciója részben, közvetlen nyelvi effektusa azonban csak korlátozott mértékben érvényesül magában az angol nyelvű eredetiben, és ez magától értetődően a további fordításokban sem lehet másképpen. Az angol szövegben ezért tartja meg a bosnyák káromkodásokat, a szólások, regionalizmusok egy része marad eredetiben. A fordítások közül kivételt képez a bosnyák átültetés és „visszafordítás”: árnyalatai, hajlékonysága, stílári sokrétűsége Amra Pašanović érdemeit dicséri.

Párhuzamos életrajz, származás- és fejlődéstörténet, korrajz, háborús regény, konfesszió lenne tehát a *Shards*nak megfelelő műfajtypus? Változó belső hangsúlyokkal – valamennyi. A mű mindezek lehetőségeivel szabadon bántó poétika eredménye, a kérdés eldöntését pedig a változatos kritikus intenciók és olvasási konvenciók ismeretében lezser módon átengedi az értelmezőknek. A nemzetközi fogadtatást figyelve a háborús tematika kerül előtérbe, második elemként pedig a naplóíróként és szereplőként is mozgott szerzői név képzelt és valós alakmásával. Ismét Prcić és a vélt alteregó, Mustafa Nalić szerepét, azonosságát és másságát, valamint az alakkettőzés regénybeli szerepét némiképpen másként látom. Az ismétlődő kommentárok szerint a szereposztás az eltávozottira és az otthon maradottra, a megmenekülőre és az áldozatra vonatkozik. Árnyaltabb válaszáért legalább két műal-

kotássíkhöz kellene fordulnunk: az egyik az események vonulata, a cselekmény-összefüggés, melyben egy adott pillanatban érintkezik és személyessé válik Ismet és Mustafa kapcsolata. A másik kontextus a reflektáló és emlékező tudat síkja, melyben az önazonosságot elbizonytalanítja a kettős hovatarozás tudata. E tekintetben a *Shards* sokfelé billenhetne, még a korábbi fin du siècle által kedvelt tudathasadáson alapuló Doppelgänger-motívum irányába is. (Akadnak kritikusok, akik ilyen észrevételekre utalnak.)

Kétségtelenül központi tényező az, hogy párhuzamos életeket és öntudatokat követünk. Ismet és Mustafa hol két alak, hogy mintha felcserélődnének, hol egyetlen alakban élnek tovább vagy pusztulnak el. Értékes regényfejezetek tanúskodnak kettejük azonos léthelyzetéről, a származás és az életkor megfeleléséről. Noha az alakok szempontjából kisebb jelentőségű a közös vallási hagyomány ténye, a história és a sztori szempontjából éppen ez lesz üldöztetésük, kálváriájuk és tragédiájuk kiváltója is. Sorolhatnám a különbségeket, hisz elképzelhetően éppen a regény első részében olvasható katonasági regrutáció a kiindulópontja annak, hogy az ott megismert, értetlenkedő falusi gyerek, Mustafa fokozatos átváltozáson essen át a regénybeli emlékező imaginációjában. Ezzel szorosan összefüggnek az epizódok, melyek a boszniai hadszínterek, a nemzedéktársak halála, a túlélők szenvedése, a kórházi ápoltak tébolya, a pusztítások és az emberi veszteségek sorozatát érintik. A megrázó történetív hatásától nehéz szabadulni, hisz az áldozatvállalást és a szenvedőkkel való azonosulást a fikcióteremtés emlékezetes poétikai eszközök által mélyíti el, amit narratív etikai értékek hitelesítenek.

A kettős perspektíva működtetésének több változata lehetséges, az egyik a kivetítés és belevetülés a másik alakba, mint a közös tapasztalat időtől függetlenedett, megfoghatatlan, imaginárius körvonala. Támpontként dereng fel az eltávozott és a hazavágyakozó énből keletkező *otthonmaradt énkép* – Mustafa minden másságával és groteszk körvonalaival együtt. A másik a lezárt múlt elevensége, ami minden emberi és művészi tapasztalat alapján intenzívebb lehet az éppen pergő jelen időnél. A harmadik a rezignált tudatfolyamatokból eredő kiterjedésnövekvés: olyasminnek a visszatérő képzelt formája, ami annak az ének nem feleltethető meg, amit jelenbeliként, sem annak, amit saját múltbeli énképeként megél az elbeszélő. A *Shards* alakketőztését illetően sem az elbeszélőnek, sem az olvasónak nem lehet végleges válasza. A művészi eljárás mint a mű titka és lehetősége az, hogy mesteri módon tágitja, projektálja, vissza- és előrevetíti az emlékezésből, képzeletből, érzületből, művészi imaginációból származó tartalmakat. A művészi meggyőződést képviselő formaelv olyan eljárássorozatot követ, amivel nem az elbeszéltek végérvényességét, hanem potencialitását és viszonylagosságát sugallja.

A *Shards* értékes belső ellentmondása az anya tragikus alakjának megjelenítése, aki emberi labilitásával együtt az emlékező egyetlen szilárd érzelmi támasza, személyiségének tényleges és vélt tengelye. Nem feledhetjük a történet kezdete és lezárása között eltelt jó két évtizedet, illetve a regénybeli Ismet felnövekvésének útját, amit a gyermek- és iskoláskortól az amatőr színjátszásig, az első szerelmektől a skóciai elutazásig, illetve a hadköteles fiatalember amerikai emigrációjának eseményeiig követünk. Ezt a vonalszerű ívet tördeli fel és rendezi el mozaikszerűen a kompozíció. A fabula időbeli és térbeli komponensei is változást előidéző és követő tényezők, amik a történet alanyainak útját alakítják. Ám a regény további lehetőségeket is kipróbál ahhoz, hogy elbizonytalanítsa az azonossággal kapcsolatos evidenciákat. A bosnyák kiadás 182. oldalán olvassuk: „To je bila poslednja granata koja je pala na moj grad. / Broj mrtvih 71. / Prosječna dob žrtava: 23. / Ranjenih: oko 124.”¹³ A Kapija nevű tuzlai városi gyülekező helyet követő támadás után Ismet a temetőben keresgélve rábukkan a sírkőre, melyen a „Mustafa Nalić 1977–1995” felirat és a fiú arcképe áll. Prcić remek jelezgető, helyzet- és kirokrajzoló, tömör portrérájzoló képességének emlékeztető, ritka gazdagságú, tragikomikus dokumentuma az idős környékbeli ember felkeresése, akinél Mustafa halála felől érdeklődik (2014: 194–197).

A ház felé közeledve a srebrenicai menekültekkel zsúfolt UN-konvoj halad el mellette. „Merhaba, djede”, köszönti a gránátlalattal tönkretett cseresznyefa kivágására készülő öreget. „Merhaba, sine, merhaba.” Nalić-e a vezetéknéve, vagy ismer-e ilyen nevéket, kérdezi. Igen, volt egy ilyen nevű testvérpár, „Mustafa már egy éve a frontvonalban van”. „Mikor láttad utoljára, öregapó?” „Tegnap. Eljött, hozott kukoricalepényt, kicsit elüldögtelt.” „Akkor ez nem ugyanaz a Mustafa, [...] annak a legénynek a családját keresem, aki lenn, a Kapunál esett el.” „Bakirra gondolsz?” „Ki az a Bakir?” „Hát Mustafa fivére. Ő pusztult el a Kapunál, alarahmetele.” „Akkor miért áll a síron Mustafa neve?” „A temetőben azt írja, hogy Mustafa?” „Ott a Mustafa arcképe is, minden.” „Ugratsz te engem, fiam?” „Nem, öregapám, istenemre.” „Hát akkor csakugyan nem tudom”, mondja az öreg. „Meg kell kérdeznem Mustafát.”

A mentalitások, szokások ismerete, az emberi viszonyok pontos vázlatai az elbeszélőt a történet „B oldalán” ennek a világnak a részeként, belső pozíciójú mesélőként és emlékezőként szituálják. A regény felütése azonban nem ezzel az odatartozással indítja a történetet, hanem a boszniai kívándorlók, menedékkérők repülőútjával, a JFK repülőtérre érkező tájékozatlan,

¹³ „Ez volt a városomra esett utolsó gránát. Halottak száma: 71. Az áldozatok átlagos életkora: 23 év. Sérültek száma: 124 körül.”

kiszolgáltatott, irányításra szoruló csoport groteszk képsorával.¹⁴ Ismet fokozatos eltávolodása az otthontól éppen itt kezdődik meg, amikor próbál elkülönülni a menekülők szerencsétlen együttesétől. Kivételes humorérzéke, szellemessége, a helyzet átmenetiségének tudata emlékezetessé és egyben jelképpé is teszi a New York-i leszállást. Noha az itt kezdődő „A oldalak” nyitják meg számára az új lehetőségeket, az előtérben álló jelenbeli, amerikai történetiség motívumgazdagság és érzelmi telítettség szempontjából nem mérhető a saját múlt „amoda tartozó” szakaszának nyelvi világteremtésével. Kezdetét veszi a játékoság, szelídség, humorérzék, szellemesség, groteszk fogékonyág, poénok (viccelődés, káromkodás) lassú visszafogása, érvénytelenné, inautentikussá válása. Még pontosabban e látásmód érvényességének korlátozása a lezárultak elbeszélésére. Az sem kétséges, hogy az időbeli és térbeli eltávolodás, az új léthelyzet és perspektíva nélkül a regény valós, képzelt és teremtetett múltja sem rendeződne ilyen árnyalt tablóba.

Szelídebb és meghatóbb fikciót, mint amilyen Ismet Prcić *Shards* című regénye, sem a félmúlt, sem a fikciós kétnyelvűséget képviselő, tehát az egy nyelvűség, egy kultúrájúság történeti fázisát meghaladó jelenkori világ-irodalomból nehezen tudnánk idézni. A két világ, két történeti adottság és tradíció közötti billegés személyes drámaként megélt története megfontolt művészi elképzelés eredménye. Váratlan hatású a narratív törmelékhalma, mert a metonimikus elv kiiktatása nem a szaggatottság vagy a láthatóvá tett félcelés élményét váltja ki belőlünk, hanem a fokozott figyelem-összpontosítást. Hasonló a motívumok több jelentéssíkhoz tartozásának felismerése is. Eseményszintű értelmezhetőségüket metaforikus vonatkozások egészítik ki. Ebből a látószögből csupán annak eldöntése tűnik lehetetlennek, hogy egy vagy két személy drámai kalandjait követtük-e, s hogy Ismet vagy Mustafa-e az, akinek az emlékezetes elbeszélést köszönhetjük.

¹⁴ „Prcić hat Abstand zur jugoslawisch-bosnisch-balkanischen Kultur gewonnen, schildert seine Heimat und ihre Bewohner authentisch und erklärt Unkundigen das Unbekannte. Einerseits bringt er den Leser mit seinem wunderbaren Humor zum Schmunzeln und lässt ihm andererseits mit Details des Kriegsgeschehens den Atem stocken. Die »balkan-typische sexistische Geschmacklosigkeit«, der ständige Gebrauch äußerst derber Schimpfwörter, das Rauchen und Trinken, all das gehört dazu. Lakonisch äußert er Kritik am kommunistischen Jugoslawien und der separierenden Sprachenpolitik der Nachfolgestaaten, wenn er beispielsweise als Bosnier mit einem kroatischen Grenzbeamten „in einer Sprache, die er verstand“ spricht. Einst hieß das Serbokroatisch und ist heute Bosnisch, Serbisch oder Kroatisch, ohne dass jemand eine neue Sprache gelernt hätte” (RIEDEL).

IRODALOM

- BEGANOVIĆ, Davor 2014. Jezik, povijest, geografija. Egzil i emigracija u postjugoslavenskim književnostima. *Sarajevske Sveske*, 45–46. sz. 41–64.
- JOVANOVIĆ, Aleksandra V. 2011. The Representation of “Home” – The Novels of Vladimir Tasic. *Central European Journal of Canadian Studies*. Revue d’Études Canadiennes en Europe Central, Vol. 7. 2011. 41–51.
- PRCIĆ, Ismet 2011. *Shards*. USA, Grove Press, Black Cat
- PRCIĆ, Ismet 2013. *Scherben*. Berlin, Suhrkamp Verlag
- PRCIĆ, Ismet 2013. *California Dream*. Paris, Éd. Escales
- PRCIĆ, Ismet 2014. *Krhotine*. Savremena bh književnost, Bosanki prevod Amra Pašanović, Sarajevo/Zagreb, Buybook
- PRCIĆ, Ismet 2015. *Schegge*. Milano, Bompiani
- RAVLIĆ, Irena 2010. [Miljenko Jergović–Semezdin Mehmedinović–Milomir Kovačević Strašni: *Transatlantic mail*. (*Pisma u slikama*)] Potraga za osobnim i kolektivnim identitetom. *Balkan eXpress* 6. 194. (188–195.)
- RIEDEL, Frank: Krieg ist nie ganz vorbei. Ismet Prcić versucht in seinem Roman „Scherben“, die seines Lebens zu ordnen. *Literaturkritik*. http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=17785 (2013.10.01.)
- RUSHDIE, Salman 1992. *Imaginary Homelands*. Essay and Criticism 1981–1991. London, Granta Books
- SPIOTTA, Dana: *Leaving Bosnia (and Not)* 2011. okt. 23. http://www.nytimes.com/2011/10/23/books/review/shards-by-ismet-prcic-book-review.html?_r=0
- STANIŠIĆ, Saša 2006. *Wie der Soldat das Grammofon repariert*. München, Luchterhand
- STANIŠIĆ, Saša 2008. *Hogyan javítja a katonája a gramofont*. Blatschik Éva ford. Budapest, Szó Kiadó
- STANIŠIĆ, Saša 2014. *Vor dem Fest*. München, Luchterhand
- STANIŠIĆ, Saša 2015. *Pred svetkovinu*. Jelena Kostić-Tomović ford. Beograd, Samizdat B92
- STANIŠIĆ, Saša 2015. *Uoči svetkovine*. A szerző által autorizált bosnyák változat, Dragoslav Dedović fordításában, Sarajevo, Zagreb, Buybook
- TASIĆ, Vladimir 2013. *Oproštajni dar*. Arhipelag, Beograd
- TASIĆ, Vladimir 2001. *Terminator 2: Pisac u potrazi za identitetom*. Zlatna greda, Društvo književnika Vojvodine, Novi Sad
- TASIĆ, Vladimir 2004. *Cadeau d’adieu*. Éd. Les Allusifs, Montréal
- TASIĆ, Vladimir 2007. *Abschiedesgeschenk*. München, SchirmerGraf
- TASIĆ, Vladimir 2009. *Udaranje televizora. Kolebanje postkulture*. Novi Sad, Adresa
- TASIĆ, Vladimir 2011. *Farewell Gift*. Bogdan Rakić, John Jeffries ford. Geopoetika, Beograd
- THOMKA, Beáta 2014. Germanofónia és posztmigráns irodalom. *Helikon* 4: 577–592.
- THOMKA, Beáta 2016. „Hozott anyag” a regényben = Somlyó B.–Teller K. szerk.: *Filozófus a műteremben. Tanulmányok Radnóti Sándor 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 279–288.
- THOMKA, Beáta: *Új nyelvi otthonok a fikcióban*. Hovatartozás, nyelvváltás, regényírás. Megjelenés előtt.
- THOMSEN, Mads Rosendahl 2010. *Mapping the World Literature*. International Canonization and Transnational Literatures. Continuum, London

Completion, Continuation, Restart
Former Yugoslavian prose tradition worldwide

The study reflects on several internationally acclaimed novels, in the context of comparative literature dealing with transnational, migrant and post-migrant literary phenomena. Among the authors born in the 20th century, some switched languages (Aleksandar Hemon, Ismet Prcić, Saša Stanišić) while others are language retainers (Vladimir Tasić, Semezdin Mehmedinović). Through their works, which have seen light in the most varied linguistic environments worldwide, we look at the continuance and the indirect recognition of their narrative tradition both in foreign literatures and criticism, which was founded by Ivo Andrić and Danilo Kiš in the last century.

Key words: transnational literature, language switching authors, novel poetics, Former Yugoslavian personal history, fiction from a child's point of view, historical drama, biographic and collective experience

Zatvaranje, ponovni početak, nastavak
Eks-jugoslovenska prozna tradicija u svetu

U kontekstu komparatističkih istraživanja koja se bave transnacionalnim, migracionim i postmigracionim književnim pojavama, studija razmatra nekoliko romana sa internacionalnim uspehom. Među piscima rođenim na teritoriji Jugoslavije u 20. veku ima onih, koji su promenili jezik pisanja (Aleksandar Hemon, Ismet Prcić, Saša Stanišić), i onih, koji nisu (Vladimir Tasić, Semezdin Mehmedinović). Putem njihovih dela koja se pojavljuju u najrazličitijim jezičkim sredinama širom sveta, u književnostima i kritici na stranim jezicima mogu da se prate nastavak i indirektno priznavanje pripovedačke tradicije koju su utemeljili Ivo Andrić i Danilo Kiš u prošlom veku.

Ključne reči: transnacionalna književnost, pripovedači sa promenjenim jezikom pisanja, poetika romana, eks-jugoslovenska lična prošlost, fikcija iz infantilne perspektive, istorijska trauma, preinterpretirano biografsko i socijalno iskustvo

Beérkezés időpontja: 2016. 04. 12.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 28.

Zóka Péter

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs
 zoka.peter@mnl.gov.hu

A KITALÁLT HAGYOMÁNYOKTÓL A POSZTNEMZETI ÁLLAPOTIG

A nacionalizmus újraértelmezésének kísérlete Eric Hobsbawm és
 Jürgen Habermas elméleteinek kritikája által

From Invented Traditions to a Post-national State
 An Attempt to Reinterpret Nationalism by the Criticism of
 Eric Hobsbawm's and Jürgen Habermas's Theories

Od izmišljene tradicije do postnacionalnog stanja
 Pokušaj reinterpretacije nacionalizma putem kritike teorija
 Erika Hobsbauma i Jirgena Habermasa

Jelen tanulmány egy a nacionalizmus eszmetörténetével foglalkozó írás, mely a neves brit történész, Eric Hobsbawm (1917–2012), valamint napjaink legismertebb német szociológus-filozófusa, Jürgen Habermas (1929) elméleteit kívánja kritikai vizsgálódás tárgyává tenni. A nacionalizmustörténeti irodalomban nagy népszerűségnek örvendő ún. „kitalált hagyományok” elméletének kritikájától a „poszt-nemzeti állapot” elméletének vitatásán át kísérletet tesz a nacionalizmus jelenségének újraértelmezésére az emberi történelem folyamatában. E sorok írójának véleménye szerint a társadalomtudományoknak el kell szakadniuk a nacionalizmus „démonizálásának” második világháború után kibontakozó irányvonalától, ahogyan azt Anthony D. Smith is teszi. Ennek nyomán megnyílnak a nacionalizmustörténeti kutatások új útjai, melyeken haladva a téma kutatói képesek az emberi lét több aspektusát is figyelembe venni következtetéseik levonásakor. Ezáltal jobban értelmezhetővé válik nem csupán a nacionalizmus jelensége, a nemzetállamok kialakulása és a „nemzeti érzés” gyors térhódításának folyamata, de közelebb kerülhetünk modern világunk és önnön emberi létünk teljesebb megértéséhez is.

Kulcsszavak: Hobsbawm, Habermas, kitalált hagyományok, poszt-nemzeti állapot, nacionalizmus

1. ERIC HOBSBAWM ÉS A „KITALÁLT HAGYOMÁNYOK” ELMÉLETE

A brit marxista történész, Eric Hobsbawm (1917–2012), a londoni Birkbeck University egykori professzora, a cambridge-i King's College és a British Academy néhai tagja mélyen bevészte nevét a nacionalizmus eszmétörténetével foglalkozó prominens szerzők sorába. Monumentális eszmétörténeti trilógiájának harmadik kötete a „*The Age of Empire. 1875–1914*” (HOBSBAWM 1987) címet viseli. Bár a mű első ízben 1987-ben került publikálásra, a magyar fordítás sajnos csupán 2004-ben látott napvilágot (HOBSBAWM 2004), mikorra a „kitalált hagyományok elmélete” már világszerte ismert, elismert és kritizált elméletté vált, maga a kötet pedig a nacionalizmustörténeti kutatások egyik megkerülhetetlen alapművének számított. Általánosságban elmondható, hogy a kissé megkésett magyar nyelvű fordítás jó minőségben prezentálja a hobsbawmi gondolatokat, csakúgy, mint Benedict Anderson nagy művének esetében, ahol – ellentétben a korai német vagy francia fordításokkal – a szöveg jelentősebb gondolati torzulásokon nem esett át az eredeti angol nyelvű kiadáshoz képest.

A „kitalált hagyományok elmélete” az 1870 és 1914 közötti Európa vonatkozásában már évekkel korábban, 1983-ban napvilágot látott Hobsbawm tollából a Terence Rangerrel közösen szerkesztett „*The Invention of Traditions*” (HOBSBAWM–RANGER 1983) című kötetben. A bevezető tanulmányban (HOBSBAWM–RANGER 1983: 1–15), valamint a „*Mass-producing Traditions, Europe 1870–1914*” (HOBSBAWM–RANGER 1983: 263–309) címet viselő nagyobb lélegzetű írásában Hobsbawm mellett érvel, hogy az első világháború előtti mintegy negyven esztendő az európai történelemnek egy olyan különleges korszaka, amelyben sohasem tapasztalt mennyiségben keletkeztek „új tradíciók”. Ezeknek a tradícióknak a „tömeges termelését” a korabeli Európa, de mondhatjuk, hogy a világ számos országában művelték mind formális, mind informális keretek között. Hobsbawm a hatalom által gyakorolt formális és hivatalos hagyományteremtő kezdeményezéseket a „politikai” jelzővel illeti, míg az informális, nem hivatalos, különböző csoportok részéről megnyilvánuló aktusokat „társadalmi” hagyományteremtésnek nevezi (HOBSBAWM–RANGER 1983: 263).

A „politikai” hagyományteremtésnek elsődleges mozgatórugója a szerző szerint egyebek mellett az volt, hogy a politikai, valamint az ipari, technikai és tudományos forradalmak következtében megváltozó és átalakuló társadalmi viszonyok közepette a hatalom számára lehetetlenné vált a hagyományos uralkodási, társadalomirányítási, működtetési formák gyakorlása. Új metódusokat kellett tehát kitalálni a hatalomgyakorlás további biztosí-

tásához. Ami a „társadalmi” indíttatású hagyománytermelést illeti, ennek elsődleges okaiként Hobsbawm szintén a fent vázolt forradalmi változásokat jelöli meg, melyeknek következtében a különböző társadalmi csoportok számára új eszközökre volt szükség ahhoz, hogy a társadalom kohézióját és identitását biztosítani lehessen, valamint, hogy képesek legyenek megfelelően „strukturálni a társadalmi kapcsolatokat” (HOBSBAWM–RANGER 1983: 264–265).

Hobsbawm rámutat, hogy a „politikai hagyományok kitalálása” sokkal tudatosabb és célirányosabb volt, hiszen állami intézmények valósították meg őket konkrét politikai célok elérése érdekében. Ezen célok elérésében az új ünnepeknek, szertartásoknak és hősöknek fontos szerep jutott.

A fent említett formális és informális hagyományokat kreáló aktusoknak az állam biztosította a kereteket, mely a 19–20. század fordulóján egyre fokozottabban határozta meg az emberi lét döntő eseményeit is.

Ezek a változások természetesen számos anyagi és nem anyagi természetű következménnyel jártak. A fejlett nyugati országokban a „nemzetgazdaság” vált a gazdasági fejlődés alapegységévé. Az egységesülő közoktatás, közigazgatás és jogrendszerek pedig a korábban önmagukat más identitásképzők mentén meghatározó embereket állampolgárokká transzformálták. A politika a 19. században egyre inkább nemzeti léptékűvé vált, a közemberek egyre nagyobb mértékben vehettek részt a politikai életben, és lassan az állam és a polgári társadalom fogalmai elválaszthatatlanná váltak.

A különböző társadalmi csoportok igyekeztek országos politikai mozgalmak és szervezetek által biztosítani identitásukat, melyek természetesen a „nemzet” keretei között működtek. Állam, nemzet és társadalom tehát egyre nagyobb mértékben fonódott össze.

Az a tény, hogy az állampolgároknak egyre közvetlenebb kapcsolatuk lett az állammal, gyengítették azokat a hagyományos módokat és eszközöket, melyek által a korábbi társadalmi hierarchiák és a mindenkori hatalomnak való alárendelődés működtek. A polgárok tömege a különféle politikai mozgalmak által akár a politikai vagy társadalmi rendszer legitimitását is megkérdőjelezhetette.

A fenti probléma annál kevésbé volt érzékelhető, minél csekélyebb mértékben változott meg az adott államban a társadalom hagyományos, hierarchikus szerkezete és rétegzettsége (HOBSBAWM–RANGER 1983: 266–267).

Hobsbawm rámutat a tényre, miszerint az 1870 és 1914 közötti időszakban viszonylag kevés „új állam” jött létre, hiszen az európai és amerikai államok zöme ekkorra már kialakult, és rendelkezett a modern állami léthez szükséges összes infrastruktúrával, jelképpel, identitásképzővel és más ha-

sonlókkal. A fentebb említett „népi politizálás” konzekvenciáival azonban minden újabb rezsimnek szembe kellett néznie, melyek közül a legfontosabb a szavazati jog egyre szélesebb tömegek számára való elérhetősége volt.

A hobsbawmi elméletben tehát rendkívül hangsúlyos szerepet kap a választásokon nyugvó demokrácia intézménye és a ráépülő tömegpolitizálás, mint a hivatalos hagyományteremtés legmeghatározóbb tényezői.

A liberális eszme- és alkotmányos intézményrendszer rendkívül látványos társadalmi átalakulásokat indukált a nyugati világban azáltal, hogy az egyén mellett szállt síkra az „intézményesített közösség” ellenében. A „Gesellschaft”-ot választotta a „Gemeinschaft” helyett, és rendkívül látványos gazdasági sikereket is tudott aratni úgy, hogy a piaci tranzakciókat és az ezen alapuló kapcsolatokat részesítette előnyben a hagyományos társadalmi modellek hierarchikus kapcsolatrendszerével szemben (HOBSBAWM–RANGER 1983: 268).

Hobsbawm világosan rámutat arra, hogy a 19. század utolsó harmadától kezdődően, a tömegek politikába való bekapcsolódása folytán a fejlett világban már nem lehetett számítani arra, hogy a tömegek reflektálatlanul követni fogják vezetőiket.

A szerző a fenti tényekre vezeti vissza, hogy főként az 1870-es évek után a különféle tudományágak mintegy újra fölfedezték és vizsgálni kezdték a társadalmak működésének irracionális elemeit. Felértékelődött az irracionális elemek szerepe az egyéni lélekben, melynek fontosságát az antropológia is aláhúzta az ún. „primitív” társadalmak működésének vizsgálata során.

A politikában és a társadalomtudományokban egyre inkább elterjedt a 19. század végére az a fölismerés, miszerint a különféle emberi közösségeket alapvetően nem az egyének racionális megfontolásai és választásai tartják össze. A korábbi évszázadok nagy erejű társadalmi kohéziós erői, mint az egyház és a monarchikus állam, végletesen meggyengültek, illetve eltűntek. Nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalmat ezután már csak a politikai demokrácia eszközeivel lehet gyakorolni a fejlett világban, és az elillant társadalmi kötőerők nyomán támadó úrt egy új, immáron „polgári” vallás megteremtésével lehet és kell betölteni (HOBSBAWM–RANGER 1983: 269). E „polgári” vallás egyik megnyilvánulási formájának tekinthető a nacionalizmus is, melynek kibontakozását elsősorban Franciaország, Németország és az USA 19. századi történetén keresztül rendkívül szemléletesen mutatja be és elemzi a szerző (HOBSBAWM–RANGER 1983: 270–280). Franciaország példája segítségével Hobsbawm felvázolja a nemzeti hagyományok feltalálásának új útjait, melyek közül elsőként az egyház világi megfelelőjének létrehozását emeli ki. Ennek legfontosabb megnyilvánulási formájaként a forradalmi és köztársasági eszméktől vezérelt elemi oktatás megindítását

említi. Másodsorban az új, hivatalos ünnepek szerepe kerül előtérbe, melyek közül a legfontosabbá a Bastille lerombolásának emléknapja vált. Harmadik tényezőként a hivatalos emlékművek tömegtermelése kerül kiemelésre. A köztársaságot szimbolizáló „Marianne” alakja még a Párizstól távoli falusi közösségekben is elterjedt és ismertté vált (HOBSBAWM–RANGER 1983: 270–273).

Hobsbawm szerint az egész tárgyalt korszak legáltalánosabban elterjedt kitalált politikai tradíciói maguk az államok voltak (HOBSBAWM–RANGER 1983: 283). Részletesen tárgyalja a különféle állami jelképek, szimbólumok létrehozásának szerepét a nacionalizmus megerősödésében, nagy figyelmet szentelve a tömegsport jelenségének is.

A fent említett kitalált hagyományok tömeges volta, halmozódása az 1870 és 1914 közötti időszakban, a nyugati országokban jól megfigyelhető és kellően dokumentált. Nyilvánvaló, hogy erre az időszakra egyértelműen a nacionalizmus vált azzá a társadalmi kohéziós erővé, amelyet a korábbi századokban más kollektív identitásképzők, mint az egyház vagy a királyi család töltöttek be, és amelyre az egyre szélesedő polgári középosztálynak volt leginkább szüksége (HOBSBAWM–RANGER 1983: 302–303).

Van azonban a korszak kitalált hagyományainak három olyan vonása, melyekre Hobsbawm külön felhívja a figyelmet. Egyrészt különbséget kell tenni a korszak maradandó és kevésbé maradandónak bizonyuló újításai között, másrészt figyelembe kell venni, hogy a korszak kitalált hagyományainak egy része csupán egy meghatározott társadalmi csoporthoz vagy réteghez kötődik. A harmadik, s egyben a legjelentősebb figyelembe veendő probléma az új tradíciók kitaláltságának, tervezettségének, illetve spontaneitásának viszonya (HOBSBAWM–RANGER 1983: 303–307).

Természetesen maga a „kitalált hagyományok” kifejezés már immanensen tartalmaz egyfajta szándékosságot. Elég, ha pusztán a fenti tradíciók társadalmi és politikai funkciójára tekintünk, azonnal tetten érhetővé válik számunkra a hozzájuk kapcsolódó különféle politikai manipulációk jelenléte.

Ennek ellenére nem szabad megkerülnünk azt a kérdést, hogy a fent említett manipulációk miért tudtak oly sikeresek lenni, működni és hatni a különböző közösségek esetében? Hobsbawm tanulmányának zárásaként, röviden próbál válaszolni a kérdésre. Szerinte, e sorok írójának véleményével összhangban, ezek a manipulációk olyan alapvető szükségleteket próbálnak kielégíteni, melyek alapvetően jellemzőek az emberi társadalmakra. Ezeknek az alapvető szükségleteknek a tanulmányozása és feltérképezése a bölcsészettudományok számos részdiszciplínájának, így a történettudománynak és a filozófiának is feladata, hiszen ezek által közelebb kerülünk önmagunk és világunk megismeréséhez (HOBSBAWM–RANGER 1983: 307).

Hobsbawm gazdag történeti tényanyagra támaszkodva igen hasznos és fontos következtetésekre jut, melyek nem csupán a nacionalizmus kialakulásának és elterjedésének megértéséhez visznek bennünket közelebb, de egyúttal egész modern világunk működésének megértéséhez is.

2. KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK HOBSBAWM ELMÉLETÉVEL SZEMBEN

Fontosnak tartok azonban a fentiekhez kapcsolódóan néhány kritikai megjegyzést tenni, melyek kiegészítve tanulmányom *A nacionalizmus újraértelmezésének kísérlete* című alfejezetében foglaltakkal, úgy gondolom, a nacionalizmus egész problematikáját gyökeresen más megvilágításba helyezhetik.

Az 1950-es évek óta a nyugati világban megjelenő nacionalizmustörténeti vagy a problémát részlegesen érintő tudományos munkák döntő többsége valamilyen módon a nacionalizmus „álarcát” igyekszik lerántani, hogy mindenki számára nyilvánvalóvá váljék annak valódi képe.

Véleményem szerint e fenti megállapítás Eric Hobsbawm munkásságára is vonatkozik. Munkáinak sorai között expressis verbis ki nem mondva az a jól érzékelhető meggyőződés és alapállás húzódik meg, miszerint a nacionalizmus valamiféle „ördögtől való” tényező az emberiség történetében, melynek a nemzetiszocialista megsemmisítő táborok mintegy szükségszerű következményét, végeredményét jelentik. Fent tárgyalt tanulmányában egy szöveghelyen (HOBSBAWM–RANGER 1983: 267) az idegengyűlöletet egyenesen a nacionalizmus sajátosságának, részének tekinti, holott a nacionalizmusnak számos adott esetben államonként eltérő megnyilvánulási formája bontakozott ki az elmúlt több mint kétszáz év során. Nehezen látható be, hogy mennyivel kevésbé tekinthetőek „idegenellenes” megnyilvánulásoknak például a középkor keresztes hadjáratai, mint a modern kor nemzet-államok közötti konfliktusai.

Hobsbawm tanulmányában hosszasan elemzi az új német állam jelképeit is, hangsúlyozottan felhíva a figyelmet a „harcias Germánia” alakjára és a német népet jelképező Deutsche Michel alapvetően idegenellenes voltára (HOBSBAWM–RANGER 1983: 276). A szerző külön kitér a köztársaság jelképévé vált francia „Marianne” alakjától való különbségtétel szükségességére.

Eltekintve attól a ténytől, hogy az antik római korból eredeztethető Germánia alakja, aki a középkori ábrázolásokon jogarral és országalomával látható, csupán 1870 után, a német–francia háború egyértelmű következményeként válik harciassá, szigorú tekintetű, kezében kardot és pajzsot tartó nemzeti

jelképpé, érdemes figyelmünket a 19. századi Marianne-ábrázolások felé is fordítanunk. Eugène Delacroix világhírű festményén, melyet az 1830. évi forradalmi események ihlettek, Marianne a festmény központi figurájaként szerepel, és kezében a francia trikolor mellett szuronyos puskát szorít, miközben emberi tetemeken keresztül gázolva vezeti a francia népet a hön áhított szabadság felé. Nehezen magyarázható, hogy mennyivel kevésbé harciasak ezek a megnyilvánulások, mint a német Germánia-ábrázolások többsége.

Hasonlóképpen problematikus, hogy a Deutsche Michel éjjeli ruhás, hálósipkás ábrázolása, mely a hétköznapi német polgár egyszerűségét, naivitását, ártatlanságát és erejét hivatott ábrázolni, miként tekinthető a német nép eredendő idegenellenessége megnyilvánulási formájának.

3. JÜRGEN HABERMAS ÉS A POSZTNEMZETI ÁLLAPOT

Jürgen Habermas (1929) az önmagát elsősorban szociológusként meghatározó német filozófus, a Frankfurter Egyetem nyugalmazott professzora, ma valószínűleg a legnagyobb tekintélynek örvendő személy Európában a bölcsészet- és társadalomtudományok terén. *A posztnemzeti állapot. Politikai esszék* (HABERMAS 1998) című tanulmánykötete először 1998-ban jelent meg Frankfurtban, magyar nyelven csak 2006-ban (HABERMAS 2006) vált hozzáférhetővé. Mivel véleményem szerint a magyar fordítás jól sikerült, nem mutat jelentős torzulásokat az eredeti német szöveghez képest, hivatkozásaim során az egyszerűség kedvéért mindig a magyar változatot fogom használni.

A szerző már tanulmánykötetének rövid bevezetőjében világossá teszi álláspontját az európai nemzetállamok sorsát illetően: „Nemzeti keretek között természetesen egyre nehezebb a politika számára, hogy a globalizált versennyel lépést tartson. Mértékadóan kielégítő alternatívát, mely képes valami újat mozgásba hozni, csak egy társadalom- és gazdaságpolitikailag cselekvőképes Európai Unió föderális kialakításában látok, amely aztán képes egy különbségekre érzékeny és társadalmilag kiegyenlítő kozmopolita rend felé fordulni” (HABERMAS 2006: 8).

Mielőtt a fenti nézeteinek mélyrehatóbb elemzésébe bocsátkoznék, úgy gondolom, érdemes megvizsgálni, miként viszonyul Habermas a nemzet, illetve a nép fogalmához. A nemzeti kontextus tárgyalása kapcsán a szerző az 1846-os frankfurter germanista konferencia példáján keresztül mutatja be az egységes német nemzetállam létrejöttéhez vezető gondolatok kiformalódását.

Ezen ülések idején Julius Fröbel német publicista és diplomata álnéven megjelentetett egy művet (FRÖBEL 1975), melyben a nép fogalmát a következőképpen határozta meg: „mindazon emberek összessége, akik közös

nyelvet beszélnek [...] az egy nyelvet beszélő emberek közössége alkothat egyetlen várost, több államot vagy államszövetséget, vagy részét képezheti különböző államoknak, végül élhet abszolút politikai egzisztencia nélkül, hazátlanul szétszóródva” (HABERMAS 2006: 23). Ezzel a definícióval Fröbel tulajdonképpen Jacob Grimm későbbi népmeghatározása előfutárának tekinthető.

Habermas a továbbiakban is Fröbelt idézi: „A népek létében erkölcsi, szabad, tulajdonképpeni politikai mozzanatnak csak a szabad elhatározásból létrejövő szövetségi testvériség számít” (HABERMAS 2006: 23). A republikanizmus eszméje tehát mintegy megelőzi a nemzeti eszmét. Persze a közös nyelv, művészet és kultúra jelentőségét Fröbel is hangsúlyozza egy republikánus közösség életképessége szempontjából, ám ezek fontosságát legfőképpen a társadalmi szolidaritás előmozdításában látja.

Habermas számos tekintetben osztja Fröbel nézeteit. Véleménye szerint „szükség van az összetartozás tudatára, ami a szabadon társult szövetségeknek lehetővé teszi, hogy állampolgárokként azonosuljanak egymással” (HABERMAS 2006: 24). Létre kell tehát jönnie az „európaiság” egy olyan eszméjének, amely alkalmas arra, hogy elsődleges identitásképzőként alapul szolgálhasson egy politikailag is egységes, a nemzetállami politizálás keretein túllépő, működő- és versenyképes Európa megszületése számára. Az egyes európai nemzetek polgárainak Habermas nézete szerint meg kell tanulniuk úgy tekinteni a másik nemzethez tartozókra, mint „egyre maguk közül”.

Végigtekintve a „rövid” 20. század történetén, a szerző azt az álláspontot képviseli, hogy a szociális állam intézményének mai válságára egész Európa föderatív átalakítása kínál megoldást. Habermas rámutat, hogy a nemzetállamok hatékony cselekvőképessége a globalizált világban egyre csekélyebb térre korlátozódik. Az egyes nemzetállamok egyre kevésbé tudják érdemileg befolyásolni azokat a globális gazdasági folyamatokat, amelyek társadalmakra alapvető hatásokat gyakorolnak. A modern világunk nagy problémái és kihívásai is, melyek közül a környezeti szennyezés, az éghajlati problémák, a migrációból adódó társadalmi és gazdasági gondok, vagy a terrorizmus kérdése a legjelentősebbek, szintén globális szinten, az egyes nemzetállamok egyre csökkenő mértékű cselekvőképességén túllépve válnak csak kezelhető problémákká.

Habermas ugyanakkor világossá teszi, hogy nézete szerint „Nem lehetséges és nem is kívánatos a tagállamok [Európai Unió – kiegészítés tőlem – Z. P.] nemzeti identitását elegyengetni és egyfajta »európai nemzetté« olvasztani” (HABERMAS 2006: 91).

A szerző által szorgalmazott nemzetek feletti intézmények létrehozása persze komoly legitimációs problémákat vet fel, melyekre válaszul az em-

beri jogok Nyugaton kialakult eszméjében találja meg az egyedüli lehetséges legitimációs alapot (HABERMAS 2006: 103).

4. HABERMAS ELGONDOLÁSAINAK KRITIKÁJA

A Habermas által megfogalmazott kísérlet, Európa föderatív átalakításának szükségessége egyáltalában nem új keletű az európai történelemben. Elmondható, hogy gyakorlatilag a 18. század utolsó harmada óta van terítéken a kérdés a legkülönbözőbb szabadkőműves, titkos és kevésbé titkos társaságok asztalain. Szűkebb pátriánk tekintetében a legismertebb hasonló törekvés, amely azonban nagyon lényeges pontokon különbözik a habermasi elképzelésektől, Kossuth Lajos dunai konföderációs terve volt a 19. század derekán. Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a Habermas által felvázolt politikai integrációs folyamatra a világhírű magyar közgazdász, Balassa Béla már 1961-ben rámutatott (BALASSA 1961).

Ha a probléma mélyebb elemzésére teszünk kísérletet, érdemes egy kicsit távolabbról kezdeni. Nézetem szerint mára világossá vált, hogy a nyugati világ neoliberais gazdasági modellje – tekintve a kapitalizmus időről időre felszínre törő válságperiódusait, melyek egyébiránt annak saját természetében rejlenek – nem képes megfelelő módon működni és szabályozni a gazdasági-társadalmi folyamatokat. A globális banktőke gazdasági dominanciája mára megkérdőjelezhetetlenné vált, és semmifajta hajlandóságot nem mutat az egyes nemzetgazdaságok reális szereplőivel való valamifajta ésszerű kompromisszum kialakítására, még kevésbé a harmóniára való törekvésre. Aligha meglepő, hogy a jelenlegi feltételek között számos nemzetállam a legkülönbözőbb protekcionista eszközökkel igyekszik védeni gazdaságának reális ágenseit, hovatovább saját szuverenitását, még ha ehhez a védekezéshez a totális eladásítás korában, a banktőke regnálása idején vitathatatlanul egyre kevesebb eszköz áll is rendelkezésére.

Habermas fejtegetései elsősorban az Európai Unió államaira vonatkoznak. Ahhoz, hogy a tárgyalt politikai integráció hatékonyan és reálisan megvalósulhasson, számos feltételnek kellene teljesülnie. Nyilvánvaló, hogy az integrációs folyamatnak demokratikusnak kell lennie, tehát az egyes nemzetállamok társadalmainak hozzájárulásán kell alapulnia. Az is nyilvánvaló, hogy a politikai integrációt gazdasági integrációnak kell megelőznie.

Joggal tehető fel a kérdés, hogy vajon beszélhetünk-e ma Európa olyan gazdasági integrációjáról, amely egy demokratikusan megalapozott politikai integráció alapjául szolgálhatna. Ha tekintetbe vesszük, hogy az Európai Unió jelenlegi gazdasági modellje a centrumországok, főként Németország további gyarapodásához és fejlődéséhez, míg a periféria országainak – így

Magyarországnak is – folyamatos elszegényedéséhez vezet, aligha lehet kérdéses, hogy egy ilyen egyenlőtlen gazdasági feltételeken nyugvó „integráció” számos európai nemzetnek egyáltalában nem áll érdekében.

Én magam azokkal a közgazdászokkal értek egyet, akik azt a nézetet képviselik, hogy radikálisan különböző gazdasági fejlettségű területeket nem érdemes példának okáért közös pénzrendszer és egyéb közös gazdasági szabályrendszerek hatálya alá kényszeríteni, mivel az eleve fejlettebb gazdaságú államok meglévő versenyelőnyük további növelésével tovább gyarapodnak, míg az eleve hátránnyal indulók tovább szegényednek, tehát a közöttük eleve meglévő gazdasági-társadalmi különbségek még tovább erősödnek. Véleményem szerint pontosan ennek a folyamatnak lehetünk tanúi és szenvedő alanyai napjaink Európai Uniójában.

Arra a kérdésre, hogy miért voltak elengedhetetlenül szükségesek a fenti közgazdasági fejtegetések, az alábbiakban fogok válaszolni. Nézetem szerint a fenti közgazdasági modell kiterjeszthető a kultúra területére is. A fentiek analógiájára tehát nem érdemes, és minden szereplőre nézve hosszú távon káros következményekkel jár olyan nemzetállamok politikai integrációja, amelyek társadalmi gyökeresen eltérő érdekérvényesítő képességekkel rendelkeznek kulturális téren, vagy a társadalmi lét egyéb aspektusainak tekintetében. A nemzetállami létforma a maga összes kockázatával, kihívásaival és nehézségeivel együtt is a kisebb lélekszámú, csekélyebb érdekérvényesítő képességekkel rendelkező közösségek megmaradásának, sőt szabadságának záloga, biztosítéka ma is, és meggyőződésem szerint a jövőben is az lehet. A kulturális diverzitás megőrzése egyáltalán nem pusztán az Európát évszázadok alatt felépítő egyes kultúrák önértéke miatt lényeges, hanem azért, mert – ahogy Alexander Bernat is látja – a különböző nemzeti kultúráknak szükségük van más, tőlük különböző kultúrákkal folytatott diskurzusokra, impulzív hatásokra, befolyásokra, mert ezek hiányában minden nemzet kultúrája lassan pusztuló, haldokló kultúrává válik, ennek minden negatív konzekvenciájával együtt.

A Habermas által felvázolt európai politikai integrációs folyamat az évszázadok alatt kialakult európai kultúrák folyamatos és elkerülhetetlen erodálódása következtében egy olyan nagyon is „amerikai arcú”, teljes mértékben globalizált kultúra kialakulásához vezethet, melyben a hagyományos európai polgári értékek megkérdőjeleződnek, a világot minden ellenkező látszattal szemben pusztán csak egyféle módon lehet látni és értelmezni, a felmerülő problémákra pedig csak egyféle választ lehet adni, ami által az érdemi diskurzusok teljesen feleslegessé és értelmetlenné válnak.

Ez a folyamat természetesen a társadalmi lét minden aspektusában éreztetni fogja a hatását, így a gazdaság területén is. Hosszú távon az ún.

„globalizált világkultúrában” az érdemi viták és a problémák gyökeresen eltérő megközelítésmódjainak hiányából adódóan csökken a homogenizált, nemzeti keretek közül kiszakított oktatási rendszerből kikerülő ember kreatív gondolkodásra és folyamatos megújulásra való képessége, alkotóereje és produktivitása, mely hosszú távon a gazdaságban is a termelékenység fokozatos csökkenését fogja eredményezni, ellentétben a globális banktőke urainak várakozásaival.

Konklúziót vonva az elmondottakból megállapítható, hogy a Habermas és mások által megfogalmazott politikai integráció olyan folyamatokat indukál, illetve gyorsít fel az európai társadalmakban, melyek megvalósulása valójában a világon senkinek sem áll érdekében, még azoknak a csoportoknak sem, akik fel nem ismerve a probléma valódi természetét, mindent megtesznek ennek az integrációnak a bármi áron történő megvalósítása, kikényszerítése érdekében. Ezen sorok írójának véleménye szerint bármilyen komoly kihívások elé állítják is az egyre égetőbbé váló globális problémák társadalmainkat, ezeket a problémákat mindenképpen szuverén és egyenlő, saját cselekvőképességüket visszaszerző, hatékony és demokratikus nemzetállamok közötti tisztességes szerződések rendszere által kell megoldani, nem pedig egy számos tekintetben bizonytalan, sok szempontból visszafordíthatatlan és egyértelműen destruktív következményekkel járó politikai integráció létrehozása által.

5. KONKLÚZIÓ: A NACIONALIZMUS ÚJRAÉRTELMEZÉSÉNEK KÍSÉRLETE

Hobsbawm és Habermas – de véleményem szerint Ernest Gellner és Benedict Anderson – elméleteiről is elmondható, hogy vitathatatlan jelentőségük, hasznosságuk, kiváló felépítettségük és argumentáltságuk ellenére nem képesek megfelelően elhelyezni a nacionalizmus jelenségét az emberi történelem folyamatában. Mindegyikük tárgyalt műveire jellemzőek az általában gazdag történeti tényanyag tendenciózus csoportosításai, melyek a már előzetesen megfogalmazott konklúziók alátámasztását szolgálják. Számos a nacionalizmus eszmétörténetéhez kapcsolódó fontos tényezőt sokszor csak érintőlegesen, vázlatosan, esetleg egyáltalán nem állítanak vizsgálódásaik homlokterébe, ennek ellenére következtetéseiket gyakran a lehető legobjektívebb elemzések végeredményeiként adják közre.

E sorok írójának véleménye szerint a társadalomtudományoknak el kell szakadniuk a nacionalizmus „démonizálásának” második világháború után kibontakozó irányvonalától, ahogyan azt Anthony D. Smith is teszi. Ennek nyomán megnyílnak a nacionalizmustörténeti kutatások új útjai, melyeken

haladva a téma kutatói képesek az emberi lét több aspektusát is figyelembe venni következtetések levonásakor. Ezáltal jobban értelmezhetővé válik nem csupán a nacionalizmus jelensége, a nemzetállamok kialakulása és a „nemzeti érzés” gyors térhódításának folyamata, de közelebb kerülhetünk modern világunk és önnön emberi létünk teljesebb megértéséhez is.

Álláspontom szerint a nacionalizmus helye, szerepe és funkciója az emberi történelemben mindenképpen újragondolásra szorul. A mai értelmezések többségénél gyümölcsözőbbnek tűnik a nacionalizmusnak mint eszmerendszernek egy olyan értelmezése, mely nem pusztán a gazdaság-, társadalom-, technika- és tudománytörténet felől közelíti meg a problémát, hanem kiegészíti vizsgálati módszereit például a pszichológia és antropológia modern szempontjaival is.

Ezek figyelembevételével a nacionalizmusról egy sokkal árnyaltabb kép rajzolódik ki előttünk. Világossá válik számunkra, hogy a jelenség gyökerei az emberi pszichikumba nyúlnak ugyan, és az ember kollektív identitás utáni vágyában keresendők, mégis a Hobsbawm és Habermas által oly szépen bemutatott különböző történeti folyamatok egymásra hatása kellett kialakulásához. A modern nemzetállamok létrejöttéhez és elterjedéséhez elengedhetetlen „nemzeti érzésre” pedig talán érdekesebb egy olyan kollektív identitásképzőként tekinteni, mely hatékonyan tudta átvenni a vallás korábbi századokban betöltött vezető szerepét az európai ember önmeghatározását és tudatát illetően. A „nemzeti érzés” által táplált nacionalizmus például a középkori faluközösségeknél nagyobb, a nyugati kereszténység monarchiák során átívelő, a 18. század végére meggyengült és kiüresedett kollektívumánál kisebb, mintegy köztes egységekbe rendezte elsőként a nyugati társadalmakat, majd több-kevesebb késéssel az egész civilizált világot. Ezeket a köztes egységeket lehet nemzetállamoknak is nevezni.

Az ember története egyúttal különféle emberi közösségek története is. Amikor egy új közösség vetette meg lábát a már ősidőktől fogva jelen lévő emberi csoportosulások színpadán, szüksége volt olyan kollektív identitásképzőkre, melyek megerősítették a csoport tagjaiban az összetartozás érzését, és megkülönböztették a csoportot más közösségektől. Ez az egyszerű tény nem pusztán a nacionalizmus sajátossága, de minden új közösség jellemzője. Például a keresztény világ egyik legszentebb ünnepe, a karácsony, a római Mithrász-kultuszban még a napisten születésének ünnepe volt (MACMULLEN 1997: 155). A korai kereszténység egyebek mellett azért is tudott olyan sikeres lenni és államokon átívelő világvallássá válni, mert kiegyezve a római államhatalommal, jelképeinek, ünnepeinek és ceremóniáinak kialakítása során magába tudta olvasztani a sokkal régebbi, „pogány” közösségek már meglévő szokásait és hagyományait. Szakralizálta a „ré-

gebbi kitalált hagyományokat”, és „új kitalált hagyományokként” önmaga részévé transzformálta őket.

IRODALOM

- BALASSA, Béla 1961. *The Theory of Economic Integration*. Irwin. Homewood, Illinois
- FRÖBEL, Julius 1975. *System der sozialen Politik*. Scientia Verlag, Aalen
- HABERMAS, Jürgen 1998. *Die postnationale Konstellation*. Politische Essays. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main
- HABERMAS, Jürgen 2006. *A posztnemzeti állapot*. Politikai esszék. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- HOBSBAWM, Eric 1987. *The Age of Empire 1875-1914*. Weidenfeld&Nicolson
- HOBSBAWM, Eric 2004. *A birodalmak kora 1875–1914*. Pannonica Kiadó, Budapest
- HOBSBAWM, Eric–RANGER, Terence 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge
- MACMULLEN, Ramsay 1997. *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*. Yale University Press

From Invented Traditions to a Post-national State An Attempt to Reinterpret Nationalism by the Criticism of Eric Hobsbawm's and Jürgen Habermas's Theories

The study engages in the history of nationalism examining the theories of the famous British historian Eric Hobsbawm (1917–2012) and the most renowned German sociologist and philosopher Jürgen Habermas (1929). It makes an attempt to reinterpret the phenomenon of nationalism on course of human history via discussion on and criticism of a most popular theory in the literature on the history of nationalism, the so-called “invented traditions” and “post-national state”. The author of this text holds the opinion that social sciences ought to separate from the course of “demonization” of nationalism developed after World War II, in the way Anthony D. Smith does it. This opens up new pathways for researching the history of nationalism, along which researchers are be able to take into account several aspects of the human being while drawing conclusions. This enables clarifying not only the phenomenon of nationalism, the forming of national states, and rapid expansion of “national feelings”, but we can get closer to a fuller understanding of our modern world and our own human existence.

Key words: Eric Hobsbawm, Jürgen Habermas, invented traditions, post-national state, nationalism

Od izmišljene tradicije do postnacionalnog stanja
Pokušaj reinterpretacije nacionalizma putem kritike teorija
Erika Hobsbauma i Jirgena Habermasa

Studija teži da izvrši kritičko sagledavanje rada poznatog britanskog historičara Erika Hobsbauma (1917–2012) koji se bavi historijom ideja nacionalizma, odnosno teorije Jirgena Habermasa (1929), jednog od najpoznatijih nemačkih sociologa i filozofa našeg doba. Studija dalje nastoji da polazeći od kritike teorije tzv. „izmišljenih tradicija” koja je stekla veliku popularnost u literaturi o historiji nacionalizma, kroz diskusiju teorije „postnacionalnog stanja” izvrši preispitivanje pojave nacionalizma u procesu ljudske historije. Prema mišljenju autora društvene nauke bi trebalo da se odvoje od trenda „demonizacije” nacionalizma koji se formirao nakon Drugog svetskog rata, kao što je to i Entoni D. Smit učinio. Tim putem mogu da se otvore nove perspektive istraživanja historije nacionalizma, kroz koje bi istraživači ove pojave prilikom formulisanja svojih pretpostavki mogli da uzmu u obzir još više aspekata ljudske biti. Na taj način bi mogli da se interpretiraju ne samo pojava nacionalizma, nastanak nacionalnih država i proces brzog širenja „nacionalnog osećanja”, već bi bilo moguće da se ostvari i približavanje potpunijem shvatanju savremenog sveta i vlastite ljudske biti.

Ključne reči: Hobsbaum, Habermas, izmišljene tradicije, postnacionalno stanje, nacionalizam

Beérkezés időpontja: 2016. 03. 25.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 20.

Barcsi, Tamás

University of Pécs, Faculty of Health Sciences
barcsi48@gmail.com

THE CRUELTY OF ANIMAL HUMANISM AND THE LAST SACRIFICE

Az animális humanizmus kegyetlensége és az utolsó áldozat

Surovost animalnog humanizma i poslednja žrtva

In my paper, I am examining the relationship among the different interpretations of cruelty and sacrifice with special attention to man as biologically given; cruelty in the age of animal humanism and the sacrifice of vulnerability. In order to understand what has led to the age of animal humanism that purely sees man as a being only capable of suffering – suffering in a narrow sense – one has to touch upon the question of the desire for a great life. As a starting point I am referring to Dostoyevsky, after which I write about the fundamental 20th century experiences regarding cruelty and sacrifice. Following this, I discuss in detail the presently characteristic paradoxes of returning to 'natural' life and the abolishment of suffering, as well as their possible consequences.

Key words: ethics, Dostoyevsky, Badiou, sacrifice, cruelty, biotechnology

1. DEATH-SACRIFICE NECESSARY FOR LIFE

The rebel heroes of the greatest writings of Dostoyevsky are characterised by the desire for great life. The aim of these heroes is to present the speciality of their selves for themselves and the tool for this might be to make order in the world, or to articulate the lack of the metaphysical order – and the purposelessness of making order in the world – through sacrificing the life and human dignity of ourselves or others. The saints and sweet-tempered ones in Dostoyevsky are the people of sacrifice following the „we are” approach. In Dostoyevsky’s world death sacrifice has an important role. In the more determinate works of his later period this is manifested as the following main versions: (1) *useless death sacrifice* (when somebody becomes the victim of a murder or an illness due to the cruelty of humans or nature); (2) *death sacrifice necessary for the self* demonstrating the

lack of order for an experiment to make sense based on the self or to a metaphysical riot against the divine order; (3) *a sensemaking death sacrifice* based on the experience of „we are”. One death case might be interpreted in several different ways; like the death of Fyodor Pavlovich might mean a necessary death sacrifice (2) for Smerdyakov but the killing of their father could lead Dimitri and Ivan Karamazov towards a new view on the world (3) (DOSTOYEVSKY 1999). During their restaurant conversations, Ivan lists the examples of meaningless death to Alyosha (1) and this is what leads him to the philosophy of ‘you are free to do anything’ in the spirit of which the death case taking place cannot be understood as the case of a necessary death sacrifice (2) by Ivan (DOSTOYEVSKY 1999). Ippolit considers his nearing death as the manifestation of the cruelty of nature (1) so he is planning to commit suicide since this revolting move could give some sense to his death (2) (DOSTOYEVSKY 2008). The riotous heroes of Dostoyevsky consider death as necessary in order to have an important, „*real*” life (Life from hereon); death serves Life. In a paradoxical way suicidal death also aids the prevalence of Life (this is how Kirillov looks upon his deed; the reasonless suicide), but it could also mean the impossibility of the realization of Life (this is what happens in Stavrogin’s case or with the aforementioned Ippolit who finally does not commit suicide) (DOSTOYEVSKY 1995: 2008). Captain Snegirev sees his son’s death senseless (1) while the children community of Alyosha Karamazov, on the other hand, finds meaning for life because Ilyusha’s story forces them to reject cruelty and to accomplish a Life based on experiencing the “we are” that is stronger than death (3) (DOSTOYEVSKY 1999).

Death sacrifice in Dostoyevsky’s work eventually serves to conquer death and to achieve the concept of Life. His novels make clear what is also inferred by the observations of the 20th century: Life shall not be achieved by handling the self or the other as a tool and by sacrificing it “necessarily”. The 20th century was characterized by such an aspiration for establishing an Order in society (in the communist, fascist and Nazi states) where life would finally turn into Life. However, these experiments unfortunately failed. A new Order that is built on death sacrifice and misery does not clear away but makes *violent death and pain an every-day* issue and brings the world of death factories and constant fear along that grind all those who were deemed “necessary” victims by the given Order.

Alain Badiou explains his opinion similar to the above mentioned: he thinks that the longing for *creating the new men* was a fundamental characteristic of the 20th century – from 1914 to the fall of the Soviet Union. This idea spread among the fascists and communists, and goes hand in hand

with the demand for *destroying the old men* (BADIOU 2007: 1–10). Both politics and arts relate to the present and aim at changing it radically, thus Badiou says that the 20th is the century of the passion for reality, though reality is antagonism, the reality of the beginning. The question of the cruelty of the Idea is one of the main questions of the 20th century: the soulless and universal idea is manifested in such a historic body that is made of bodies capable of suffering. Cruelty is the moment of connecting the impassive and suffering bodies (BADIOU 2007: 111–130). Badiou comments this way: “Today we know that when the Idea dies, the hangman dies with it. It remains to be seen whether from the legitimate wish that the hangman die we must infer the following imperative: ‘Live without Ideas’”(BADIOU 2007: 117).

All that has been discussed above is worth supplementing and specifying by relating to the analyses of Jörg Baberowski on the connections of ideology and violence: according to this there is *no causal relation* between the modern idea of creating a new world and the violence of the first half of the 20th century that exceeds all imagination. The most horrifying violence was raging in the “violence spaces” of the times preceding modernity without the security of the modern statehood, and the birth of these were brought about by the unusual war situation and the leaders who alluded to the ideology and all the *cult of violence* surrounding them (BABEROWSKI 2015: 13–32, 209–218).

It is the fundamental experience of the 20th century that *senseless death cannot be overcome by death serving Life* and thus considered to be meaningful and that rationally justified cruelty does not lead to the seizing of irrational cruelty but rather to its further spread.

2. SACRIFICING LIFE: THE AGE OF ANIMAL HUMANISM

It is obvious that the cruelty of the creation of the new Order that degrades humans to victims and brings about spaces of violence is unacceptable. In our times the rejection of the miseries of the last century goes together with the loss of the desire for a new Order. With the end of the Cold War period the desire for a new Order that makes Life possible was liquidated for good. Humans are again *only beings who have no hope for eliminating death*. But facing this would be far too painful: *suppressing the desire for Life contributes to the “elimination” of death, and to it becoming a cultural taboo*. Humans are only vulnerable animals and the humanism that is based on this view aims at reaching the minimization of suffering. While facing death also means suffering, it is better to have this as much “tucked away” as possible.

According to the famous line of Richard Rorty, one can be considered liberal who thinks that cruelty is the worst of all things we do (RORTY 1989: 44–69). For a liberal ironist person, the moral subject is someone who can be humiliated: the sole social bond that we need is the *understanding of our common character that we can be humiliated* (RORTY 1989: 91–95). For Rorty human is a “specially smart animal” that is only distinguished from other animals by that the former is not only capable of suffering but can be humiliated as well. Alain Badiou on the other hand opposes *animal humanism* that is so characteristic of today’s democracies that present humans as pitiable animals. Nowadays we cannot speak about Idea, the 20th century ended with the obsession of security and this also characterizes the 21st century (BADIOU 2007: 66). We are trying to get back to human as biologically given, it is only the biological body that matters and the aim is to reach harmony with nature; natural human rights are presented as the rights of the natural being. Animal humanism is only related to the humiliation of humans reduced to their own present. According to Badiou, it is a philosophical task to rebel against animal humanism as a “formalized in-humanism” (BADIOU 2007: 165–178).

Perhaps a view that considers Rorty’s and Badiou’s views at the same time is necessary. Let us begin with the concept of freedom that is important for both authors. For Rorty, human freedom has only one fundamental limit, the possibility to humiliate people. Badiou states that the democratic “formalized” freedom is unreal without equality and brotherhood that have become swearwords by today. It is a dehumanizing freedom and purely means that all of us can only do the same things along the same rules. Real freedom, the freedom of the beginning is a cruel freedom: in the 20th century equality as a program and brotherhood as the reality of “we” limit freedom or even eliminate it in many instances. It is not too difficult to admit that, based on historic experiences, the source of the worst cruelty is when *freedom is interpreted in such a way that it can give a possibility to ignore the autonomy of the human person and to use them as tools*. We can surely accept the concept that in the society of a formal freedom where “negative” freedom (freedom from something, the lack of outer limitations) is basically respected, “positive” freedom (freedom for something in the sense of achieving human possibilities) is damaged in several ways and this is also humiliating. We can talk about this phenomenon when the accomplishment of the personal opportunities is obstructed by poverty, grave social situation, ignorance or just the lack of real meaning of life, goals and life values. It is absolutely clear that in the 20th century it is the grievances of the positive freedom that gave the base of the desire for a new order and new men and this has

led to the radical violation of negative freedom. Today's animal humanism looks upon restricting negative freedom without the proper reasons as clear cruelty, and does the same with extreme poverty. But it accepts social inequalities because – as Badiou also implies – it emphasizes the natural order of things as market economy so the presence of the few rich and the many poor are also natural just like the fact that humans aim for safety and survival. Changing the world with an ideology failed, there might only be a slight chance to the *biological-genetic development* of humans. Badiou also points out the controversy that the politics of creating new men failed but in the same time the radical changing of a person by genetics became possible (BADIOU 2007: 9, 169). Even though human genetics is the interference with nature so there are arguments about it, it is uncertain whether it would disrupt the inequalities that are considered natural or it would just strengthen them (e.g. genetic modification carried out by private companies for lots of money; see the related alternative scripts). The supporters of the new human biotechnologies see a repairable machine in people: *an animal that can be bred better*. The common acceptance of Badiou's and Rorty's approach means that we have to regard cruelty resulting from both negative and positive freedom; we cannot turn away from compassion. It is rather in need for its spread because even a man could awake compassion in us who lives on the animalistic level, who does not strive for transcending oneself anymore and who has already bowed to the actualities.

An ideology that could be connected to animal humanism that is the *biotechnological elimination of human misery* paradoxically based on the idea that by the sheer strive for unity with nature and by providing the “natural” rights misery cannot be eliminated, just decreased. And for the termination of suffering the “reprogramming” of human nature would be needed. Changing humans from the “outside” by force in order of a social idea failed, thus it is thought today that this could only be done from the “outside”, violence-free, and by the application of manipulative mechanisms. However, biotechnological (especially genetic surgery) transformation implemented from “inside” has the greatest importance.

Getting rid of misery in this case also means that ‘suffering’ results from self-identification and the risk of freedom is eliminated, so this is the radical infringement of positive freedom. Only those human opportunities remain which mean the less danger to the termination of vulnerability so the risks coming from the human nature will not be natural any more (like the susceptibility to addiction or destructive and self-destructive behaviour). Who knows what further human behavioural forms fall victims of this struggle just casually. Perhaps even art – at least as we understand it today – will disappear.

The mechanisms characterising the era of animal humanism – that the aim for decreasing vulnerability goes along with the downgrading of men, and that natural glamorization have unnatural consequences – are not visibly caught in the human biotechnological processes just yet nowadays. These are visible in the politics of compassion or in the cult of body formation. The operation of the politics of compassion that is the political effects of the humanitarian reason and empathy was unfolded by the works of Didier Fassin. Fassin uses the concept of *biolegitimity* to describe the widely spread phenomenon that people in disadvantageous situation who ask the government for help, or the immigrants seeking residence permit in many cases do not even allude to their rights but try to reach their goals by “showing” their suffering bodies and relying on compassion. It became so evident that the petitioners were trying to rely on compassion that after a while people making the decisions in their cases became immune to the misery stories so it led to the “*banalisation of suffering*” (FASSIN 2005: 362–387, TAKÁCS 2015: 67–85). Here we talk about the tighter sense of compassion that is linked to providing the most basic habits, because in animal humanism man is seen as a simple being capable of suffering – in its limited sense – and individuals also present themselves such if their interest has it. ‘Limited’ compassion only prevails in such methods that get rid of compassion that is understood like this, and such an approach does not support the search for the reasons behind the social injustice and the real handling of the problems.

Let us take a look at the problems arising from the cult of beauty. In our days a “natural” body is ideal again if conforming to a kind of a barbarian beauty ideal: physical strength is not only upgraded by men but the ideal woman is also like an Amazon, muscular, sun-tanned, “combative”, surely not a fragile or a pale beauty in need of protection. Researches concluded that the body weight of women considered ideal beauties constantly dropped along with the circumference of their waists (the waist-hip proportion became higher thus the “hourglass shape” changed to “tube” body shape). The visibly muscular female body is considered more and more aesthetic in the West (thanks to the globalization processes, this ideal is more general all around the world even if there are cultures in which it stays less effective) (MESKÓ 2012: 156–158, 223–224, 237–239). The fashion of thinness and a sporty build with great breasts resulted in such an ideal that is different from the shape of most women. In case of male bodies, it is the unnaturally and disproportionally muscular build that is ideal today (MESKÓ 2012: 229–231, 169). The idealised body picture that is presented to us from the mass media can only be achieved by its radical change. But the overtanned, overtrained

body after too many plastic surgeries is not natural at all. So basically what we call ideal today is the artificially created “natural”, i.e. the *seemingly natural*. In many cases the objectification of the body and discontent towards it lead to psychic disorders and the deterioration of physical health. Instead of having a decreased vulnerability, *new manifestation forms of suffering* have to be faced: those with physical disabilities are shut out and the unlimited beauty treatments, diets and body deforming practices sooner or later lead to painful consequences.

3. THE LAST SACRIFICE

The failure of eliminating vulnerability might lead to “radical” biotechnological solutions and to the termination of our ability to suffer. Furthermore, the final goal is the *termination of death*; the fulfillment of this earthly and eternal desire of humanity. We might not even be too far from having man defeat death by its own strength via biotechnology and thus becoming God themselves. This would also necessitate, besides eliminating ageing and various illnesses, – an improved stem-cell therapy shall make the replacement of the “used” and ill organs available in the near future – to have men unable to destroy each other and to wage wars in the new nature of humans. No “genetically” faulty individuals shall remain who wish for the death of any others, or rebelling against the “eternal life” wish for their own deaths. Along with the elimination of death and suffering, our ability to revolt and questioning things shall also be extinguished. Without these, self-creation and the development of our personalities cannot be imagined. Biotechnologists may produce “gods” who are unable to do self-creation. A being that is invincible, who does not depend on the care and support of others, and who is technologically perfect will not be able to love. Slavoj Žižek writes in relation to Saint Paul: „Only a lacking, vulnerable being is capable of love: the ultimate mystery of love means, therefore, that incompleteness is in a way *higher than completion*” (ŽIŽEK 2001: 147). The real achievement of Christianity – according to Žižek – is that it elevated the imperfect and loveable being to God’s place (ŽIŽEK 2001).

The final elimination of death could result in the world of “gods” who are unable to love, to experience togetherness, who are lonely, and who cannot experience their own seclusion. In order to eliminate the vulnerability of man, actually the human nature, shall also be sacrificed. The *age of radical animal humanism* will be replaced by the *age of biotechnological anti-humanism*.

The last sacrifice; that of men capable of suffering, is seemingly the only really “necessary” sacrifice since this leads to the elimination of

victimization. Men shall never *again become a victim* because they cannot create themselves opposing others; there is no place for rationally reasoned violence or such that brings the beauty of crossing the borders. But with men that make victims or humiliate others extremely men of sacrifice also disappear. It is not just the realization of Life that sacrifices others arbitrarily but also a Life that depends on making sacrifices for others that become impossible. Coming back to Dostoyevsky: there will not be any more Stavrogyns, but no Alyosha Karamazovs either. Based on the view of these types that pursue security and comfort in animalistic humanism, that refer to the “natural” and that glorify the average, they do not even have a place today. Affection and acting for others in our age that aims at ‘technically’ terminate misery presents itself in an unnatural way just like loyalty to an *event* in the Badiouian sense. In case of Badiou the extraordinary character of the event brings about new methods of activities, and the same could be said of the events, common humanity and the experience of our togetherness in Dostoyevsky’s world. The person accepts a kind of a general truth in both cases remaining loyal to it by advertising the event through an action aiming at ceasing all kinds of differences. Badiou wrote a book on Saint Paul who in his interpretation starts out from an event; the resurrection of Christ and the actions and miracles of Jesus are not important for him (BADIOU 2003). For Saint Paul real affection lies within an event that is subjected in faith „since only the event allows the subject to be something other than a dead Self, which it is impossible to love” (BADIOU 2003: 90). In the sense of Paul’s order “love your neighbour as yourself” first we shall love ourselves in order to be able to love others and it is our faith in resurrection – that is not the denial of death, but the ability to get out of its rule, saying yes to a new life, the victory of a new person over an old one – that enables us to do so. Therefore, in case of Saint Paul it is not the “mystic” love in which two become one (and during which we forget about ourselves) that is important (BADIOU 2003). In case of Dostoyevsky it is seemingly this latter one; the mystic affection is on the agenda: the empathy of common experiences triggers the change, so it is the “mystic” event of experiencing love that starts the changing of life. Nevertheless, this event also helps the person to be able to love himself too. The experience of “we are” leads to self-affection and also to the understanding of “I am” (because whoever is unable to do this will fall like Ivan Karamazov, or will commit suicide just like Stavrogin). In Dostoyevsky, the affection-activities as an event is the prerequisite of faith. For Badiou faith in an event (resurrection in the case of Paul) is the basis of affection and the universal advertisement of the event. We could say that in the first case *sacrifice* lies in the *experiencing of*

affection, while in the latter case sacrifice is rooted in the *faith in an event*. It does not matter which way we consider valid, we chose life against death, or more precisely *despite death*, so we do not aim at covering or technically terminating it.

Besides the ‘suffering bodies’, ethical and moral discourse shall be engaged about the *other methods of becoming a victim* and about the *real sacrifice* over the actions carried out by ‘limited’ compassion. It is essential that we become sensitive towards the less spectacular modes of misery, but compassion in itself does not necessarily lead to acting right. *Moral discourses* could form the fundamentals of such public politics that is based on a more complete understanding of social sacrifice. The *ethical discourses* could drive the individual towards their own understanding of sacrifice (affection). One thing is undisputable: sacrifice for another person or for a better society shall never be against humans because the recognition of our interdependence would be expressed by it. Furthermore, it could only be based on the *fullest consideration of the human necessities and abilities* because it supports the individual to be able to create oneself in harmony with others. The last victim in such a sense shall not be sacrifice.

We have to think about the human that is *still present and capable of making sacrifices*. Will time come for a last sacrifice? If yes, then the person who eliminates himself along with his vulnerability does not make a sacrifice in reality but just simply falls victim of his own perfectionist endeavour.

REFERENCES

- BABEROWSKI, Jörg 2015. *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma (Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt)*. Európa, Budapest
- BADIOU, Alain 2007. *The Century*. Translated, with a commentary and notes, by Alberto Toscano, Polity Press, Cambridge
- BADIOU, Alain 2003. *Saint Paul. The Foundation of Universalism*. Translated by Ray Brassier, Stanford University Press, Stanford, California
- DOSTOJEVSKY 2008. *The Idiot*. Translated by Eva M. Martin. Digireads.com; Reprint edition
- DOSTOJEVSKY 1999. *The Brothers Karamazov I–II*. Translated by Constance Garnett. Signet Classics, New York
- DOSTOJEVSKY 1995. *Demons*. Translated by Richard Pevear and Larissa Volokhonsky. Vintage Books, New York
- FASSIN, Didier 2005. *Compassion and Repression: The Moral Economy of Immigration Policies in France*. Cultural Anthropology, Vol. 20. Issue 3.
- MESKÓ Norbert 2012. *A szépség eredete*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs
- RORTY, Richard 1989. *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge

TAKÁCS Erzsébet 2015. *A szenvedő test legitimitása avagy a morális ökonómia térhódítása.* = Az erőszak reprezentációi, szerk. Pabis Eszter. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen

ŽIŽEK, Slavoj 2001. *The Fragile Absolute – or why is the Christian legacy worth fighting for?* Verso, London, New York

Az animális humanizmus kegyetlensége és az utolsó áldozat

Írásomban a kegyetlenség és az áldozat különböző értelmezéseinek összefüggéseit vizsgálom, különös tekintettel az emberre csupán mint biológiai adottságra, az animális humanizmus korának kegyetlenségére és a sérülékenységgel való feláldozására. Ahhoz, hogy megértsük, mi vezetett az animális humanizmushoz, amely az emberben csak egy szenvedésre képes lényt lát – szűken értelmezve a szenvedést –, érintenünk kell a nagy élet vágyának kérdéskörét. Kiindulópontként Dosztojevszkijre utalok, majd a kegyetlenség és az áldozat problémájával kapcsolatos alapvető 20. századi tapasztalatokról írok. Ezután tárgyalom részletesen a „természetes” élethez való visszatérés és a szenvedés felszámolásának napjainkra jellemző paradoxonait, ezek lehetséges következményeit.

Kulcsszavak: etika, Dosztojevszkij, Badiou, áldozat, kegyetlenség, biotechnológia

Surovost animalnog humanizma i poslednja žrtva

U svom radu posmatram veze među različitim interpretacijama surovosti i žrtve sa naročitim pogledom na čoveka u svojoj biološkoj datosti, na surovost doba animalnog humanizma i na žrtvovanje ranjivosti. Da bi shvatili šta je dovelo do animalnog humanizma koji u čoveku vidi tek biće sposobno za patnju – interpretirajući patnju u svom užem smislu – treba da dotaknemo pitanje koncepta težnje ka velikim životom. Kao polaznu tačku navodim Dostojevskog, nakon čega govorim o fundamentalnim iskustvima 20. veka vezanih za problem surovosti i žrtve. Potom detaljno razmatram paradokse povratka „prirodnom” životu i eliminisanja patnje karakteristične za našu današnjicu, kao i njihove moguće posledice.

Ključne reči: etika, Dostojevski, Badiou, žrtva, surovost, biotehnologija

Beérkezés időpontja: 2016. 03. 16.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 17.

Arató Krisztina

ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Intézet, Budapest
krisarato@ajk.elte.hu

Koller Boglárka

Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar,
Európa-tanulmányok Tanszék, Budapest
koller.boglarka@uni-nke.hu

EU: VÁLSÁGDIAGNÓZIS ÉS LEHETSÉGES TERÁPIA

EU: Crisis Diagnosis and Possible Therapy

EU: dijagnoza krize i moguća terapija

A következő oldalakon az Európai Unió jelenlegi válságterületeit tekintjük át – szólnunk az Európai Uniót körülvevő külső környezet megváltozásáról, a gazdasági-pénzügyi válság természetéről és a válságkezelés eszközeiről és természetéről, az intézményrendszer problémáiról, valamint a bizalmi válságról is. Tanulmányunk zárásaként áttekintjük a válságból kivezető lehetséges utakat: arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen forgatókönyvek lehetségesek az Európai Unió aktuális problémáinak kezelésére.

Kulcsszavak: Európai Unió, krízis, válságmenedzsment, jövőkép

BEVEZETŐ¹

Az európai integráció története sikerek és válságok története. Míg az európai együttműködésnek tulajdonítjuk a tagállamok közötti háborús konfliktusok megszűnését, a második világháborút követő dinamikus gazdasági növekedést és korábban nem látott jólétet, az azóta eltelt időszakból nem hiányoznak a kudarcok sem. Az Európai Gazdasági Közösséget alapító Római Szerződés aláírását követően már a hatvanas években Charles de

¹ A tanulmány Arató Krisztina és Koller Boglárka: *Európa Utazása*. Integrációtörténet. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015 kötete alapján készült.

Gaulle francia köztársasági elnök megbénította a Tanács működését; a hetvenes években a globális pénzügyi válság és az olajválságok tépázták meg a tagállamok korábban kiegyensúlyozott gazdaságát és munkaerőpiacát, és a kilencvenes évek óta problémát jelentenek a közösségi intézményrendszer demokratikus hiányosságai és távolsága az európai polároktól.

A kétezres években megvalósult Európa „újraegyesítése”, a keleti bővítés, és lezárult az Alkotmányos Szerződés fiaskóját követő bizonytalanság is. A Lisszaboni Szerződés hatályba lépése mintegy egy évtizedes megtorpanás, tanácstalanság és tétlenség időszakának jelentette a végét. A viharfelhők azonban már Európa felett voltak: az Amerikai Egyesült Államokból 2006-ban indult jelzőlog-hitelpiaci válságból globális pénzügyi és gazdasági válsággá fejlődött krízis elérte az ókontinentet. A válság európai begyűrűzése korszakhatár az európai integráció történetében: hatásai és kezelésének módszerei átalakították Európát. Nemcsak az Unió tagállamainak gazdaságait és a pénzügyi szektort formálta át, de intézményi és politikai, valamint bizalmi válságot is eredményezett. Az Európai Unió intézményrendszerét és működését az ötvenes évek óta évtizedekig meghatározó technokrata logika megváltozott: az egységes Európa átpolitizálódott.

AZ EURÓPAI UNIÓ KÜLSŐ KÖRNYEZETE

Az Európai Unió külső környezete gyökeresen megváltozott: nyugaton, keleten és délen is új jelenségek készítenek (sokak szerint lassú és félszeg) reagálásra az Európai Uniót. Nyugaton az Amerikai Egyesült Államokkal való kapcsolatrendszer tekintetében a terítéken lévő Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP) a világ eddigi legnagyobb kiterjedésű szabadkereskedelmi térségének létrejöttét eredményezheti. A tárgyalásokat azonban komoly gazdasági és politikai viták övezik: a TTIP mellett érvelők általában a gazdasági nyereségeket hangsúlyozzák (többek között általában a transzatlanti szabadkereskedelem által generált gazdasági előnyöket – GDP-növekedést, foglalkoztatásbővülést stb.), míg az ellenzők túlzónak tartják a várt gazdasági előnyöket; az átláthatóság és a demokrácia sérülésének gondolják a zárt ajtók mögötti tárgyalásokat, valamint úgy tartják, hogy a nagy gazdasági társaságok az államokkal szemben előnyökhöz jutnának a megállapodással (SCHIESSL 2014).² A tagállamok egy része a viták következtében elbizonytalanodott a megállapodás szükségességében.

² A Greenpeace Hollandia a ttip-leaks.org oldalon 2016 tavaszán nyilvánosság elé tárta az EU és USA között zajló szabadkereskedelmi tárgyalások egyes dokumentumait, s ezek alapján ugyancsak a nagyvállalatok térnyerését prognosztizálják.

Az Egyesült Államokkal való kapcsolatrendszer azonban nem merül ki a kereskedelempolitikai megállapodás tárgyalásában: az USA és az Európai Unió közös problémával, Vlagyimir Putyin új Oroszországaival küszködik a 2010-es évek eleje óta. Oroszország, amely a bipoláris világrend összeomlását követően igyekezett elfogadtatni magát, mint a nemzetek közösségének demokratikus elkötelezettségű tagja (SZ. BÍRÓ I. 2014: 37–55), gazdasági, valamint kereskedelmi kapcsolatrendszerét szorosabbra fűzte a nyugattal. Putyin elnök 2012-es, harmadik újraválasztását követően azonban fordulatot hajtott végre.³ A belpolitikában a sajtószabadság sérülése, az ellenzék visszaszorítása (mely a nemkívánatos személyek eltávolításában, sőt esetenként gyilkosságokban is megnyilvánult⁴) és egyéb autoriter tendenciák a külpolitikában is fordulatot hoztak. Míg korábban a fegyveres konfliktusok Oroszország közép-ázsiai szomszédságában voltak jellemzőek (Csecsenföld, Grúzia), az új korszakban a magas olajárak miatt gazdaságilag megerősödött Oroszország határozott, a fegyveres beavatkozástól sem visszarettenő fellépése az Európai Unió közvetlen szomszédjára, Ukrajnára is kiterjed. 2014 folyamán a nemzetközi felháborodást kiváltó népszavazást követően Oroszország annektálta Krímet. A kelet-ukrajnai területen lelőtt maláj utasszállító gépet minden valószínűség szerint Oroszországból származó fegyverekkel lőtték le, s 2014 augusztusát követően Donyeck térségében a hivatalosan el nem ismert orosz katonai jelenlét polgárháborút eredményezett. A NATO kelet-közép-európai tagjainak (elsősorban a Baltikum) védelmében fokozza a katonai jelenlétet a térségben. Az elemzésekben egyre többször fordul elő az „új hidegháború”, „második hidegháború” kifejezés, mely az USA/EU és Oroszország közötti növekvő feszültségre utal (TRENIN 2014).

Az Európai Unió a 2004-es keleti bővítését követően az új, posztszovjet szomszédságot először az Európai Szomszédságpolitika (European Neighbourhood Policy), majd a Keleti Partnerség (Eastern Partnership)

³ A konfliktus nyugati értelmezésével élesen szemben áll a geopolitikai alapú orosz szempontrendszer. Eszerint Oroszország nem a liberális demokrácia és a piacgazdaság térnyeréseként értelmezi a NATO és az EU keleti bővítését vagy az EU Keleti Partnerség politikáját, hanem az orosz érdekszférába való beavatkozásként. Az érvrendszer részletes kifejtését lásd MEARSHEIMER, John J.: Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. September/October 2014 Foreign Affairs www.foreignaffairs.com

⁴ Borisz Nyemcov orosz ellenzéki politikust 2015. február 27-én a Kreml közelében nyolc lövéssel ölték meg, néhány órával azt követően, hogy ellenzéki felvonulást hirdetett az Ukrajnában zajló háború miatt. A tettest és a felbujtót az orosz rendőrség keresi.

programjával⁵, Oroszországgal folytatott kapcsolatait pedig a PHARE-hoz hasonló TACIS⁶-programmal, illetve az EU–Oroszország partnerségi megállapodásokkal gondolta keretezni. Ezek a kezdeményezések azon a meggyőződésen alapultak, hogy Oroszország és a posztszovjet utódállamok a demokrácia, a jogállamiság, a gazdasági modernizáció útján kívánnak tovább haladni. Ugyanakkor méretüket, hatókörüket tekintve az EU eszközei ezt a folyamatot egyáltalán nem voltak képesek hatékonyan elősegíteni (KOROSTELEVA 2011). Ukrajna esetében azonban szorosabb kapcsolatok kialakítását is szorgalmazták: az ukrán konfliktus kirobantója az önmagán túlmutató EU–ukrán társulási megállapodás lett (*Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part* 2014). A kijevi főtérren, a Majdanon az EU-zászlók lengetése arra enged következtetni, hogy a tüntetők nem(csak) kereskedelmi, hanem identitáskérdésnek tekintették a megállapodást. Az ukrán társulási megállapodást a Nyugat és a Kelet eltérően értelmezte. Míg az Európai Unió nem gondolta ezt az ukrán EU-tagság előszobájának (egy brit felsőházi jelentés szerint az EU mintegy alvajáróként mozogva nem is mérte fel a megállapodás nemzetközi hatásait, addig Oroszország a posztszovjet térség államainak NATO-csatlakozásában, a 2003-as ENSZ BT felhatalmazás nélküli iraki támadásban, a demokratizálódás mellett hitet tevő, a volt Szovjetunió államaiban lezajlott „színes” forradalmakban s mindennek tetejében az EU–ukrán társulási szerződésben a Nyugat tényerését látta a saját érdekszférájában (SZ. BÍRÓ III. 2014: 30–50). Az Európai Unió számára Oroszország nemcsak külpolitikai és biztonságpolitikai kihívást jelent: mivel az Európai Unió gázfelhasználásának mintegy 40%-a származik Oroszországból, és a kelet-közép-európai térség számos állama (Bulgária, Észtország,

⁵ Mivel az Európai Unió a 2004-ben bekövetkezett keleti bővítés következtében új geopolitikai helyzetbe került, keretbe kívánta foglalni a közvetlen szomszédságában, illetve közelében lévő térségekkel a gazdasági és politikai kapcsolatait. A 2004-ben útjára indított *Európai Szomszédságpolitika* (*European Neighbourhood Policy, ENP*) déli (mediterrán) dimenziójához tartozó országok lényegében a Földközi-tenger észak-afrikai és közel-keleti partvidékének országai (Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, Palesztin Hatóság, Izrael, Jordánia, Libanon, Szíria). A 2008-ban lengyel és svéd javaslatra létrehozott, és 2009-ben útjára indított *Keleti Partnerség* (*Eastern Partnership*) a posztszovjet régió kelet-európai (Fehéroroszország, Ukrajna, Moldova), illetve kaukázusi területeit (Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán) foglalja magában. A Keleti Partnerség államai számára a program folyamatos együttműködés mellett pénzügyi támogatást is biztosít (gazdaságfejlesztés, demokráciatámogatás stb.). Lásd TÁLAS Péter: Az európai szomszédságpolitika stratégiai dilemmáiról. *Nemzet és biztonság*, 2011. június. 44–50.

⁶ TACIS: Technical Assistance for Commonwealth of Independent State – Technikai Támogatás a Független Államok Közössége számára.

Finnország, Lettország, Litvánia és Szlovákia) 100%-ban az orosz gázimporra támaszkodik (EUROPEAN ENERGY SECURITY STRATEGY 2014: 330), az egyébként is bonyolult kül- és biztonságpolitikai helyzetet az energiapolitikai problémák is súlyosbítják. Keleten tehát olyan feszültséggóc keletkezett, amit az Európai Uniónak (az USA-val és a NATO-val együttműködésben) kezelnie kell. Nem látszik azonban, hogy hogyan. Az ún. „normative power Europe” megközelítés (MANNERS 2002: 235–258), vagyis hogy az EU képes határain kívül is terjeszteni értékrendjét (demokrácia, jogállamiság, piacgazdaság), nem működik. Katonai erővel a NATO, elsősorban az Egyesült Államok rendelkezik, s annak bevetése alapvetően kérdőjelezné meg az EU egyik alapító mítoszát, a béke megteremtésének és megőrzésének képességét. A tagállamok még az ún. soft power eszközök alkalmazásában is megosztottak – óriási vita zajlott a gazdasági szankciók alkalmazásáról.⁷ A közös külpolitika hiánya ilyen éles konfliktushelyzetekben válik nyilvánvalóvá.

Az Európai Unió dél–délkeleti irányból érkező kihívásainak elsődleges forrása a Közel-Kelet. A térség az elmúlt évtizedekben jelentős átrendeződésen ment keresztül. A bipoláris világrend összeomlását követően itt is megszűnt a két nagyhatalom (az USA és a Szovjetunió) helyi viszonyokat is befolyásoló versengése. Az USA maradt a térségben jelen lévő egyedüli szuperhatalom: az Európai Unió nem vált releváns külső szereplővé a Közel-Keleten. Átrendeződtek a térség országai közötti belső hatalmi viszonyok: megváltoztak ott az arab és nem arab országok egymás közötti kapcsolatai. Változás továbbá a népességrobbanás is: a Közel-Kelet országainak többségében a 25 év alatti, fiatal népesség a lakosság mintegy 50%-át teszi ki. Az új generációk már jobb oktatást kaptak, mint szüleik, ugyanakkor leginkább őket sújtották a 2008-ban kitört gazdasági válság következményei, leginkább a munkanélküliség. A jelentős társadalmi, gazdasági és politikai változások vezettek a 2011-ben elkezdődött, a térség több országát érintő fordulathoz, az ún. arab tavaszhoz (N. RÓZSA 2011). Békésnek indult, alulról szerveződő demonstrációk következtében elűzték számos ország vezetőjét (Egyiptom, Tunézia, Líbia stb.), civil felkelések (Szíria, Bahrein), illetve jelentős tiltakozások törtek ki (pl. Algéria, Irak, Marokkó stb.). Az új mozgalmak azonban jellemzően nem szerveződtek politikai erővé: nem

⁷ A gazdasági szankciók, melyeket az Európai Unió fokozatosan, 2014. márciusát, vagyis a Krím annexióját követően vezetett be, magukban foglalják a fegyverkereskedelm tilalmát, személyek kitiltását, olajkitermeléssel kapcsolatos technikai eszközök szállításának felfüggesztését, piacvezető orosz pénzügyi szolgáltatók európai piacra jutásának korlátozását stb. Lásd: „EU restrictive measures in response to the crisis in Ukraine”. www.consilium.europa.eu

alakult ki új politikai elit, sőt az arab tavasz eseményei destabilizálták a térség számos országát (Szíriában az átalakulás polgárháborút eredményezett). A térség külső szereplője, az Egyesült Államok mindeközben csökkentette katonai jelenlétét a térségben, ami hozzájárult az egyébként is bizonytalan politikai helyzet súlyosbodásához (N. RÓZSA 2013). Az Európai Unió, mely egyébként sem volt számottevő szereplő a Közel-Keleten, a déli szomszédságában bekövetkezett változásokra a “New response to a Changing Neighbourhood” című dokumentumban fogalmazta meg válaszát, mely nem volt alkalmas a helyzet kezelésére.

Az elsősorban a Közel-Keletről érkező menekültek tömeges érkezése nagy nyomás alá helyezi az Európai Uniót. A Financial Times szerint a második világháború óta a jelen időszakban tapasztalt migrációs folyamat a legnagyobb mértékű: az 1990-es években a délszláv válság következtében mintegy kétmillió ember hagyta el szülőhelyét – ugyanakkor ők ideiglenes menekülttárust kaptak, és visszatértek hazájukba, amikor erre lehetőség adódott. A mai menekültprobléma esetében ilyen kifutás egyelőre nem látható (CASELLA 2015).

A menekültek többsége két térségből érkezik: a fent említett okokból a Közel-Keletről, elsősorban Szíriából és Afganisztánból, a polgárháború elől, valamint Afrikából (Gambia, Eritrea, Szenegál, Mali, Szudán, Nigéria, Kongó) (EUROSTAT ASYLUM STATISTICS). Európába elsősorban a déli tagállamokon keresztül érkeznek (Olaszország, Spanyolország, Görögország), célterületük azonban Németország, Hollandia, az Egyesült Királyság és a skandináv országok. A menekültkérdés a Tanács üléseinek egyik vezető témája: kezelni kell a migránsok EU területére lépésének életveszélyes formáit (sok ezren veszítették életüket a Földközi-tengeren – 2013 októberében csaknem négyszázan egy, Lampedusa szigeténél elsüllyedt hajón –, a lélekvesztőkről készített képek, amelyeken tömegek szoronganak, bejárták a világot), a szervezett embercsempészet problémáját, a belépők elhelyezésének kérdését, a leginkább érintett országok támogatását és még sok egyéb jogi és finanszírozási kérdést. A tagállamok megosztottak a menekültkérdésben: mind a kialakítandó stratégia, mind pedig a terhek elosztása ügyében szinte lehetetlen konszenzust kialakítani.

Az Európai Unió közös menekültügyi rendszerét 1999-ben kezdte kiépíteni, szoros összefüggésben a közös külső határokat és a belső határok felszámolását megteremtő Schengen-rendszerrel. A menekültekkel való humánus bánásmód biztosítása nem(csak) közösségi jogi követelmény: az 1951-es *Genfi Egyezmény* is tartalmazza, melyet a világ 145 országa ratifikált (ZIEGLER 2015). A közösség menekültügyi eljárása immár az Európai Unió 22 országában hasonló. Menedékjogot az üldöztetéstől vagy

súlyos sérelemtől menekülő emberek számára lehet megadni. Az eljárás során minden menedékkérőtől ujjlenyomatot vesznek, amit megküldenek az EURODAC nevű nyilvántartásba. Ezek az adatok a menedékjog iránti kérelem elbírálásáért felelős ország meghatározását segítik elő, melyet az ún. *dublini rendelet* szabályoz. Az újabb *dublini rendelet* további szabályokat határoz meg a menedékkérők védelme érdekében. A menedékkérők befogadási támogatásban – például lakhatás és ételmezés – részesülnek. A menedékkérőt egy, az EU-jogban járatos ügyintéző hallgatja meg, tolmács segítségével, hogy meghatározza, megfelel-e a menekültstátushoz megkövetelt feltételeknek. Ha a menedékkérő nem kapja meg „első fokon” a menedékjogot, az elutasítás bíróság előtt fellebbezhető. Egy negatív „elsőfokú” döntés bírósági jóváhagyása után a menedékkérő visszaküldhető a származási vagy tranzitországaiba. Ez a rendszer azonban olyan időszakban került kidolgozásra, amikor jóval kevesebb menedékkérő érkezett – nyilvánvalóvá vált, hogy a napjainkban tapasztalható, korábban nem látott nyomást csak további intézkedésekkel együtt lehet kezelni.

Az Európai Bizottság 2015 májusa óta több intézkedéscsomagot állított össze: mentesíteni kívánja az Olaszországra és a Görögországra nehezedő nyomást azzal, hogy szorgalmazza menekültek áthelyezését más tagállamokba; intézkedéseket kíván fogantatosítani az embercsempészet ellen, javítani kívánja az ujjlenyomat-vétel rendszerének hatékonyságát stb. A 2015 júniusában tartott Európai Tanács ülés szinte csak a menekültügyi válsággal foglalkozott: az azonnali intézkedések között a tagállamok elhatározták a származási országokkal történő azonnali kapcsolatfelvételt, és tárgyaltak a válság biztonsági következményeiről is.

Mindezek ellenére a válság nem látszik enyhülni, és kérdéses az intézkedések hatékonysága is. 2015-ben tanácsi határozat is született menekültek áthelyezéséről, a vita azonban tovább folytatódik. Több tagállam, köztük Magyarország is, megkérdőjelezi azt az eljárásjogilag megfelelő közösségi jogszabályt, mely az áthelyezésről rendelkezik. Kerítések épülnek az Európai Unió külső határain és uniós tagállamok között is. Nincs egyetértés a tagállamok között abban, hogy mely szereplőnek (Unió vagy tagállam) milyen értékek mentén és hogyan kellene cselekedni ebben a helyzetben. Úgy tűnik, Európa kettős szorításba került a menekültügy kérdésének megoldásában: egyrészt szeretne az emberi jogi elvek maradéktalan betartásával segítséget nyújtani a bajba jutott menekülteknek. A menekültek számának tömeges volta következtében azonban azzal szembesül, hogy lassan eléri a befogadási kapacitásának határait. Nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésben sincs szolidaritás a tagállamok között: a tagállamok többsége sürgető közös európai problémának tekinti a menekültkérdést, de amikor áldozatot kellene vállalni a megoldás ér-

dekében, akkor ettől elzárkóznak. Ennek következtében nincs közös európai megoldás, Európa ebben a válsághelyzetben is cselekvőképtelennek látszik. A menekültválság mindenesetre jó muníció az európai egység ellentáborának, az eurokritikus, valamint euroszeptikus pártoknak.

A külső körülmények tehát sok kihívást intéznek az Európai Unióhoz. Kérdés, hogy képes-e, illetve hogyan képes ezekre reagálni? Nehéz vizsga előtt áll az Európai Unió: tud-e nemzetközi aktorként hatékonyan és erőteljesen fellépni ezekben a helyzetekben? Az Európai Unió külső kihívásainál talán csak a belső problémák nagyobbak: pénzügyi-intézményi válságban van az eurózóna, politikai válságban van az intézményrendszer (euroszepticismus), és a polgárok megítélése az Európai Unióról egyre elentmondásosabb. Ezekről a válságterületekről lesz szó a következőkben.

A GLOBÁLIS PÉNZÜGYI ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁG EURÓPAI HATÁSAI AZ EURÓZÓNA VÁLSÁGÁRA

A 2008-ban kirobbant – az 1929/30-as nagy gazdasági világválság óta legjelentősebbnek tartott – globális pénzügyi válság közvetlen előzménye az amerikai ingatlanpiaci buborék kidurranása volt. Mivel a pénzügyi szektor működésének az államhatárok már évtizedek óta nem szabtak határokat, a válság Európába történő begyűrűzésére számítani lehetett. Az Európai Unióban is számtalan bank, biztosítótársaság, vállalat ment csődbe. A válságkezelés, néhány összehangolt uniós kezdeményezéstől eltekintve, hasonló recept szerint, de főleg tagállami hatáskörben zajlott. Az Európai Unió összehangolt lépésként elfogadta, hogy a tagállamok a kisbetétesek számára ötvenezer euróig (amely százezer euróig volt emelhető) betétgaranciát nyújtson. Majdnem minden uniós tagállamban a nemzeti kormányok döntései alapján feltőkésítették a bankokat, biztosítókat, pénzintézeteket, de egyes bankok államosítása is bekerült a válságkezelés eszköztárába.⁸ A gyárbezárások és a tömeges elbocsátások az európaiak széles rétegét érintették. 2009-ben a gazdasági növekedés a negatív tartományba került. Az európai gazdaság a tartós, mély recesszió állapotába sodródott.

Ezzel egy időben a Máltával, Ciprussal, Szlovéniával és Szlovákiával kibővült eurózóna is súlyos válságtüneteket produkált. Számos eurózóna

⁸ Nagy-Britanniában *Royal Bank of Scotland*, az *Abbey*, a *Barclays*, a *HBOS*, a *HSBC Bank*, a *Lloyds TSB*, a *Nationwide Building Society* és a *Standard Chartered*, Franciaországban a *BNP Paribas*, a *Crédit Agricole*, *Société Générale*, *Credit Mutuel*, *Caisse d'Épargne*, *Banque Populaire*, Németországban *Hypo Real Estate* jelzálogbank és a *Bayerische Landesbank*, Hollandiában az *ING* kapott állami segítséget, amelynek nagy részét azóta a kisegített pénzintézetek vissza is fizették.

tag olyan mértékű adósságot halmozott fel, amely már veszélyeztetni kezdte az eurózóna stabilitását. A görög helyzet bizonyult a legsúlyosabbnak. A görög államadósság a kilencvenes évektől folyamatosan növekedett, 2004-től gyorsuló ütemben, és a görög kormányok – különösen Kosztasz Karamanlisz miniszterelnök által – sorozatosan alkalmazott korrekciós technikák ellenére a válság európai begyűrűzése után átlépte a görög bruttó nemzeti össztermék 100 százalékát (ARTNER 2012: 168). Görögország 2009-ben már mintegy 300 milliárd euró adósságot jelentett be, bruttó nemzeti összterméke mintegy 113 százalékát, amely majdnem kétszerese volt annak, melyet a maastrichti konvergencia kritériumok engedélyeztek volna számára. Bár a 2009-ben megválasztott George A. Papandreu miniszterelnök kezdetben még ragaszkodott az álláspontjához, hogy Görögországnak nincsen szüksége mentőcsomagra, amikor 2010-re nyilvánvalóvá váltak a szabálytalanságok és csalások a görög könyvelési technikák körül, egyértelművé vált, hogy külső segítség nélkül Görögország csődbe megy, és felmerült, hogy nem maradhat tovább az eurózónában sem. Az Európai Központi Bank az eurózónás válságkezelés kapcsán olyan kérdéseket kezdett feszegetni, melyek korábban tabutémáknak számítottak. A Maastrichti Szerződéssel létrehozott gazdasági és monetáris unió ún. hármas tagadásra épült. Egyrészt arra, hogy az euróövezetből nem lehetséges a kilépés (1); másrészt, hogy nem engedélyezett egyik tagállam kimentése sem (2); és végül, hogy az eurózóna tagállamaiban nem kerülhet sor államcsődre (3) (BENCZES 2011: 759–774). Ahogy a görög válság elmélyült, nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy a hármas tagadás rendszere nem maradhat fenn. A közgazdászok, elemzők mellett érveltek, hogy Görögországnak el kell hagynia az eurózónát. A görög kormány közben az ország történetében páratlan megszorításokat kezdeményezett, amelyek a görög lakosság felháborodását, ellenállását váltották ki. Sorozatossá váltak Athénban a görög kormány és az Unió-ellenes tüntetések, megmozdulások. 2010 májusában végül ledőlt a maastrichti rendszer egyik fontos tabuja (a 2. sz. tagadás): az EU és az IMF közösen 110 milliárd eurós mentőcsomagot nyújtott Görögországnak, amelynek feltételül további megszorító intézkedések bevezetését határozták meg. Ez utóbbi végrehajtása a görög politikai rendszert alapjaiban tépázta meg, összeomlott a pártrendszer, és a görög polgárok széles tömegei ábrándultak ki mind a hazai, mind az uniós politikából. De nemcsak az európai civilizáció bölcsőjének tartott Hellászban volt ilyen súlyos a helyzet. Írország, Portugália, Spanyolország is uniós segítséget kapott, és a másik nagy mediterrán tagállam, Olaszország adóssága is jelentősen növekedett. Az eurózóna válsága olyan mély szakadékot véselt Európa térképére az északi és a déli államok közé, amely példátlan volt az integráció

1945 utáni történetében. Az európai sajtó a „szorgalmas” német adófizetőket a „csaló, déli államok” állampolgáraival állította szembe, elfedve azt a nyilvánvaló tényt, hogy a déliek, és kiemelten Görögország megmentése a legfőbb hitelező tagállamok, így a két legnagyobb tagállam, Németország és Franciaország elemi gazdasági érdeke is volt. Annak ellenére, hogy a görög adósság egy részének önkéntes leírására (ún. *haircut*-ra) is sor került 2011-ben, a görög gazdaságban továbbra sem indultak be a várt pozitív folyamatok. Ezért a *trojka* (Európai Bizottság, Európai Központi Bank, Nemzetközi Valutaalap) döntésének értelmében 2012-ben Görögország 130 milliárd euró értékben újabb mentőcsomagot kapott, melynek folyósítása szintén szigorú megszorító intézkedésekhez volt kötött.

Miután nyilvánvalóvá vált a GMU diszfunkcionalitása, az Európai Unió – intézményei kezdeményezésére – elindult a *gazdasági kormányzás* megteremtése felé vezető úton. Az euróövezet stabilitásáért 2013-ban létrejött az *Európai Stabilitási Mechanizmus (ESM)*, egy új válságkezelő mechanizmus, melyet az euróövezet tagállamok kormányközi szerződéssel hoztak létre. Az ESM-nek igazgatótanácsa és öt évre választott elnöke (jelenleg Klaus Regling) van, és szigorú feltételek mellett nyújthat hiteleket az adósságválságba jutott tagállamoknak.⁹ Az ESM létrehozása önmaga a korábban ismertetett „nincs kimentés” klauzula intézményes cáfolata.

2011 márciusában az eurózóna-tagállamok, valamint Bulgária, Dánia, Lengyelország, Lettország, Litvánia és Románia aláírták az ún. *Euro Plusz Paktumot*, melyben vállalják reformok végrehajtását, valamint összehangolt lépések megtételét a versenyképesség, foglalkoztatás ösztönzése, a költségvetési fegyelem, a pénzügyi stabilitás megerősítése területeken. 2011-ben sor kerül a SNP átfogó reformjára is az ún. *Hatos Jogszabálycsomag* keretében, amely fontos lépés a magasabb szintű gazdaságpolitikai koordináció és a hatékonyabb költségvetési felügyeleti rendszer kialakítása felé vezető úton, és amely jogszabálycsomag véglegesítésében a magyar elnökség kulcsszerepet játszott. 2011-ben a gazdaságpolitikai koordináció másik fontos pilléréként létrehozták az ún. *Európai Szemesztert*, amely a tagállami költségvetések és gazdaságpolitikák szupranacionális koordinációjára létrehozott minden évben egy hat hónapos ciklust magában foglaló rendszer, melyben az Európai Tanács és a Tanács még a tagállami költségvetések kialakítása előtt szakpolitikai, országspecifikus iránymutatást tesz. Hasonló célokat szolgál az ún. Fiskális Paktum is, amely a költségvetési fegyelem és gazdaságpolitikai koordináció eszközeit tartalmazza (MARJÁN 2013). Mindezen válságkezelő intézkedések ellenére a görög válság 2015 első félévében elérte csúcspontját: a szélsőbalol-

⁹ Az ESM 2013-tól az *Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz* és az *Európai Pénzügyi Stabilizációs Mechanizmus* helyét vette át.

dali Sziriza-kormány (Alekszisz Ciprasz miniszterelnök) és pénzügyminisztere, Janisz Varoufakis meggyőztetésellenes kampányígérettel nyertek választást. A válság kezeléséről vallott nézeteik szöges ellentétben álltak a hitelezők követeléseivel. 2015 nyarán a miniszterelnök, Ciprasz váratlan eszökhöz folyamodva július 5-ére népszavazást írt ki a nemzetközi hitelek feltételeinek elfogadásáról, áthárítva a döntési felelősséget a görög lakosságra. A népszavazáson a nemek kerültek többségbe: a görögök 61,38 százaléka nemmel voksolt, míg az igennel szavazók csak 38,69 százalékot tettek ki. Ennek ellenére július 13-án a görög miniszterelnök és a trojka képviselői megállapodtak egy 86 milliárd eurós harmadik mentőcsomagról, miután a görög parlament – a népszavazás eredményének ellentmondva – megszavazta a csomag feltételéül szabott meggyőztetésokat. Görögország a mentőcsomag folyósításának elkövetkező három évre lélegzethez jutott, de a görög gazdaság szerkezeti átalakítása továbbra is sürgető feladatként napirenden maradt. Görögország egyelőre tehát eurözóna tag, a gazdasági és politikai válság továbbra is fennáll.

Miközben az uniós döntéshozók és az eurözóna tagállamok vezetői igyekeztek szorosabb együttműködéssel „előre felé kijutni” az eurözóna válságból, addig a kívülállók számára az eurözóna tagság még mindig értékes vívmánynak bizonyult. A válság és az erősödő szkepszis ellenére az eurözóna továbbra is vonzó klubot jelent számos tagállamnak. Észtország 2011-ben, Lettország 2014-ben, Litvánia 2015-ben vezette be az eurót, ezzel már tizenkilenc főre növelve tagjainak számát.

A fentiek alapján, az utóbbi évek történéseit egy csokorba gyűjtve, az alábbi következtetéseket fogalmazhatjuk meg:

A 2008 őszen jelentkező világ gazdasági válság az 1970-es/80-as évektől uralkodó monetarista, neoliberális gazdaságpolitikai szemléletet, amely teljes mértékű pénzpiaci liberalizációval járt, és az angolszász országokban évtizedekig a megkérdőjelezhetetlen irányvonalat képviselte, végleg letaszította a trónjáról. Európa a globális trendbe illeszkedve a pénzügyi szektor magasabb fokú felügyelete és ezáltal egy jobban szabályozott kapitalizmus mellett tette le a voksát. Ennek jegyében jött létre a *Pénzügyi Felügyelet* *Európai Rendszere* (PFER), amely a tagállami felügyeletek segítségével az Unió pénzügyi rendszerének felügyeletét látja el.¹⁰

Másrészt, egyes eurözóna tagok szuverén adósságválsága világosan megmutatta, hogy a majdnem két évtizede Maastrichtban létrehozott Gazdasági

¹⁰ A PFER az *Európai Bankhatóság* (EBH), az *Európai Biztosítás- és Foglalkoztatási nyugdíj-hatóság* (EIOPA), valamint az *Európai Értékpapír-piaci Hatóság* (ESMA) felügyelet, valamint az ún. *Európai Rendszerkockázati Tesztület* (ERKT) és a tagállami felügyelet munkájára építő felügyeleti hálózat. Működéséről részletesen lásd az Európai Központi Bank honlapját: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/>

és Monetáris Unió, amelynek valójában csupán a „monetáris része” valósult meg, az övezetet érő sokkok és válsághatások esetén nem tud védőhálóként funkcionálni. A maastrichti konvergenciakritériumok igen szűkre szabták a tagállami gazdaságpolitikák mozgásterét, és sokszor előfordult, hogy a stabilitás fenntartása csak a gazdasági növekedés lassulása vagy stagnálása árán volt megvalósítható. Az is kiderült, hogy az eurózóna megfelelő működéséhez a tagállamok gazdaságpolitikáinak összehangolására, egy közös gazdasági kormányzás létrehozására, valamint szigorú költségvetési fegyelem, egy ún. fiskális unió megvalósítására, valamint a bankszektorban egyetemes jogi és intézményi szabályozásra, beleértve a közös bankfelügyeletet, és egy ún. bankunió létrehozására van szükség.

A közgazdászok ezt már korábban is tudták, azonban mind ez idáig egy ilyen típusú összefogáshoz a tagállamok részéről nem volt meg a politikai akarat. Az eurózónás válságkezelés anomáliái egy további, másik következtetéshez is elvezetnek bennünket. Úgy tűnik, hogy szolidaritás, és ezen belül a pénzügyi szolidaritás az utóbbi években végzetesen erodálódott, a korábbi tabuk döntőgetése is mindennek a következménye. Egyre nyilvánvalóbbá kezd ugyanis válni, hogy az EU gazdaságilag erős tagállamai, élükön Németországgal, de a gazdaságilag gyengébb tagok, mint például a balti államok vagy Szlovénia is egyre kevésbé hajlandók mélyen a zsebükbe nyúlni azért, hogy egy másik, gyengélkedő tagállamot megsegítsenek.

Az eurózóna válsága szakpolitikai válság – még akkor is, ha a pénzügyek problémái hatással vannak a többi gazdasági ágazat állapotára is, és akkor is, ha jól tudjuk, hogy kihatással van a nem eurózóna tag EU-tagállamok helyzetére, sőt, az EU határain kívülre is gyűrűzik. Az eurózóna szerkezete, valljuk be őszintén, konstrukciós hibás: a tagállamok jó szívvvel elfogadták a közös valuta előnyeit (tranzakciós költségek csökkenése, világgazdasági pozíció erősödése, az egységes piac tökéletesebb működése stb.), és úgy gondolták, elég áldozat, ha az önálló tagállami monetáris politika lehetőségét feláldozzák a hatékonyság oltárán. Az állam gazdálkodása, azaz a fiskális (költségvetési) politika azonban egyenes összefüggésben van az adott ország valutájának árfolyamával, stabilitásával. A közös fiskális politika megteremtése azonban túl nagy áldozatnak tűnt az eurót bevezető országok számára – hiszen melyik kormány szeretné megkötni a saját kezét a hitelfelvétel, a költségvetési források felhasználásának területei és mértéke vonatkozásában? Nyilván egyik sem, és ha elkerülhető a szuverenitás e rendkívül komoly elemének feladása, akkor el is kerültek. A fiskális unió kialakítását tehát a GMU eredeti rendszerében helyettesítették a Stabilitási és Növekedési Paktummal – egy olyan rendszerrel, amelynek keretében a tagállamok vállalták a költségvetési fegyelemre vonatkozó előírások be-

tartását. Vállalták, de nem tartották be: a Bizottság kezdeményezte ugyan Németország és Franciaország ellen a túlzott deficiteljárás elindítását még 2003-ban, de a Tanács – nyilván a két legtekintélyesebb tagállam vezetőinek közbenjárására – leszavazta a bizottsági előterjesztést. Így relativizálódott a költségvetési fegyelem követelménye az eurózóna tagállamaiban, s ezért súlyos árat kellett fizetni: ennek egyenes következményeként következett be a következő kedvezőtlen világgazdasági szituációban Görögország és Ciprus összeomlása. Békeidőben tehát működött a „féloldalas” rendszer, a válság következtében azonban napvilágra kerültek a konstrukciós hibák.

INTÉZMÉNYI VÁLSÁG ÉS VÁLTOZÁS

A súlyos gazdasági és pénzügyi válság kezelése a második Barroso-bizottságra és a Lisszaboni Szerződéssel átalakított intézményrendszerre várt. A meg sokasodott feladatok közepette tehát nemcsak a gazdasági és politikai döntéshozatal tartalmi elemeire kellett koncentrálni, hanem arra is, hogy megváltozott az Európai Unió intézményei közötti munkamegosztás jellege, új szereplők léptek be az intézményi játéktérbe, és ezzel újraíródott az integrációs intézményrendszer történetét végigkísérő kormányköziség – szupranacionalizmus kettőssége. A Lisszaboni Szerződés új szabályai papíron az Európai Parlamentet, ezzel a nemzetek feletti jelleget erősítették; a válság gyors döntéshozatalt követelő eseményei azonban a tagállami befolyást, a Tanács szerepét húzták alá.

Az Európai Bizottság státusa az intézményrendszeren belül alig változott. A 2009 és 2014 között második ciklusát töltő elnök, *José Manuel Barroso*, bár a legendás Jacques Delors-hoz próbálta mérni magát, „csak” az intézményrendszer fennmaradását sikerült elérnie, átütő változást, a *finalité politique* definiálását és az ahhoz való közeledést nem. Ez sem kevés, és tegyük még hozzá: a második elnökségi ciklusában az Európai Parlament megnövekedett hatásköre és a válság miatt a tagállamok növekvő befolyása és felelőssége az uniós döntéshozatalban visszaszorította a Bizottság befolyását (FÓRIS 2014). A régi-új bizottsági elnök együtt kellett, hogy működjön a szintén a Tanács által hosszú politikai alkuk során kiválasztott új tisztségviselőkkel: a megerősödött külügyi és biztonságpolitikai főképvisezővel, valamint az Európai Tanács állandó elnökével. Az új külügyi és biztonságpolitikai főképvisező a brit *Catherine Ashton* lett, akit ciklusa elején sokat kritizáltak hiányzó diplomáciai és külügyi tapasztalatai miatt, s az a vélekedés is elterjedt, hogy a kormányfők súlytalan figurát akartak a poszt-ra, hogy jelezzék: a külpolitika a tagállamoké (lásd HOWORTH 2014). A pozíció több korábbi feladatkört egyesített: az EU közös kül- és biztonság-

politikájának koordinálása mellett a Bizottság alelnöki és a Külügyek Tanácsa vezetői szerepét is betöltötte. Munkájának megítélése ellentmondásos: sikeresen közvetített Szerbia és Koszovó között (MORRIS 2013), tárgyalta az iráni atomprogram ügyében (SPIEGELEISEN 2013), valamint elindította az *Európai Külügyi Szolgálat* kiépítését. A 2013 óta kialakult ukrán válságot azonban az Európai Unió annyira félreértelmezte (nem számítottak a konfliktus eszkalálódására), hogy nem Ashtonra, hanem a bővítésért és szomszédságpolitikaért felelős főbiztosra, *Stefan Füle*re bízta, később pedig nem a főképviselő, hanem tagállami politikusok, elsősorban a német kancellár, *Angela Merkel* vette át a vezető szerepet a konfliktus kezelésében (MACFARLANE–MENON 2014). A közös kül- és biztonságpolitika Maastrichtban létrehozott rendszere továbbra is ellentmondásos tehát: jelentős nemzetközi események esetében a tagállamok adott esetben egymással ellentétes álláspontokat foglalnak el, azokat egységesen megjeleníteni lehetetlen. Különösen feltűnő volt ez az arab tavasz idején, amikor nemcsak a tagállamok és azok csoportjai, hanem az EU más vezető tisztségviselői is eltérő álláspontokat jelentettek meg a nemzetközi sajtóban (HOWORTH 2014: 15). Húsz évvel ezelőtt a brit politológus, *Christopher Hill* azt írta, hogy az EU diplomáciai szereplővé válása esetében az elvárások és a képességek között szakadék tátong (HILL 1993). Ez nemcsak Ashton korszaka, hanem utódja, *Federica Mogherini* esetében is elmondható.

A Lisszaboni Szerződés értelmében a Bizottság mellett a Tanács intézményrendszere is jelentős mértékben átalakult. Az 1974 óta folyamatosan működő, az EU politikai irányításáért felelős, tagállami állam- és kormányfőkből álló Európai Tanács (EiT) vezetője immár nem az elnökséget adó tagállam vezetője¹¹, hanem az állandó elnök. A pozíciót elsőként betöltő volt belga miniszterelnököt, *Herman van Rompuy*-t két és fél évre választották, de még egy ciklust kitöltött, így 2009 és 2014 között volt az EiT elnöke. Az állam- és kormányfők által jelölt, a világpolitika színpadán ismeretlen politikust számos kollégája konszenzusépítő habitusa miatt dicsérte. Mások ismeretlenségéért kárhoztatták: a brit UKIP elnöke, az EP-képviselő *Nigel Farage* az Európai Parlamentben olyan méltatlan szavakkal illette (karizmáját egy vizes rongyéhoz, kinézetét egy alacsony beosztású banktisztviselőhöz hasonlította), hogy az EP elnöke 3000 euró pénzbírságot szabott ki rá. (DAILY MAIL, 18. September 2012.) Rompuy elnökségével az Európai Tanács átalakult: a hivatalos EiT-ülések mellett megszokottá váltak az informális találkozók és – persze a pénzügyi és intézményi válság következtében

¹¹ Az elnökséget ellátó tagállamok miniszterelnökei fontos szerepet vesztek el: mivel nem elnöklik az EiT üléseit, voltaképpen nincs különösebb szerepük országuk elnökségi időszakában.

is – számuk jelentős mértékben megemelkedett. Az intézmény jelentősége is megnőtt: az elmúlt években a legfőbb politikai döntéshozó testületté vált, és az sem ritka, hogy – korábban ez nem volt jellemző – a Tanács egyes szintjein elakadt jogalkotási problémákat itt oldanak meg (GYÖRI 2014: 31–54).

A többsebességesség, ami szintén Maastricht óta jellemzi az intézményrendszer működését, a Tanács tevékenységét is fémjelzi. A válság időszakájában az eurózóna működéséért felelős Euróacsoport – ami az euróövezet gazdasági és pénzügyminisztereinek találkozója, tehát nem az összes tagállam, csak azok egy csoportja vesz benne részt – kiemelt szerepet játszott. Az Euróacsoport szerepét a Lisszaboni Szerződés megerősítette, és a 14. sz. jegyzőkönyv szerint a testület elnökét ugyanúgy két és fél évre választják, mint az Európai Tanács állandó elnökét. A tényleges politikai irányítás azonban – erre a jelen fejezetben később még visszatérünk –, úgy tűnik, még szűkebb kört érint. Különösen a válság sürgős döntést igénylő pillanataiban az akkor még működő Merkel–Sárkozy („Merkozy”) duó által előterjesztett megoldásokat fogadta el az Euróacsoport. (THE ECONOMIST, 5 December 2011.)

Az Európai Parlament hatásköre kibővült: a korábbi 44 terület helyett 90 szabályozási területre terjed ki. Ezek között vannak olyanok, amelyek korábban is szerepeltek a szerződésekben, de csak mostantól terjed ki rájuk a Tanács és a Parlament együttdöntési jogköre (pl. mezőgazdaság, halászat), de olyanok is, amelyek az EU-szerződésekben először szerepelnek (energiapolitika, személyes adatok védelme, turizmus stb.) (NÁSZ 2010: 15–27). Az EP ellenőrzési jogköreinek, azok között is a Bizottság kinevezési folyamatában való részvétel bővülése nem alakította át a korábbi mechanizmust, de határozottabban megjelenítette a Bizottság parlamenti felelősségét, hozzájárult az intézményrendszer átpolitizálódásának folyamatához.

A Lisszaboni Szerződés egyik fontos törekvése a döntéshozatal demokratikus jellegének erősítése volt. Mivel a klasszikus, alkotmányos értelemben vett közösségi szintű demokrácia kiterjesztése a tagállamok tiltakozása miatt nem megvalósítható (hiszen az EU demokratikus jellegének előretörése egyet jelentene a tagállamok közvetlen befolyásának elenyészésével, a kormányközi logika jelentős visszaszorulásával), a szerződés kis lépéseket tesz a demokratikus jelleg erősítésére. Ilyen például a nemzeti parlamentek részvételének erősítése, valamint a részvételi demokrácia egyes elemeinek közösségi szintű alkalmazása (*Európai Polgári Kezdeményezés*, European Citizens' Initiative, ECI). Lényege, hogy az állampolgárok (egymillió európai polgár aláírásának támogatása szükséges a tagállamok legalább egynegyedéből) az Európai Bizottságot egy általuk fontosnak ítélt ügyben

jogalkotásra kérhetik fel.¹² A lehetőség önmagában valóban esélyt ad a polgároknak az Európai Unió napirendjének befolyásolására, ugyanakkor sok probléma is felmerül vele kapcsolatban. A Lisszaboni Szerződés hatályba lépése óta lezárult kezdeményezések száma tíz alatt van, ami azt mutatja, hogy a tömeges érdeklődés hiányzik. Ennek oka többek között, hogy a kezdeményezést követően a Bizottság dönti el, elindítja-e a jogalkotást az adott kérdésben, továbbá az, hogy az aláírásgyűjtés a Bizottság technikai segítségnyújtása ellenére nehézkes, valamint az, hogy az európai polgárok többsége számára még mindig ismeretlen a rendszer (MENDES 2011). Felmerül az a probléma is, hogy mennyire az uniós demokrácia és állampolgári részvétel záloga az eljárás, mivel a tömeges aláírásgyűjtés komoly anyagi és humán erőforrást igényel; professzionális civil szervezetek alkalmasak a szervezésre, s jellemző az európai politikai pártok megjelenése is a folyamatban (DOUGAN 2011).

A közösségi döntéshozatal demokratikus jellegének erősítése a Maastrichti Szerződés óta az intézményrendszer törekvése azon keretek között, ami a tagállamok számára vállalható. A gazdasági válság kezelése során azonban a közösségi intézményrendszer döntéshozatala olyan, a meglévő demokratikus, sőt, jogállami működéssel kapcsolatos anomáliákat mutattak, amelyek korábban nem voltak jellemzők. Erre több példát is említhetünk. 2011 augusztusában az Európai Központi Bank vezetői (nem nyilvánosnak szánt) levelet intéztek Olaszország kormányához, amelyben hatáskörébe nem tartozó, gazdaságpolitikai és költségvetési politikai (nyugdíjrendszer átalakítása) utasításokat adtak a tagállamnak. Az EKB, amely az alapszerződések szerint nem rendelkezett végső hitelezői felhatalmazással, felvásárlásba kezdett a nyílt állampapír-piacon, valamint több tagállam kereskedelmi bankja számára hiteleket nyújtott. A 2012-ben aláírt, az eurózóna válságának kezelését szolgáló Fiskális Paktum nem az alapszerződések rendszerében jött létre, demokratikus ellenőrzése hiányzik. A ciprusi válság kezelésekor alkalmazott módszer a bankbetétek kvázi megadóztatását jelentette, amelyre az Európai Uniónak nincs felhatalmazása. Ezek a jelenségek úgy értelmezhetők, hogy *de facto* egy ún. „különleges gazdasági jogrend” jött létre az Európai Unióban, amit a gazdasági-pénzügyi vészhelyzet okozott (VARGA 2014). Az intézményrendszer tehát nem tartotta be azokat a szabályokat, amelyek alapján működnie kellett volna annak érdekében, hogy a különleges gazdasági helyzetben megőrizze működőképességét.

¹² A polgári kezdeményezésre irányuló jogot az Európai Unióról szóló szerződés 11. cikkének (4) bekezdése rögzíti. Az eljárási szabályok az Európai Parlament és a Tanács 211/2011/EU rendelete (2011. február 16.) a polgári kezdeményezésről (egységes szerkezetbe foglalt változat: 2013. október) foglalja magában. Általános információk találhatóak a <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/basic-facts> webhelyen.

2014-ben, az EP-választások évében a teljes intézményrendszer megújult. Mivel Barroso kitöltötte két lehetséges ciklusát, új bizottsági elnök jelölése vált szükségessé, s ez, mint mindig, nagypolitikai vitákhoz vezetett. Ebben az évben azonban a szokásos politikai vitákat intézményi viták is tarkították. Az Európai Parlament ugyanis a Lisszaboni Szerződés azon rendelkezését (17[7] cikk), miszerint az Európai Tanácsnak figyelembe kell vennie a Bizottság elnöki tisztére vonatkozó jelöléskor az európai parlamenti választások eredményét, úgy értelmezte, hogy az EP pártjai elnökjelölteket neveznek meg, a tagállami választások miniszterelnök-jelöltjeihez hasonlóan, s a választásokon győztes párt jelöltjét nevezi majd meg az állam- és kormányfőkből álló Európai Tanács. A megoldást egyébként az Európai Bizottság vetette fel, melyet az Európai Parlament határozatban rögzített. Az Európai Tanács elnöke, Herman van Rompuy nemtetszését fejezte ki a megoldással kapcsolatban: ezzel ugyanis a tagállamok jelölési szabadsága csorbul. Több európai kormányfő is kritizálta ezt az intézményi megoldást, többek között a német kancellár, *Angela Merkel* is (MAHONY 2014). Az európai pártok azonban azonnal léptek, és megnevezték jelöltjeiket: a zöldek *Ska Kellert*, a liberális ALDE *Guy Verhofstadt*ot, a szocialisták *Martin Schultz*ot, a Néppárt *Jean-Claude Juncker*t, a baloldal pedig a görög válság legújabb fejezetének későbbi főszereplőjét, *Alekszisz Cipraszt*. Többségük esetében ismert európai politikusokról volt szó: Verhofstadt Belgium ex-kormányfőjeként és 2009-ben Barroso lehetséges ellenjelöltjeként, Juncker Luxemburg ex-kormányfőjeként és az Eurócsoport elnökeként, Schultz pedig az EP többszörös elnökeként régóta jelentős szerepet vállaltak az uniós politikák alakításában. Az ún. *Csúcsjelölt-rendszer* (*Spitzenkandidat-rendszer*) további újítása a televíziós megjelenés volt: 2014. április 9-e és május 20-a között kilenc tévévitára került sor, angol, német és francia nyelven. A vitákat közvetítette az Euronews és különböző nemzeti televíziós csatornák. Felmérések szerint az európai polgárok mintegy 15%-a látta valamelyiket (SCHMITT–HOBOLT–POPA 2014). Az új megoldás minden bizonnyal hozzájárult az európai intézményrendszer átpolitizálódásához, és talán az európai nyilvánosság kialakulásához is, de kérdéses, hogy a választók mobilizációját mennyire segítette: a választói részvétel ugyanis csekély mértékben, de csökkent 2014-ben (lásd a következő alfejezetet). Juncker végül az Európai Tanács és az Európai Parlament 422 szavazattal választotta meg.

A főbiztosok a szokásos módon, a tagállami kormányok jelölése alapján, az EP bizottsági meghallgatása után kerültek a testületbe. Juncker ezen szokásos, Barroso kifejezése alapján „vakrandinak” nevezett folyamatban „kapott” politikusok között osztotta ki a portfóliókat (PARKER–MINDER 2004). Szervezeti újítás a Juncker Bizottság szerkezeté: Frans Timmermans

általános helyettesként került megnevezésre, és rajta kívül még öt „tematikus” elnökhelyettes került kinevezésre. Így – a Bizottság történetében először – kétszintű a Bizottság: ezzel talán sikerül azt az évtizedes problémát orvosolni, hogy a Bizottság „túl nagy” ahhoz, hogy az egyes szakpolitikai területeken eredményesen működjön. Újdonság továbbá, hogy a főbiztosok által megfogalmazott, a poszt betöltésekor közölt ún. „mission letter” szövegekben feltűnően sokszor szerepel a „politika” kifejezés (MISSION LETTERS). Ez arra utal, hogy megválasztásuk módját híven követve az Európai Bizottság – a korábban technokrata testület – átpolitizálódik.

A kelet-közép-európai tagállamokból először érkezett politikus az Európai Unió vezetői közé: *Donald Tusk* volt lengyel kormányfőt, jobbközép politikust az Európai Tanács elnökévé választották 2014-ben. Tusk aktív szerepet vállal az EU különböző válságterületeinek kezelésében: aktívan érvel az Oroszország elleni szankciók fenntartása mellett (REUTERS, 16 March 2015.), valamint arról is érkeztek híradások, hogy a görög válság megoldásának válságos hajnalán, mikor Merkel és Ciprasz megegyezés nélkül álltak (volna) fel az asztaltól, állítólag fizikailag megakadályozta őket abban, hogy elhagyják a tárgyalótermet (CHASSANY–BARKER–ROBINSON 2013).

A válság kitörése óta az Európai Unió vezetői között kiéleződött a vita az Európai Unió természetéről, jövőjéről. Ez nem elméleti vita, és nem is távoli víziókról szóló diskurzus: az Európai Unió és az eurózóna működőképességéről van szó. Úgy tűnik, két markáns álláspont van kirajzolódóban. Az egyik azt szorgalmazza, hogy szorosabb együttműködésre lépjenek a tagállamok, a másik pedig éppen ellenkezőleg, visszabontaná az eddigi építményt az egységes piac szintjéig.

A „több Európát” álláspont rajzolódik ki a válságkezelést átfogóan tárgyaló legtöbb hivatalos EU-dokumentumból. Számos ilyen született a válság éveiben, példaként említhetjük a 2012. decemberi Herman Van Rompuy, az EiT elnöke, José Manuel Barroso, a Bizottság elnöke, Jean-Claude Juncker, akkor az Eurócsoport elnöke, valamint Mario Draghi, az Európai Központi Bank elnöke által jegyzett, *A cél a valódi gazdasági és monetáris unió* című dokumentumot, mely a válságkezeléshez szükséges gazdaságirányítási lépéseket listázza, szakaszokra bontva.¹³ A dokumentum elképzelése az, hogy a gazdasági unió korábban hiányzó elemét meg kell valósítani az eurózóna működőképességének megőrzése érdekében. A politikai együttműködés szorosabbra fűzése legnyilvánvalóbban Barroso 2012 szeptemberében az

¹³ A cél a valódi gazdasági és monetáris unió. Herman Van Rompuy, az Európai Tanács elnöke szoros együttműködésben José Manuel Barrosóval, az Európai Bizottság elnökével, Jean-Claude Junckerrel, az Eurócsoport elnökével és Mario Draghival, az Európai Központi Bank elnökével. 2012. december 5. A magyar szöveget lásd *Európai Tükör*, 2012. 2. szám, 117–132.

Európai Parlamentben elmondott éwertékelő beszédében jelent meg (lásd a hivatkozások jegyzékében). Ebben kimondta, hogy célkitűzése a nemzet-államok szövetsége; s angolul az egyértelmű „*federation of nation states*” fordulatot használta. Ez szokatlannak mondható: hivatalban lévő bizottsági elnök még akkor sem szokott erről a kérdésről ilyen egyértelműen nyilatkozni, ha egyébként tudható, hogy föderalista.

Az EU politikai integrációjának erősítését szorgalmazó erők mellett erőteljesen jelent meg a válság éveiben az Európai Unió jelenlegi együttműködését már így is túlságosan erőteljesnek vélő, azt visszabontani kívánó álláspont. Ennek az álláspontnak a vezéralakja Nagy-Britannia. David Cameron brit miniszterelnök 2012-ben projektet indított *Az Egyesült Királyság és az Európai Unió közötti kompetencia-egyensúly felülvizsgálata* (REVIEW OF THE BALANCE OF COMPETENCES) címmel, melynek keretében a brit kormányzati szervek 32 szakpolitikai területen vizsgálták meg az EU és Nagy-Britannia közötti munkamegosztás természetét. Ezen szakpolitikai kezdeményezés a brit belpolitikában és EU-politikában is megjelent. David Cameron 2013. januári beszédében kezdeményezte – az egyébként az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja (UKIP) által hangoztatott követeléssel összhangban – a népszavazást az ország EU-tagságának fenntartásáról. A beszéd 2017-re jelezte előre a referendum megtartását – a dátumot azonban előbbre hozták, a népszavazásra 2016. június 23-án kerül sor. Az Egyesült Királyság népszavazási lázban ég, s az egész Európai Unió feszült figyelemmel kíséri az előrejelzéseket, hiszen egy esetleges brit kilépés hatással lehet az Európai Unió globális státusára, politikai rendszerére, költségvetésére és más tagállamokban tapasztalt elfogadottságára is.

Látható tehát, hogy a válság szélsőséges politikai álláspontokat, egymásnak ellentmondó terveket eredményezett. Ezeket követi a közvélemény is – erről lesz szó a következő alfejezetben.

ELFORDULÁS AZ EURÓPA-PROJEKTŐL

A gazdasági/pénzügyi és az intézményi/politikai válság mellett az Európai Unió harmadik válságterülete a bizalmi válság. Miközben az EU jelentős lépéseket tett a gazdasági és pénzügyi válság negatív hatásainak kiküszöbölésére, a szuverén adósságválságba került tagállamok kisegítésére és az intézményrendszer hatékonyabb működtetésére, polgárait nem sikerült maga mellé állítani. A polgárok elfordulása Európától talán a legsúlyosabb válságtünet, hiszen az egyének támogatása nélkül az Európai Unió legitimációja kérdőjeleződik meg, és a jövője válik bizonytalanná. „Óriási probléma van az EU felé irányuló bizalommal”, figyelmeztetett José Manuel Barroso

bizottsági elnök 2013-ban a brüsszeli Think Thank Dialogue rendezvényen (BARROSO 2013). Utóda, Jean-Claude Juncker ugyanígy vélekedik: „A polgárok bizalomvesztettek, a szélsőbaloldal és a szélsőjobboldal a sarkunkban van, versenytársaink egyre többet engednek meg maguknak. Ideje új lelket lehelni az európai projektbe. Óriási kihívások várnak ránk. Hogy hogyan alakítjuk ezeket, rajtunk áll. Ha a jövőben is szerephez akarunk jutni, akkor most is szerepet kell vállalnunk. [...] Mert Európa valamennyiünk védőpajzsa, akik ezt a csodálatos földrészt a magunkénak mondhatjuk!” (JUNCKER 2014), hangsúlyozta 2014-es hivatalba lépésekor.

A bizalmi válság több szinten is megnyilvánul. Egyrészt az intézmények és a polgárok közötti viszonyban; például abban, hogy az európai uniós polgárok mennyire bíznak az uniós és nemzeti intézményekben (KOLLER 2014). Bár az európai parlamenti választások 1979 óta fokozatosan csökkenő – 2014-ben az eddigi legalacsonyabb – részvétellel zajlottak¹⁴, a közvélemény-kutatási adatok alapján kimutatható, hogy az európai polgárok bizalma az EK majd EU intézményeiben egészen 2009-ig töretlen volt, és minden évben magasabb értékeket mutatott, mint a bizalom a nemzeti intézményekben. Egészen a 2009-es évig, minden egyes évben, többségben voltak azok az uniós polgárok, akik bíztak az Európai Parlamentben és az Európai Bizottságban, azokhoz képest, akik nem (KOLLER 2013). A nemzeti intézmények, így a nemzeti parlament és kormány esetében ennek éppen az ellenkezője volt igaz: többségben, legtöbbször abszolút többségben voltak azok, akik nem bíztak a nemzeti intézményeikben (EUROBAROMETER 57–82). Bár ez utóbbi negatív trend, vagyis a nemzeti intézmények iránti bizalmatlanság megmaradt, fordulat történt az európai polgárok Unióhoz való viszonyában. A korábbiakkal ellentétben 2010 tavaszától folyamatosan többségbe kerültek azok, akik nem bíznak az Európai Unióban, azokhoz képest, akik továbbra is bizalmat szavaznak a közös Európának.¹⁵ A bizalom tekintetében a válság tehát trendfordulót hozott. 2014-ben az uniós polgárok 43 százaléka nem bízott az Európai Parlamentben, 42 százaléka nem bízott az Európai Bizottságban, és 46 százaléka nem bízott az Európai Központi Bankban (EUROBAROMETER 82). Drámai mértékű tehát a kiábrándulás és bizalomvesztés, amely az európai integráció eddigi történetében is példanélküli.

¹⁴ 2009-ben az uniós lakosok 42,97%-a, 2014-ben 42,62%-a voksolt az EP-választáson, utóbbi az integrációtörténet eddigi legalacsonyabb választói részvétele. A tagállami adatok persze ezen belül nagyarányú szórást mutattak. Így például a magyarok 28,97 százaléka voksolt a 2014-es EP-választáson, amely jelentősen elmaradt az uniós átlagtól.

¹⁵ Bár 2012-től van némi pozitív változás: növekedett azon lakosok százalékos aránya, akik bíznak az EU-ban, de százalékos arányuk még mindig jelentősen elmarad a válság előtti időszakokhoz képest.

Az Európai Uniótól történő elfordulás a politikai pártok szintjén nyilvánul meg, amely a bizalmi válság egy másik lenyomata. A pártalapú euroszepticismusnak nincsen egységes definíciója a szakirodalomban: az ún. kemény változata magában foglalhatja az integrációs folyamat elvi és az Európai Unió teljes elutasítását, míg az ún. puha változata jelentheti csupán az egyes szakpolitikák, együttműködési módok ellenzését is (TAGGART–SZCZERBIAK 2013: 17–37). Következésképpen az elutasítás mértéke és mikéntje szerint az euroszepticismus különböző formái lehetségesek.

A legutóbbi, 2014-es európai parlamenti választás az euroszepticismus megerősödését hozta. Míg 2009-ben a 736 fős Európai Parlamentben 56 ún. kemény euroszeptikus párthoz tartozó képviselő volt, addig most ennek majdnem kétszerese, 108 dolgozik a 751 tagú EP-ben.¹⁶ Az euroszepticismus megerősödése összeurópai trend, amely mindegyik uniós tagállamot érinti; jobb- és baloldali, mérsékelt és szélsőséges ideológiájú pártoknál egyaránt kimutatható.¹⁷ Ugyanakkor az euroszeptikus pártok annyira különbözőek és sokszínűek, és számos esetben nem is nyitottak más, hasonló gondolkodású pártokkal történő együttműködésre, hogy nem alakult ki egy erős EU-ellenes tömb az Európai Parlamentben.¹⁸ 2014-ben a hét európai parlamenti frakció közül két euroszeptikus jött létre: a brit *Konzervatív Párt* által vezetett antiföderalista *Európai Konzervatívok és Reformerek* frakciója, valamint az *Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja* (UKIP) által vezetett *Szabadság és Demokrácia Európája* frakció. Ez utóbbi azonban négy hónappal

¹⁶ Az EP-választások után megjelent *Economist* cikk csak az ún. kemény euroszeptikus európai pártokat sorolta a mandátumok közé: 2014-ben a német *Alternativa Németországnak* (Alternative für Deutschland, AfD) párt hét, az *Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja* (UK Independence Party, UKIP) huszonnégy, a francia *Nemzeti Front* (Front National, FN) szintén huszonnégy, az olasz *Északi Liga* (Lega Nord) öt, míg a szintén olasz *Öt Csillag Mozgalom* (M5S) tizenhét, a lengyel *Új Jobboldali Kongresszus* (Kongres Nowej Prawicy, KNP) négy, a szélsőjobb holland *Szabadság-párt* (Partij voor de Vrijheid PVV) négy, a belgiumi *Flamand Érdek* párt (Vlaams Belang, VB) egy, a görög neonáci *Arany Hajnal* kettő, a *Független Görögök* egy és a *Görögország Kommunista Pártja* egy, a magyar *Jobbik* három, a *Svéd Demokraták* (Sverigedemokraterna, SD) kettő, az osztrák *Szabadságpárt* (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ) négy, a populista *Dán Néppárt* (Dansk Folkeparti, DF) négy, a szintén dán *Népi Mozgalom* az EU ellen (Folkebevægelsen mod EU) egy, az *Igaz Finnnek* (Perus Suomalaiset, PS) pártja kettő és a litván *Rend és Igazságosság* (Tvarka ir teisingumas, TT) kettő mandátumot szerzett. Lásd erről: „A certain idea of disunion. Seats won by anti-EU parties in the new European Parliament” *Economist*, 2015. május 26. <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/05/daily-chart-16>

¹⁷ Bár a jobboldalon és a szélsőjobboldalon több euroszeptikus pártot találunk, mint a baloldalon és a szélsőbaloldalon.

¹⁸ Például a francia *Nemzeti Front* nem akart egy frakcióba kerülni a magyar *Jobbikkal*.

a megalakulása után megszűnt, miután Iveta Grigule lett európai parlamenti képviselő kilépett a képviselőcsoportból, és ezzel a frakcióalakítási feltételek már nem teljesültek.¹⁹ Fontos hangsúlyozni azonban, hogy az EU-ellenesség nemcsak a politika főszórán kívüli pártoknál keresendő – amint azt a két fenti frakció tagjai is mutatják. Az uniós politika főszórának is része az euroszeptikus retorika, és a nagy (olykor kormányon lévő) középpártok közül is sok eurokritikusnak vagy euroszeptikusnak tekinthető.²⁰

Ha az Unió és az egyén között közvetlen kapcsolatot, a polgárok európai identitását nem sikerül megerősíteni, veszélybe kerülhetnek az uniós vívmányok. Az európai uniós polgárok és az EU mint politikai közösség közötti kapcsolat tekintetében azonban fontos tovább árnyalni a képet. Az elmúlt évek mind a nemzeti, mind az uniós politikából és intézményekből történő kiábrándulást eredményezték, a közvélemény-kutatások eredményei azt is megmutatták, hogy az európai uniós polgárokat mostanában leginkább érdeklő kérdések (mint környezetvédelem, munkanélküliség, bevándorlás, egészségügy, gazdaságpolitika) megoldását sokan európai uniós szinten látják megoldhatónak.

A bizalom tehát visszanyerhető, ha az Európai Unió képes az egyének mindennapjait érintő legfontosabb problémákra hatékony válaszokkal szolgálni. Úgy tűnik ugyanis, hogy jelenleg a több mint félmilliárd európai uniós polgár már csupán ezekre az üzenetekre maradt nyitott.

MERRE TOVÁBB, EURÓPA?

Az új évezred második évtizedének derekán milyen állapotban van most az egységfolyamat? Milyen kihívásokkal szembesül, és tud-e ezekre hatékony válaszokat adni?

Az 1950-es években létrejött integrációs konstrukció több évszázados álom beteljesülése volt. Európa nyugati felén a gazdasági, politikai és társadalmi összeomlás után, kiutat kínált Európának a béke és a prosperitás irányába. Az alapítóatyák, Jean Monnet és Robert Schuman által megálmodott nemzetek feletti konstrukció (Montánunió) olyan régi ellenségekből csinált együttműködő partnereket, mint Franciaország és Németország. Az alapítóatyák eredeti elképzelése, az európai föderáció létrehozása akkor még korai volt, de a hat alapító tag és az azóta huszonnyolc főre bővült Európai Közösség, majd Európai Unió újabb és újabb szakpolitikák működtetését emelte

¹⁹ Legalább 25 képviselő és 7 tagállam képviselete szükséges a frakcióalakításhoz.

²⁰ A pártok kategorizálása nem könnyű, és nem is egyértelmű, általában a többfokozatú skálák jobb megközelítést adnak. Lásd erről DÚRO József (2010): Euroszepticismus ma. *Politikatudományi Szemle* XIX/4. 53–85.

közösségi szintre, és mélyítette el az együttműködést. A második világháború után az európai integráció mentette meg Európát saját magától, a pusztító nacionalizmustól, az európai államok ellenségeskedésétől, az agressziótól, amely a gazdasági növekedés és a jólét gátja is volt egyben.

Ahogy a bevezetőben jeleztük: az út, melyet az integráció bejárt, korántsem volt viszontagságok nélküli; az integráció története a válságok története is egyben, melyekből mind ez idáig, ha megtépázva és az euroszkepticizmus időszakos erősödésének árán, de megtalálta a kiutat, és sikerült egy magasabb szintű integráció megvalósítása felé kimozdulnia.

Jelenleg azonban mintha egy új típusú válsággal és annak komplex tünetegyüttesével küzdene az Unió. Az europessimizmus, az eurodepresszió, az integrációs folyamatok kritikája és az Európai Unió intézményeinek, döntéshozóinak elutasítása kortünet. 2016-ban olyan időszakot élünk, amikor szakértők és politikusok adatokra, számításokra alapozva kalkulálják az EU-ban való kinn- és bennmaradás lehetőségét. Vagyis az EU-ból történő kilépés már sokak számára reális alternatívája a tagságnak.

De vajon hogyan került Európa ebbe a helyzetbe? Álláspontunk szerint a globális gazdasági és pénzügyi válság Európába történő begyűrűzése előtt is válságban volt az Európa-konstrukció. A kihívásokat tehát nem a 2008-as globális válság eredményezte, már korábban is megvoltak. A globális válság negatív gazdasági, politikai és társadalmi hatásai azonban egyre kevesebb muníciót és szűkebb mozgásteret teremtettek a fenti – régóta meglévő – kihívások megválaszolására. Sőt, egyes, már a fentiekben felsorolt területeken olyan új típusú biztonságpolitikai kockázatok is jelentkeztek, melyekre az Uniónak szintén válaszolnia kell: ilyen az illegális bevándorlók számának exponenciális növekedése, a szélsőséges – elsősorban iszlamista – terrorakciók az Unió tagállamaiban, vagy a 2014-ben Ukrajnában, Európa földrajzi határain belül kitört háború, és Oroszország nagyhatalmi politizálásában bekövetkezett fordulat.

Ilyen körülmények között nem kell csodálkozni azon, hogy az Európai Unió egy vergődő, önmagát kereső közösségként üzemel. Sokan ezt érzékelve – elsősorban az euroszkeptikusok – visszatérnének a tagállami megoldásokhoz. Nem nehéz azonban belátni, hogy a fenti kihívások mind olyan területek, melyek nehezen vagy egyáltalán nem oldhatók meg nemzeti keretek között. Sőt, egyes esetekben még a huszonnyolc tagállamot számláló Unió sem teremthet megfelelő keretet, és ennél nagyobb világméretű összefogásra van szükség, mint például a globális klímaváltozás, a migráció, a környezetvédelem, vagy a terrorizmus sürgős cselekvést igénylő kérdéseiben.

Érdekes módon a keleti bővítés, mely az európai integráció történetének legnagyobb – és a régi tagállamok részéről talán a legtöbb félelemmel öve-

zett – bővítése volt, nem okozott különösebb fennakadást. A régi tagállamok tartottak a bővítés intézményi következményeitől (hogy csaknem harminc tagállammal nem lesz működőképes az Unió intézményrendszere), valamint a gazdasági következményektől is (hogy a korábban nem tapasztalt gazdasági fejlettségbeli különbségek meg fogják bénítani az Uniót). Félelmeik nem bizonyosodtak be: az új tagállamok (akikre sajátos módon több mint tíz év tagság után is az „új” jelzővel szokás hivatkozni) beilleszkedtek az intézményrendszerbe, és (bár az EU kohéziós politikájából származó jelentős mennyiségű pénzügyi támogatás felhasználásával sem sikerült felzárkózniuk a fejlett tagállamokhoz) nem okoztak zavart az egységes piac működésében. A tagállamok közötti új törésvonal nem itt keletkezett, hanem a válság következtében az északi és a déli tagállamok között.

Megosztottá vált az uniós népesség is az Európai Unió jövőbeni sorsát illető nagy kérdésekben. 2010 tavaszától folyamatosan kerültek többségbe azok, akik nem bíznak az Európai Unióban, azokhoz képest, akik továbbra is bizalmat szavaznak a közös Európának. Jelenleg törésvonal húzódik az EU és a polgárai között, gazdasági törésvonal van a fejlettek és a fejletlenebb tagállamok között, törésvonal keletkezett a tagállamok között, akik már sem egymásban, sem pedig az uniós intézményekben nem bíznak, és egyre többször a nemzeti érdekek megfelelően cselekszenek. A Kelet–Nyugat el nem feledett törésvonala mellé immár az újra megtalált Észak–Dél különbségtétel is bekerült. A mindennapok politikai retorikájának részévé vált a kiválás, kilépés lehetősége is, mind az Egyesült Királyság, mind Görögország lehetséges exitje, vagy a felfüggesztett izlandi csatlakozás kapcsán. Így az Unióban ma a több szinten is megjelent törésvonalak enyhítése, megszüntetése is fontos kihívásként jelentkezik (KOLLER 2015).

De vajon merre vezet Európa útja? Az európai integráció történetében volt már hasonló időszak. A kilencvenes évek elején a maastrichti kormányközi konferencia előtt hasonló volt a légkör. A tét akkor az volt, hogy egy új nagy projekt létrehozásával és az integráció alapjainak ártértékelésével képes-e Európa felülkerekedni a passzív és sokszor szkeptikus légkörön. Vajon most is az ambiciózus, nagy tervek és egy magasabb fokú integráció megvalósítása felé vezet a kiút, mint a kilencvenes években? A valódi GMU megvalósítása érdekében tett, föderatív lépések ebbe az irányba vezetnek az EU-t. Felmerül a kérdés azonban, hogy az uniós intézményeknek megvolt-e ehhez a polgároktól a demokratikus felhatalmazása? És vajon a tagállamok hajlandóak-e további szuverenitás átruházására az integráció magasabb fokának elérése érdekében? Nem mehet tovább, hogy a közös valuta előnyeért cserébe a tagállamok nem akarják feladni fiskális szabadságukat – s mindeközben folyamatosan az általunk létrehozott és működtetett intézményrendszert

ostorozzák. A magasabb fokú integráció, a valódi gazdasági és monetáris unió megvalósítása a többsebességes integráció megerősítését is eredményezi, hiszen a tizenkilenc tagú eurózána tagállamaira más szabályok – és valószínűsíthetően egyre inkább különálló intézményrendszer vonatkozik, mint az övezeten kívüli kilenc tagállamra (lásd KOLLER 2012: 32–58).

Létezik azonban olyan szerényebb jövőkép is, melyek szerint meg kell elégedni az eddig elért vívmányokkal, és azok lehetőségeit kell jobban kiaknázni. Olyan minimalista scenáriók is felmerültek, hogy az eurózána diszfunkcionalitása miatt fel kell adni az eurót, és meg kell elégedni a belső piaci együttműködés minimumával, mellyel mindegyik tagállam azonosulni tud. E minimalista scenáriók szerint egyes szakpolitikák ki is kerülhetnének az uniós együttműködésből, és visszakerülhetnének tagállami hatáskörbe. És végül, de nem utolsósorban, az is egy lehetséges alternatíva, hogy a polgárok felől, alulról kell megpróbálni újra kitalálni az Európa-konstrukciót úgy, hogy az ő aktív részvételük erősítse meg az Unió legitimitását.²¹ Az Unió számára tehát több jövőbeli irány is elképzelhető. Jelenleg a problémát az okozza, hogy miközben az uniós döntéshozók (Öt elnök jelentése²²) és a tagállamok egy csoportja (Benelux államok, Németország, Franciaország, Ausztria, Balti államok) már meg is kezdték a föderális irányba történő építkezést, addig mások megelégednének a minimalista kimenettel (Nagy-Britannia).

Egy valami bizonyos: a polgárok és az EU közötti távolság csökkentése, megszüntetése nem halogatható tovább. Az euroszepticismus és a szélsőséges ideológiák térnyerése a közös Európa legitimációját veszélyezteti.

Az Európai Uniót „önmagától” is meg kell menteni...

²¹ Vezető nyugat-európai think-thankok és kutatóintézetek konzorciális együttműködése és együttgondolkodása révén létrejött a *New Pact for Europe. Strategic Options for Europe's Future* dokumentum, amely az EU jövőbeni scenárióit gyűjtötte egy csokorba. http://www.newpactforeurope.eu/documents/1st_report_new_pact_for_europe.pdf

²² Completing Europe's Economic and Monetary Union. Report by Jean-Claude Juncker in close cooperation with Donald Tusk, Jeroen Dijsselbloem, Mario Draghi, Martin Schulz, European Commission, June 2015.

IRODALOM

- ARATÓ Krisztina–KOLLER Boglárka: *Európa utazása. Integrációtörténet*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2015.
- ARTNER Annamária: Út a keresztre – Görögország kálváriája. *Külgügyi Szemle*. 2012/2. 168.
- BARROSO, José Manuel (2013): *Barroso: More EU integration 'indispensable for our economy'*. 2013 *Think Tank Dialogue*, 2013. április 22. <http://www.euractiv.com/priorities/barroso-federalism-concept-faces-news-519271>
- BENCZES István: *Az európai gazdasági kormányzás előtt álló kihívások. A hármas tagadás lehetetlensége*. Közgazdasági Szemle, LVIII. évf. 2011. szeptember, 759–774.
- CASELLA, Alexander: *Europe faces two refugee crises*. Financial Times 16 June 2015. www.ft.com
- CHARLEMAGNE: *Behind the smiles*. The Economist, 5 December 2011. www.economist.com
- CHASSANY, Anne-Sylvaine–BARKER, Alex–ROBINSON, Duncan: *Greece talks: 'Sorry, but there is no way you are leaving this room'*. Financial Times 13 July 2013, www.ft.com
- DOUGAN, Michael: *What are we to Make of the Citizens' Initiative?* = Common Market Law Review 48 (2011), 1807–1848.
- DÚRÓ József (2010): *Euroszkepticizmus ma*. Politikatudományi Szemle XIX/4. 53–85.
- FÓRIS György: *Barroso igazi tíz éve*. 2014. október 31. www.bruix.blog.hu
- GYŐRI Enikő: Áttekintés az elmúlt tíz év legfontosabb intézményi fejleményeiről = MARJÁN Attila (szerk.): *Magyarország első évtizede az Európai Unióban 2004–2014*. Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Nemzetközi Intézet, Budapest, 2014. 31–54.
- HILL, Christopher: *The Capability-Expectations Gap, or Conceptualising Europe's International Role* = Journal of Common Market Studies, Vol. 31. No. 3, 1993. pp. 305–28.
- HOWORTH, Jolyon: *Catherine Ashton's five-year term: a difficult assessment*. Les Cahiers européens de Sciences Po. N° 03/2014. December 2014
- Joint Foreign and Home Affairs Council: *Ten point action plan on migration*. Luxembourg, 20 April 2015. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-4813_en.htm
- JUNCKER, Jean-Claude (2014): „Mozgásba hozzuk Európát”. *Felszólalás az Európai Parlament plenáris ülésén a biztonsági testületről szóló szavazás előtt*. Strasbourg, 2014. október 22. http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-705_hu.htm
- KOLLER Boglárka (2013): *The fading civic identity of EU nationals: with a special focus on East-Central Europeans* = ÁGH Attila and VASS László (eds): *European Futures. The perspectives of the new member states in the new Europe*. Budapest College of Communications and Business, 164.
- KOLLER Boglárka (2015): *Válaszúton az integráció. Az Európai Unió jövőképeinek politikai és tudományos diskurzusa*. Polgári Szemle, 2015. június, 11. évfolyam, 1–3. szám
- KOLLER Boglárka: EU (2014): „Szeretlek is, meg nem is...” Tíz év az uniós polgárok szemszögéből Magyarországon. Polgári Szemle, 2014. október, 10. évfolyam, 3–6. szám, 179.
- KOLLER, Boglárka: *The Takeoff after Lisbon. The Practical and Theoretical Implications of Differentiated Integration*. World Political Science Review, Vol. 8, Issue 1, Published Online, 2012; Uő: Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai. Politikatudományi Szemle, 2012/1. 32–58.

- KOROSTELEVA, Elena (2011): *Change or Continuity: Is the Eastern Partnership an Adequate Tool for the European Neighbourhood?* = International Relations 2011. Vol. 25 No. 2. 243–262.
- MACFARLANE, Neil–MENON, Anand: *The EU & Ukraine*. = Survival, 56/3, June–July 2014
- MAHONY, Honor: *EU leaders to review ‘Spitzenkandidat’ process*. 27 June 2014. <https://euobserver.com>
- MANNERS, Ian: *Normative Power Europe: a Contradiction in Terms?*. Journal of Common Market Studies. Vol. 40 No. 2. 2002. 235–258.
- MARJÁN Attila: *Bankunió és fiskális paktum*. MKI tanulmányok T-2013/21. http://kki.gov.hu/download/f/89/b0000/Tanulmanyok_2013_21_Bankuni%C3%B3_%C3%A9s_fisk%C3%A1lis_pakt_.pdf
- MENDES, Joana: *Participation and the Role of Law after Lisbon: a Legal View on Article 11 TEU* = Common Market Law Review. vol. 48. no. 6 (2011) 1849–1877.
- MORRIS, Chris: *EU’s Ashton sees ‘brave’ Kosovo deal as breakthrough*. 24 April 2013 www.bbc.com
- N. RÓZSA Erzsébet: *Arab Awakening, or a New Regional Order Emerging in the Middle East?* HIIA Papers T-2011/31. Hungarian Institute of International Affairs, 2011
- N. RÓZSA Erzsébet: *Geo-Strategic Consequences of the Arab Spring*. PapersIEMed 19. June 2013.
- NÁSZ Adrienn: *Az Európai Parlament Lisszabon után* = Európai tükrő 2010. június, 15–27.
- PARKER, George–MINDER, Raphael: *Parliament gives thumbs up for Barroso’s new team*. 19 November 2004. www.ft.com
- SCHIESSL, Michaela: *Corporation Carte Blanche: Will US-EU Trade Become Too Free?* Spiegel Online International. 23 January 2014. <http://www.spiegel.de/international/business/criticism-grows-over-investor-protections-in-transatlantic-trade-deal-a-945107.html>
- SCHMITT, Hermann–HOBOLT, Sara–POPA, Sebastian Adrian: *“Spitzenkandidaten” in the 2014 European Parliament Election: Does Campaign Personalization Increase the Propensity to Turn Out?* Paper Presented at the 2014 ECPR General Conference, 2014. <http://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/3e1376e3-f124-4ec9-b604-076fef900f9f.pdf>
- SPIEGELEISEN, Peter: *“Ashton no longer the diplomatic dilettante”*. Financial Times, 27 November 2013
- SZ. BÍRÓ Zoltán: *Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája*, 1991–2014 (II.) Nemzet és Biztonság 2014. 4. szám, 37–55.
- SZ. BÍRÓ Zoltán: *Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája*, 1991–2014 (III.) Nemzet és Biztonság 2014. 5. szám, 30–50.
- TAGGART, P.–SZCZERBIAK, A. (2013): *‘Coming in from the Cold? Euroscepticism, Government Participation and Party Positions on Europe’*. Journal of Common Market Studies. Vol. 51. Number 1, 17–37.
- TRENIN, Dmitiri: *Welcome to Cold War II. This is what it will look like*. Foreign Policy. 4 March 2014. <http://foreignpolicy.com/2014/03/04/welcome-to-cold-war-ii/>
- TUSK, Donald: *Tusk presses EU leaders to pledge to keep sanctions on Russia*. Reuters, 16 March 2015. www.reuters.com
- VARGA András: *Az uniós válságkezelés a demokrácia aspektusából*. Társadalomtudományi OTDK 1. helyezett dolgozat, 2014. Kézirat.

FELHASZNÁLT EURÓPAI UNIÓS DOKUMENTUMOK

- A *Hatos Jogszabálysomag* tartalma: Az Európai Parlament és a Tanács 1175/2011/EU rendelete a költségvetési egyenleg felügyeletének megerősítéséről és a gazdaságpolitikák felügyeletéről és összehangolásáról szóló 1466/97/EK tanácsi rendelet módosításáról (2011. november 16.) [Hivatalos Lap L 306/12, 2011.11.23.]; A Tanács 1177/2011/EU rendelete a túlzott hiány esetén követendő eljárás végrehajtásának felgyorsításáról és pontosításáról szóló 1467/97/EK rendelet módosításáról (2011. november 8.) [Hivatalos Lap L 306/33., 2011.11.23.]; A Tanács 2011/85/EU irányelve (2011. november 8.) a tagállamok költségvetési keretrendszerére vonatkozó követelményekről [Hivatalos Lap L 306/41, 2011.11.23.]; Az Európai Parlament és a Tanács 1173/2011/EU rendelete a költségvetési felügyelete euroövezetbeli eredményes érvényesítéséről (2011. november 16.) [Hivatalos Lap L 306/1, 2011.11.23.]; Az Európai Parlament és a Tanács 1174/2011/EU rendelete a túlzott makrogazdasági egyensúlytalanságoknak az euroövezeten belüli kiigazítására vonatkozó végrehajtási intézkedésekről (2011. november 16.) [Hivatalos Lap L 306/8, 2011.11.23.]; Az Európai Parlament és a Tanács 1176/2011/EU rendelete a makrogazdasági egyensúlyhiányok megelőzéséről és kiigazításáról (2011. november 16.) [Hivatalos Lap L 306/25, 2011.11.23.]
- A New Response to a Changing Neighbourhood. A review of European Neighbourhood Policy.* Joint Communication by the High Representative of The Union For Foreign Affairs And Security Policy and the European Commission. Brussels, 25 May 2011.
- A Tanács 2000. december 11-i 2725/2000/EK rendelete a dublini egyezmény hatékony alkalmazása érdekében az ujjlenyomatok összehasonlítására irányuló EURODAC létrehozásáról [Hivatalos Lap 316., 2000.12.15], 1.
- A Tanács 2003. február 18-i 343/2003/EK rendelete egy harmadik ország állampolgára által a tagállamok egyikében benyújtott menedéjog iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról [Hivatalos Lap, L 50, 2003.2.25.], 1.
- A Tanács 2003. január 27-i 2003/9/EK irányelve a menedékkérők befogadása minimumszabályainak megállapításáról [Hivatalos Lap, HL L 31., 2003.2.6.], 18.
- A Tanács 2005. december 1-jei 2005/85/EK irányelve a menekültstátusz megadására és visszavonására vonatkozó tagállami eljárások minimumszabályairól [Hivatalos Lap, L 326., 2005.12.13], 13.
- Az Európai Parlament és a Tanács 2013. június 26-i 604/2013/EU rendelete egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról [Hivatalos Lap, L 180, 2013.6.29.], 31.
- Communication from the Commission to the European Parliament and the Council – *European Energy Security Strategy*. COM(2014) 330.
- Completing Europe's Economic and Monetary Union.* Report by Jean-Claude Juncker in close cooperation with Donald Tusk, Jeroen Dijsselbloem, Mario Draghi, Martin Schulz, European Commission, June 2015.
- Eurobarometer 57–82.
- Európai Tanács, *Következtetések*, 2011. március 24–25.
- European Parliament Resolution* of 22 November 2012 on the elections to the European Parliament in 2014 (2012/2829(RSP)).
- Nyilatkozat a Római Szerződés aláírásának 50. évfordulója alkalmából.* Német elnökség, 2007.

TOVÁBBI INTERNETES HIVATKOZÁSOK

- A Jogtudományi Intézet blogoldala.* <http://jog.tk.mta.hu/blog/2015/07/menekultugyverseny>
- Asylum statistics. Eurostat statistics explained.* http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics
- Az Európai Szemeszter működéséről részletesen* <http://www.consilium.europa.eu/hu/policies/european-semester>
- EU relations with Russia. The European External Action Service.* http://eeas.europa.eu/russia/about/index_en.htm
- Európai Bizottság információi a megállapodás előkészítéséről:* <http://ec.europa.eu/trade/policy/in-focus/ttip/about-ttip/>
- Európai Központi Bank* <https://www.bankingsupervision.europa.eu/>
- European Commission makes progress on Agenda on Migration. 27/05/2015* http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-is-new/news/news/2015/20150527_02_en.htm
- „Kik az Európai Unió Új kritikusai? Euroszepticismus Európában és Magyarországon.” A 2014-es európai parlamenti választások elemzése.* Policy Solutions és Friedrich Ebert Alapítvány, 2014. június. <http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzesek/Euroszepticismus%20az%20EU-ban%20%C3%A9s%20Magyarorsz%C3%A1gon.pdf>
- Közös európai menekültügyi rendszer.* Az Európai Bizottság kiadványa, 2014. http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/e-library/docs/ceas-fact-sheets/ceas_factsheet_hu.pdf
- New Pact for Europe. Strategic Options for Europe's Future* dokumentum http://www.newpactforeurope.eu/documents/1st_report_new_pact_for_europe.pdf
- Review of the balance of competences.* Foreign and Commonwealth Office. <https://www.gov.uk/review-of-the-balance-of-competences>
- The EU and Russia: before and beyond the crisis in Ukraine.* House of Lords European Union Committee 6th Report of Session 2014–15. 20 February 2015. <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld201415/ldselect/ldcom/115/115.pdf>

EU: Crisis Diagnosis and Possible Therapy

In this study, we examine the current crisis areas of the European Union focusing on the external challenges; the effects of the economic and financial crisis and the applied crisis management methods; institutional and political crisis; finally, we also deal with identity and legitimacy crisis. At the end of the article we intend to provide answers to the multi-rooted crisis of the Union. The main question we aim to answer is what scenarios are possible in order to manage the multi-rooted crisis of the European Union.

Key words: European Union, crisis, crisis management, future scenarios

EU: dijagnoza krize i moguća terapija

Na narednim stranicama sagledaće se trenutna krizna područja Evropske unije – biće reči o promenama u spoljašnjoj sredini okruženja Evropske unije, o prirodi ekonomsko-monetarne krize i o sredstvima i prirodi kriznog menadžmenta, o problemima institucionalnog sistema, odnosno o krizi poverenja. U završnom delu studije sagledaće se mogući putevi izlaska iz krize i tražiće se odgovor na pitanje kakva scenarija bi bila delotvorna u tretiranju aktuelnih problema Evropske unije.

Ključne reči: Evropska unija, kriza, krizni menadžment, vizija budućnosti

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 13.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 20.

Varga András

: Nemzeti Közszerolálati Egyetem, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar,
: Európa-tanulmányok Tanszék, Budapest
: vargaandras@uni-nke.hu

HIÁNYOS DEMOKRÁCIA, SIKERTELEN VÁLSÁGKEZELÉS

Democracy Deficit, Failed Crisis Management

Demokratski deficit, bezuspešni krizni menadžment

Az Európai Unió lassan kilencedik éve egy válságokkal terhelt időszakot él át. A 2008-ban a Gazdasági és Monetáris Unió strukturális problémáiból fakadó euróválság, illetve a – rendszerszinten korántsem olyan jelentős, ám komoly nyilvánosságot kapó – 2015-ben eszkalálódó menekültválság komolyan próbára tette az Unió politikai rendszerét. Az EU intézményeinek olyan politikai döntéseket kell alkotniuk, amelyekre a konszenzusorientált politikai kultúrájuk, illetve a neofunkcionalizmusból fakadó technokrata attitűdjük nem teszi őket képessé. A válságkezelések sikertelensége túlnyomórészt ezen politikai erő hiányának köszönhető, ami visszavezethető a demokratikus deficit jelenségére. Jelen munka arra a kérdésre keresi a választ, hogy tekinthető-e a demokratikus deficit a sikeres válságkezelés fő, rejtett akadályának?

Az elemzés kitér az input legitímációválságok során betöltött szerepére, ennek a demokratikus deficittel fennálló kapcsolatára, illetve ez utóbbi magyarázó erejére a sikertelen válságkezelések tekintetében. Ennek során megállapíthatóvá válik, hogy a demokratikus deficit léte, illetve az inputlegitímációs eszközök hiánya paralizáló hatású az Unió politikai cselekvésének tekintetében.

Kulcsszavak: válságkezelés, demokratikus deficit, inputlegitímáció, politizáció, politikai mozgástér, Európai Unió, gazdasági válság

1. BEVEZETŐ

Az Európai Unió kilencedik éve tartó válságkezelései új kérdéseket vetettek fel az integráció jövőjét illetően. A 2008-ban a Gazdasági és Monetáris Unió strukturális problémáiból fakadó euró- vagy államadósság-válság, il-

letve a – rendszerszinten korántsem olyan jelentős, ám komoly nyilvánosságot kapó – 2015-ben eszkalálódó menekültválság az Unió politikai rendszerét olyan helyzet elé állította, ahol egyértelmű politikai cselekvésre lett volna szükség. Az EU intézményeinek olyan döntéseket kell alkotniuk, amelyek politikai jellege sokkal erősebb, mint korábban, és amelyek meghozatalát a konszenzusorientált politikai kultúrájuk, illetve a neofunkcionalizmusból fakadó technokrata attitűdjük nem teszi őket képessé. Ezen politikai erő hiánya sikertelen válságkezelésekhez vezetett, veszélybe sodorva így az integráció jövőjét. A politikai cselekvésre való képtelenség az az uniós szinten felfedezhető jelenség, amely kezelésén keresztül vezethet az út a jelenlegi problémák megoldásához. A politikai erő hiányát vizsgálva megállapítható, hogy az visszavezethető a demokratikus deficit jelenségére. Jelen munka arra a kérdésre keresi a választ, hogy tekinthető-e a demokratikus deficit a sikeres válságkezelés fő, rejtett akadályának?

Az elemzés, a módszertan ismertetését követően, meghatározza a demokratikus deficit fogalmát, annak két – a szakirodalomban ismert – különböző megközelítéséből is.

Ezt követően röviden bemutatja az Európai Unió esetében legjobban hasznosítható legitimációtípológiát, részletesebben kitérve az inputlegitimításra. Ez utóbbi esetében kitér a demokratikus deficittel fennálló kapcsolataira, illetve komparatív módon elemzi a legitimitás erősségét és stabilitását.

Végül a demokratikus deficit és inputlegitimáció összefüggéseiből kiindulva, a tanulmány kísérletet tesz arra, hogy érveket sorakoztasson fel az előbbi csökkentése és az utóbbi növelése mellett, egy rendszerszintű uniós válságkezelési mechanizmus kialakításának érdekében.

2. MÓDSZERTAN

Jelen tanulmány mind kvantitatív, mind kvalitatív módszertant alkalmaz. A munkában használt alapfogalmak, illetve az uniós döntéshozatali mechanizmus során detektált jelenségek leírása esetén kvalitatív módszerek kerülnek alkalmazásra. A legitimációs formák stabilitásának vizsgálata (4.2. alfejezet) szekunder adatokon elvégzett kvantitatív módszerekkel történik; a Standard Eurobarometer 83 QA8a kérdéséből származó adatokat 5%-os alfa értékkel ($p < 0,05$) végzett Fligner-Killeen nem-paraméteres homogenitásvizsgálatnak veti alá.

Jelen munka az elemzés tárgyát a politikatudomány alapjairól kiindulva vizsgálja.

3. A DEMOKRATIKUS DEFICIT FOGALMA

A hipotézisek alátámasztása előtt szükséges a demokratikus deficit fogalmának pontos meghatározása. A szakirodalomban fellelhető legegyszerűbb definíció szerint, az Európai Unió esetében, a demokratikus deficit a szupranacionális szintre delegált hatáskörök és az azok demokratikus ellenőrzése közötti különbség. Ezen ellenőrzést az európai állampolgároknak kellene gyakorolniuk vagy valamilyen képviseleti szerven vagy más politikai eszközökön keresztül (ROMANI–LIAKOPOULOS 2009: 15). Az uniót létrehozó szerződések ugyanis különböző – korábban tagállami – hatásköröket delegáltak a nemzetek feletti szintre, aminek köszönhetően az EU irányító szervei mindenki számára kötelező erejű döntéseket bocsáthatnak ki. Ezen döntéseknek, lévén minden tagállamra nézve kötelező erővel bírnak, elfogadottnak és legitimnek kell lenniük. A demokratikus deficittel foglalkozó politikatudományi vita egyik alapkérdése az, hogy szükséges-e legitimálni az olyan kötelező döntéseket, amelyekre nem teljes mértékben terjed ki valamilyen demokratikusan elszámoltatható szerv ellenőrző tevékenysége. Ha pedig ezen döntések legitimációja is szükséges, akkor az milyen módon valósulhat meg? Hogy ezekre a kérdésekre választ lehessen adni, meg kell vizsgálni a hasonló szinten, hasonló autoritással működő szervezetek döntéseinek legitimációs technikáit. A szupranacionális szinten az EU sui generis példája mellett más nemzetközi szervezeteket is találunk – ENSZ, NATO, EBESZ stb. –, amelyek bár mind autoritásuk, mind szervezetük és kompetenciáik mentén eltérnek, azonban a döntéseik elfogadtatásának szempontjából hasznos példaként szolgálhatnak. A különböző nemzetközi szervezetek döntéseinek elfogadottságát, illetve demokratikusságát két tulajdonságuk hozza létre: az első, hogy az ilyen szervezetek alapító okiratait a részt vevő tagállamok törvényhozó testületei – amelyek közvetlen demokratikus legitimációval bírnak – a ratifikáció során jóváhagyják. Ez a vonás azonban az Unió esetében is jelen van az alapító szerződések esetében. A másik kiemelkedő tulajdonságuk azonban – amely jelen esetben kiemelkedőbb jelentőséggel bír – a nemzetközi szervezetek döntéshozatali mechanizmusa, ahol legtöbbször a kötelező döntéseket csak egyhangúlag hozhatják meg. Vagyis, míg a törvényhozók ratifikációja egy indirekt vagy kölcsönzött legitimációt nyújt a szervezetnek, addig másrésről minden résztvevő számára biztosított azon tökéletesen demokratikus vonás, hogy az akaratát nem hagyhatják figyelmen kívül, és minden döntés csak közös érdekként születhet meg (BELLAMY 2011: 12). Ahogy Bekkers és Edwards írják, a döntések legitimációja nem az eljárási szinten születik, hanem a tagállami szintről delegálódik vagy kölcsönződik a döntéshozatal szintjére (BEKKERS–ED-

WARDS 2007: 46). Az EU esetében már a Római Szerződésekben is megjelent a minősített többséggel történő döntéshozatal, vagyis az egyhangú eljárás elhagyásának lehetősége. Ez azonban hosszú időn keresztül nem került alkalmazásra, köszönhetően az első kísérletet követő ún. üres székek válságának. A válság megoldását jelentő luxemburgi kompromisszum pedig az egyhangú döntéshozatal további alkalmazását hozta magával. Megállapítható tehát, hogy ezen időszakban nem lehet uniós demokratikus deficitről beszélni, hiszen a döntések legitimációjának szempontjából az integráció a nemzetközi szervezetek mintájára működött, az indirekt legitimáció és a tagállami vétó szerepének köszönhetően.¹

Az integráció fejlődése során a tagállamok azonban szuverenitásuk egyre nagyobb részét delegálták, adták át a szupranacionális szintre, illetőleg gyakorolták közösen az EU-val; vagyis az uniós hatáskörök jelentősen kibővültek. Ennek köszönhetően az integráció alapvető vonásai is változni kezdtek; már nem úgy működött, mint a szigorú szakmai profillal rendelkező nemzetközi szervezetek, hanem – a közösségi szakpolitikákon keresztül – egyre nagyobb hatást gyakorolt az állampolgárok mindennapi életére (ROMANI-LIAKOPOULOS 2009: 19). Másrészt a közösségi hatáskörök folyamatos gazdagodása, valamint a bővítések lehetetlenné tették az egyhangú döntéshozatali eljárás állandó fenntartását, hiszen az vagy a rendszer lebénulásával fenyegetett, vagy csak szuboptimális eredményekhez vezetett; ennek köszönhetően az Unió az implicit vétójog elhagyására kényszerült. Ez azonban ahhoz a helyzethez vezetett, hogy a meghozott döntések, a kisebbségben maradt tagállamokra nézve is kötelezőek lettek; vagyis a demokratikus deficit jelenléte inentől már nem tagadható tovább.

A demokratikus deficit azonban ezen klasszikus meghatározása mellett rendelkezik egy másik, intézményközpontú vagy governance alapú meghatározással is. Eszerint a döntéshozatali jogosítványok elmozdulása ugyancsak a jelenség forrásaként értékelhető. Az EU politikai rendszerében a döntéshozatali képesség (*decision-making capacity*), valamint a problémamegoldó képesség (*problem-solving capacity*) sok esetben a klasszikus uniós intézményeken kívül kerülnek; vagyis a kötelező döntéseket az EU polity-jén kívüli aktorok hozzák meg. Ezeket új kormányzási (*governance*) formáknak vagy intézményeknek nevezhetjük. A döntési jog ezek felé történő eltolódásának eredményeként több szerző álláspontja szerint (ROMANI-LIAKOPOULOS 2009: 17–18; FOLLESDAL-HIX 2006: 537) növekszik

¹ Igaz ugyan, hogy jogilag nem beszélhetünk valós vétójogról, hiszen csak akkor kellett egyhangúlag dönteni, ha valamely tagállam kiemelkedő nemzeti érdekre hivatkozott, és egyhangú szavazást kért. Ez a politikai gyakorlatban azonban egyet jelentett a vétójoggal.

az EU demokratikus deficitje. A governance struktúrák folyamatos erősödése folyamatosan gyengíti a képviseleti demokrácia hatalmi pozícióit, ami tehát a jelenség további erősödéséhez vezet (BEKKERS et al. 2007: 307).

4. LEGITIMÁCIÓ ÉS DEMOKRATIKUS DEFICIT

A demokratikus deficit fogalmával szorosan együtt jár a legitimáció fogalma is, amely egy adott politikai rendszer, illetve az általa hozott kötelező erejű döntések társadalmi elfogadásának okát magyarázza.

A politikatudomány által ismert legitimációtípológiák közül az EU esetében az input–throughput–output hármas megkülönböztetés bír a legnagyobb magyarázó erővel.

Az output vagy más néven eredménylegitimáció (*government for the people*) esetén az adott politikai rendszer teljesítménye az, amely a rendszer elfogadásához vezet.

A throughput legitimáció esetében (*government of the people*) a politikai vezetés elfogadása a szabályok, eljárások tiszteletén alapszik.

Az input legitimáció esetén (*government by the people*) a főszerepben a részvételi mechanizmusok állnak, amelyek által az állampolgár bevonódik a döntéshozatali eljárásba. Ezáltal, még ha a rendszer nem is ér el megfelelő eredményeket, a választók a részvétel által kompenzálatnak (BELLAMY 2011).

A következő alfejezetekben a téma tekintetében leginkább releváns input-legitimáció kerül elemzésre, majd összehasonlításra a másik két formával.

4.1. Az inputlegitimáció és a demokratikus deficit összefüggése

Ahogy az a 3. fejezetben látható, a demokratikus deficit alapvetően az állampolgári ellenőrzési csatornák hiányából vagy azok nem hatékony jellemből fakadó jelenség. Mind a klasszikus, mind az intézményi/governance definíció esetén a transzparencia, illetve az állampolgári igények és részvétel becsatornázása a döntéshozatali rendszerbe hiányzik.

Az EU klasszikus intézményrendszerét vizsgálva látható, hogy az állampolgár közvetlenül mindössze az európai parlamenti választásokon nyilvánulhat meg – leszámítva a nem működő európai népi kezdeményezést. Az EP azonban döntéskezdeményezési joggal nem rendelkező társ-jogalkotó, vagyis nincs reális lehetősége a politikai irányítás teljes körű ellenőrzésére. A többi uniós intézmény esetén a választó ellenőrzési funkciói még elméletben is csak korlátozottan nevezhetők. Az állampolgár az Európai Unió Tanácsának, valamint az Európai Bizottság rekrutációjába valójában semmilyen szinten nem tud beleszólni, így annak működését ellenőrizni nem

képes. A Bizottság elnöki posztjának tekintetében történek előrelépések a „spitzenkandidat” rendszer bevezetésével, azonban ez is csak korlátozott eredményeket hozott. Bár az Európai Tanácsban az országát képviselő politikai vezetőt az állampolgárok választják meg, ám ezen fórum esetében a transzparencia szinte teljes hiánya figyelhető meg.

Az intézményközpontú demokratikus deficit definícióból kiindulva látható, hogy ebben az esetben a választói ellenőrzés még a rendes uniós döntéshozatalnál is gyengébb. Az EU polityjén kívül kerülő döntési jogkör és ezen aktorok által meghozott kötelező erejű döntések semmilyen állampolgári ellenőrzésnek nincsenek alávetve.

Ennek megfelelően az input legitimáció, amely a részvételen és a transzparencián alapul, ezen döntéshozatali formák esetében szinte teljesen hiányzik. Ez azért okoz problémát, mert a jelenléte kifejezetten fontos lenne, hiszen ez a legitimitás a legtartósabb (ahogy az a 4.2. alfejezetben is látszik), így ez biztosítja a leginkább az állampolgári támogatást egy esetleges válságkezelés során. A részvétel és a transzparencia jelen esetben azt jelenti, hogy az inputlegitimitással rendelkező politikai rendszerek az állampolgárok általi kormányzásra alapoznak. Az inputorientált döntéshozatali mechanizmusok fő értékei a politikai egyenlőség, a politikai ellentétek ésszerűsége, szükségessége, az ember tévedésre való hajlama és a politikai felelősség. Ezek jelenléte, illetve elfogadása elsődleges fontosságú a demokrácia elfogadtatásában (BELLAMY 2011: 4). Ezen értékek leghatékonyabban akkor tudnak érvényesülni, ha az állampolgárok számára elérhető egyenlő részvétel lehetősége, a minőségi képviseleti rendszer, illetve a démosz számára elérhető politikai napirend (BEKKERS–EDWARDS 2007: 43–44) biztosítottak. Így az inputlegitimitás pártján állók olyan döntéshozatali mechanizmusokat preferálnak, amelyek a lehető legegyszerűbb állampolgári részvételt biztosítják, még akkor is, ha ez a hatékonyság kárára válik (BELLAMY 2011: 4).²

Ezen tulajdonságok ismeretében megállapítható, hogy a demokratikus deficit jelenléte kizárja az inputlegitimáció domináns működését az EU intézményrendszerében. Az alapító szerződésekben rögzített intézmények közül mindössze az EP rendelkezik ilyen jellegű legitimitással, a polityn kívüli döntéshozók pedig teljesen nélkülözik azt.

Az inputlegitimáció jelentősége azonban kifejezetten nagy a válságkezelések idején. Egy politikai rendszer számára ugyanis elengedhetetlen a társadalmi elfogadottság biztosíthatósága, amikor komoly, sok veszteséget generáló, vagyis nagy politikai költségekkel járó döntéseket kell meghoznia. A különböző legitimációk stabilitása ugyanis eltérő, ami a következő alfejezetben bizonyításra is kerül.

² Lásd részletesebben: Varga 2013; Varga 2014.

4.2. Legitimációs formák eltérő stabilitása

A demokratikus deficit válságkezelésben betöltött hátráltató szerepének bizonyításához szükséges az inputlegitimációs mechanizmusok válságok során betöltött funkcióját is bemutatni.

Az EU politikai intézményrendszerét megvizsgálva (lásd a 4.1. alfejezetet) megállapítható, hogy főként az output- és throughputlegitimációval rendelkező mechanizmusokat alkalmaz, míg az inputlegitimáció szinte egészében hiányzik. Az európai választók közvetlenül mindössze az EP-választásokon keresztül ellenőrizhetik közvetlenül az uniós politikák alakulását – ám ennek határfoka is komoly aggályokat vet fel (MORAVCSIK 2002: 604; FOLLESDAL–HIX 2006: 535–536).

Ezzel szemben a tagállami politikai rendszerek komoly inputlegitimációs eljárásokkal is rendelkeznek.

A legitimáció jelenlétét, illetve működését legjobban az adott politikai rendszer támogatottságán keresztül lehet megvizsgálni. A 2015 tavaszi Eurobarométer vonatkozó adatait elemezvén (STANDARD EUROBAROMETER 83, 2015: 66–67) látható, hogy a főként output- és throughput- – vagyis eredmény-, illetve eljárási – legitimációs mechanizmusokon alapuló EU általános elfogadottsága jóval magasabb, mint a tagállami politikai rendszereké. Alaposabb vizsgálat során azonban láthatóvá válik, hogy a tagállami politikai intézmények inputlegitimációja stabilabb, mint az Európai Unióé.³

Három különböző indikátor – a bizalmi index⁴, a támogatottság⁵ és az elutasítottság⁶ – idősoros vizsgálata során keresztül kimutatható, hogy a tagállami intézmények és az EU támogatottsága mennyivel különbözik egymástól. Ezen keresztül bizonyítható, hogy a válságok során melyik legitimációja változik jobban; vagyis melyik stabilabb a másiknál.

Ezt statisztikailag alátámasztja az Eurobarométer adatain elvégzett Fligner-Killeen nem-paraméteres homogenitásvizsgálat, 5%-os alfa értékkel ($p < 0,05$) végezve. A mérés részletes adatai az 1. táblázatban láthatók.

³ A vizsgálat során a gazdasági válság intézmények elfogadottságára gyakorolt hatását vizsgáljuk, mivel a menekültválságra adott társadalmi reakciók a 2015 tavaszi Eurobarométer-kutatásból még nem látszanak.

⁴ A bizalmi index a támogatottság és az elutasítás összevetéséből kapott mutató.

⁵ Azok aránya, akik az Eurobarométer-kutatások során bíznak, a QA8a kérdésre olyan választ adtak, amely szerint bíznak a vizsgált intézményben.

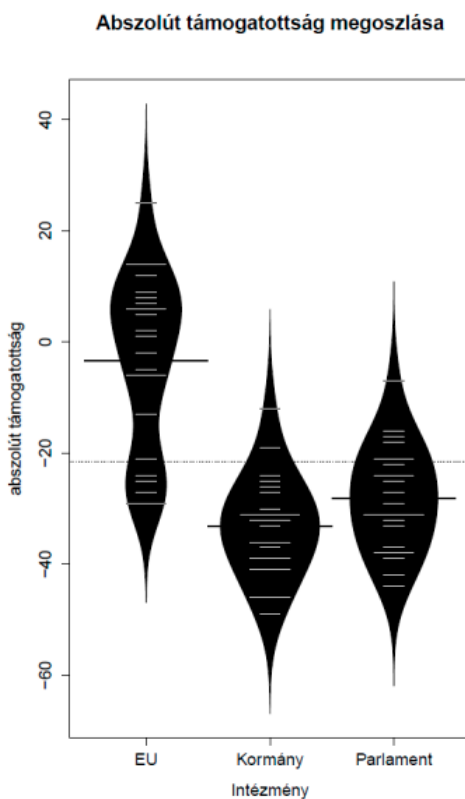
⁶ Azok aránya, akik az Eurobarométer-kutatások során bíznak, a QA8a kérdésre olyan választ adtak, amely szerint nem bíznak a vizsgált intézményben.

Vizsgált csoportok	v i z s g á l t paraméterek	homogenitás	medián khi ²	centrált	szabadsági fok (df)	p-érték
EU-K-P	bizalmi index	inhomogén		6.8709	2	0.03221*
K-P	bizalmi index	homogén		0.31094	1	0.5771
EU-K-P	elutasítottság absz	inhomogén		0.32529	2	0.03895*
K-P	elutasítottság absz	homogén		0.32529	1	0.5684
EU-K-P	elutasítottság rel	inhomogén		15.826	2	0.000366*
K-P	elutasítottság rel	homogén		1.1497	1	0.2836
EU-K-P	támogatottság absz	inhomogén		7.3289	2	0.02562*
K-P	támogatottság absz	homogén		0.047619	1	0.8273
EU-K-P	támogatottság rel	homogén		1.4224	2	0.4911
K-P	támogatottság rel	homogén		0.28977	1	0.5904

Jelmagyarázat:**EU:** Európai Unió**K:** Kormány**P:** Parlament

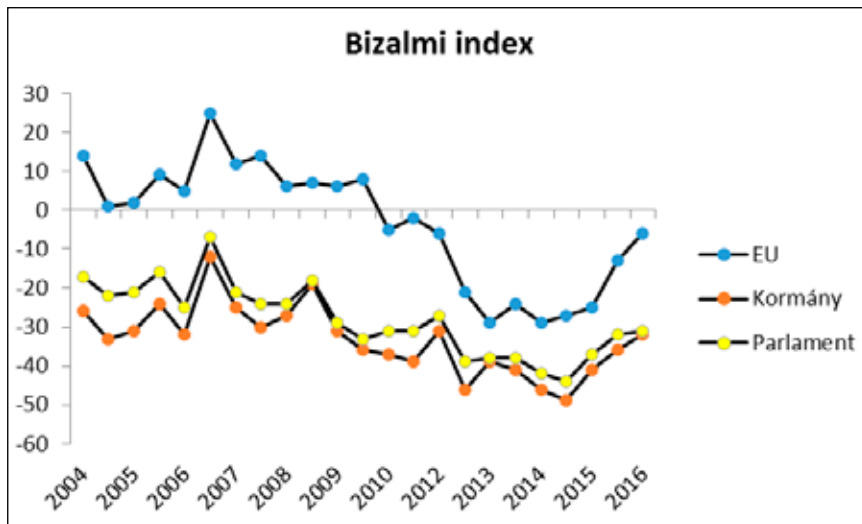
*: szignifikáns eltérés a vizsgált csoportok eloszlásainak homogenitásban ($p < 0.05$) (*Flinger-Killen variancia homogenitás vizsgálat*)

Az EU, a tagállami kormány és a nemzeti parlamentek esetében ezen három indikátor vizsgálata során a következő megállapítások tehetők; a bizalmi index esetében az EU, a nemzeti parlamentek és a kormányok támogatásának változásai nem homogének. A kormányok és nemzeti parlamentek esetében azonban az index változási trendjei azonosak. Vagyis látható, hogy az outputlegitimációval rendelkező EU bizalmi indexének változásai jelentősen eltérnek az inputlegitimáción alapulókétól. Az első „bean plot” ábra ezt az eltérést jól szemlélteti.

1. ábra. Bizalmi index abszolút megoszlása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 67

A bizalmi index grafikonján látható, hogy az EU bizalmi indexe jelentősen változott – mégpedig csökkent – a 2009–2015 közötti időszakban, vagyis a gazdasági válság kitörésének és kezelésének idején. Ezzel szemben ugyan alacsony szintről indult, azonban a tagállami intézmények bizalmi indexe jóval stabilabb volt.

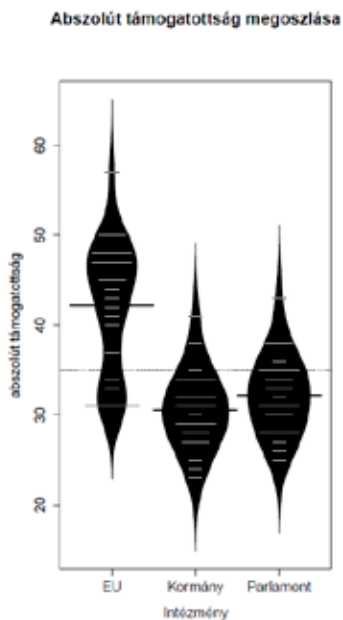
Fligner-Killeen nem-paraméteres homogenitásvizsgálat:

– 3 csoport homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.03221$) → a csoportok nem homogének

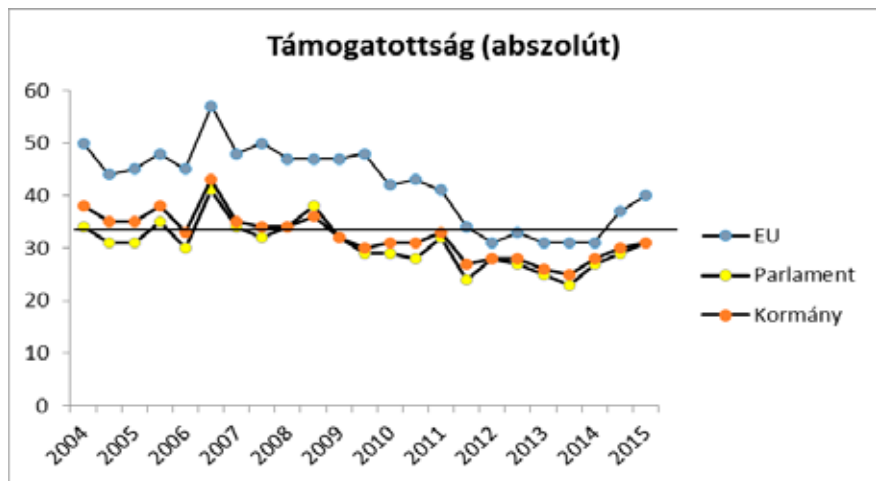
– 2 csoport (Kormány:Parlament) homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.5771$) → a csoportok homogének

2. ábra. Bizalmi index abszolút változása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 67

A támogatottság és az elutasítottság esetén az intézményekbe vetett állampolgári bizalom abszolút és relatív értékeinek vizsgálata is megtörtént. Az abszolút értékű vizsgálatnál az EU, illetve a tagállami intézmények támogatottságának változásai szignifikánsan különböztek, ami a második „bean plot” ábrán is látható.

3. ábra. A támogatottság abszolút megoszlása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 66

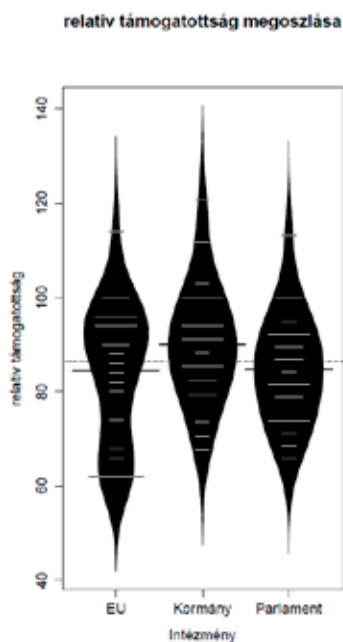
Fligner-Killeen nem-paraméteres homogenitásvizsgálat:

- 3 csoport homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.02562$) → a csoportok nem homogének
- 2 csoport (Kormány:Parlament) homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.8273$) → a csoportok homogének

4. ábra. A támogatottság abszolút változása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 66

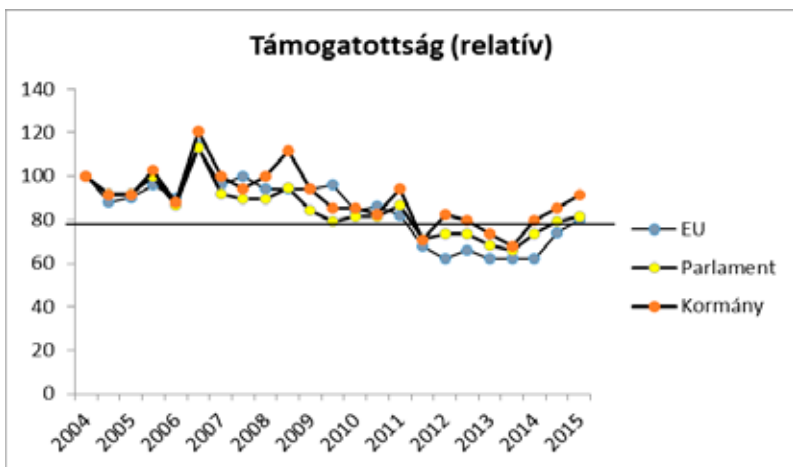
Az abszolút értéken kimutatott változás grafikonján az is látható, hogy az EU támogatottsága komolyan csökkent a válság hatására, míg a tagállami intézményeké kevésbé változott.

A relatív vizsgálat⁷ során azonban az állapítható meg, hogy a támogatottság változása ebben a tekintetben homogénen változott. Vagyis a bizalom változásának tekintetében az input- és az outputlegitimáció között nem figyelhető meg statisztikailag hasonlóan erős különbség, mint a bizalmi index, illetve az elutasítottság esetében (lásd lentebb).

5. ábra. Támogatottság relatív megoszlása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2016: 66

⁷ A relatív vizsgálat során mindhárom intézmény 2004-es értéke 100%-nak tekintett, és az idősoron az önmagukhoz képest történt változásaiak megfigyelhetők.

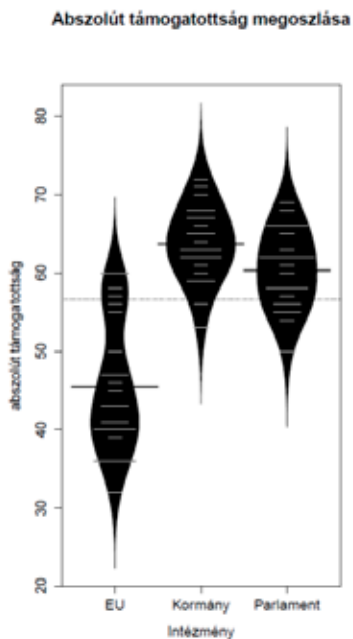
Fligner-Killeen nem-paraméteres homogenitásvizsgálat:

– 3 csoport homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.4911$) → a csoportok homogének

6. ábra. A támogatottság relatív változásai; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 66

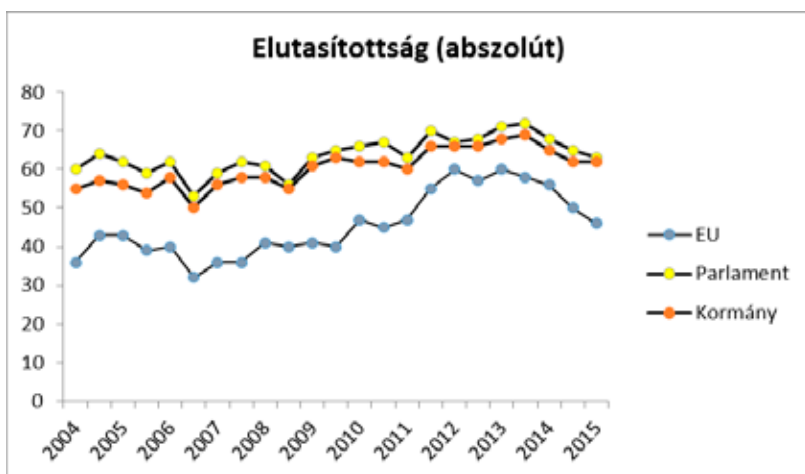
Ez alapján kijelenthető, hogy a támogatottság változásának esetében a legitimációs formák különbsége gyengébb magyarázó erőt képvisel, mint a másik két esetben.

Az elutasítottság abszolút értékeinek változása esetén ugyanúgy megállapítható, hogy a válság hatására az EU és a két tagállami intézmény társadalmi megítélése eltérően változott; a csoportok nem homogének.

7. ábra. Elutasítás abszolút megoszlása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 66

A bizalmatlanság változásában is tetten érhető a már eddig is érzékelt jelenség, miszerint az EU-val szemben táplált bizalmatlanság jelentősebben nőtt a válság és a válságkezelés hatására, mint a nemzeti parlamentek vagy a kormányok elutasíthatósága.

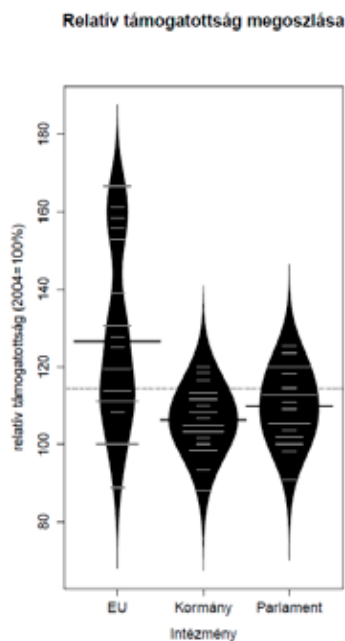
Fligner-Killeen nem-paraméteres homogenitásvizsgálat:

– 3 csoport homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.03895$) → a csoportok nem homogének

– 2 csoport (Kormány:Parlament) homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.5684$) → a csoportok homogének

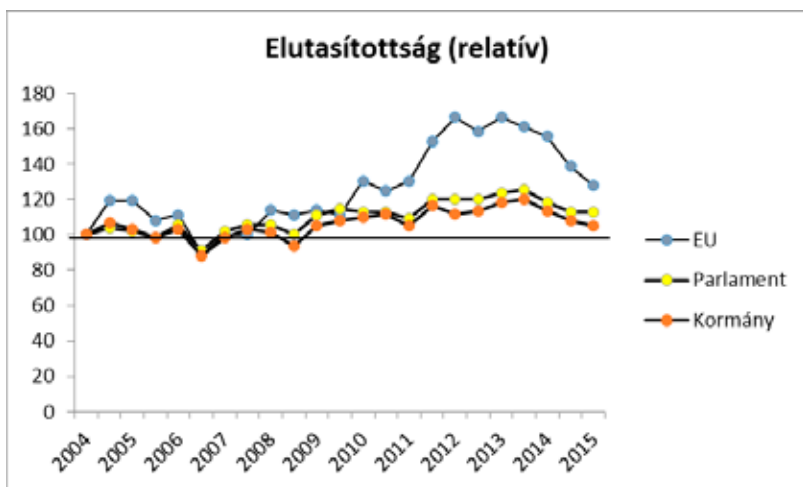
8. ábra. Az elutasítottság abszolút változása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 66

Ezt tovább erősíti a bizalmatlanság változásainak relatív vizsgálata is, hiszen ezen indikátor esetében itt is kimutatható a szignifikáns eltérés a szupranacionális és a tagállami intézmények között.

9. ábra. Az elutasítottság relatív megoszlása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 66

Az elutasítottság idősoros relatív értékű grafikonjának vizsgálata jól mutatja, hogy az EU iránt jelentősebb bizalmatlanság alakult ki a válság hatására, mint a tagállami inputlegitimáción alapuló intézmények esetében.

Fligner-Killeen nem-paraméteres homogenitásvizsgálat:

- 3 csoport homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.000366$) → a csoportok nem homogének
- 2 csoport (Kormány:Parlament) homogenitásának összehasonlítása: ($p=0.2836$) → a csoportok homogének

10. ábra. Az elutasítottság relatív változása; adatsor forrása: Standard Eurobarometer 83, 2015: 66

A fenti vizsgálatoknak megfelelően tehát kijelenthető, hogy a kormány, illetve a parlament állampolgári elfogadottsága (mindhárom indikátor közösen) stabilabb, mint az Európai Unióé. Az inputlegitimáció stabilabb és időtállóbb, mint az output- vagy a throughputlegitimációs formák. Látható, hogy amikor a politikai rendszer szuboptimális eredményeket produkál, akkor a bizalmatlanság sokkal nagyobb arányban nő az eredmény legitimáción alapuló intézményekkel szemben, mint a részvételen alapuló legitimációra építkezők esetében.

A támogatottság alacsonyabb magyarázó erejének az oka az, hogy egy szinte kizárólag a teljesítmények általi elfogadottságra alapozott politikai rendszerrel szemben az elvárások alapvetően magasak, így azok elmaradása esetén a bizalmatlanság nagyobb arányban nő. Emellett a gazdasági válság egy negatív változás, és mint ilyen, a bizalmatlanság növekedésére jelentősebb hatást kell, hogy gyakoroljon, mint a bizalom csökkenésére.

4.3. Az inputlegitimáció kialakulásának következményei

Az előző két alfejezetből megállapítható, hogy a válságkezelés során egyedüli stabil legitimációs forma, az inputlegitimitás nem tud uralkodó formává válni az EU-ban, amíg a demokratikus deficit okozta kihívás nem kerül megoldásra. Ez utóbbi megszűnése csak úgy képzelhető el, ha olyan intézményi reformok kerülnének bevezetésre, amelyek ezt a fajta legitimitást erősítik. Az inputlegitimáció növekedése és a demokratikus deficit csökkenése azonban a társadalmi elfogadottság stabilitása mellett más pozitív következményekkel is járna; magával hozná az európai szint politizációját, a rendszer reszponzívabbá válását, a felhatalmazás növekedését és így a politikai mozgástér szélesedését is.

Az EU jelenlegi működése erősen depolitizált. Erre sokáig úgy tekintettek, mint a hatékonyság ára (MAJONE 1998). Ennek eredete az EU alapítását átható gondolati iskola; a neofunkcionalizmusban, illetve a fentebb már említett üres székek politikáját követő luxemburgi kompromisszumban érhető tetten. A technokrácia sikerében bízó, konszenzusorientált politikai kultúra a mai napig uralja az uniós döntéshozatali rendszert.

A depolitizáció azonban mára nem fenntarthatatlanná vált, köszönhetően azon unió előtti kihívásoknak, amelyekre a technikai vagy szakpolitikai válaszok nem elegendőek. Mind a gazdasági válság, mind a menekültválság esetén az EU politikai döntések meghozatalára kényszerül, erre azonban a depolitizált karakteréből kifolyólag képtelen.

Ha az állampolgári részvételen alapuló döntéshozatali átalakítás megtörténne, akkor a politikai aktorok elszámoltathatóvá válnának a választókkal szemben, illetve versengeni kezdenének a szavazataikért. Ezen versenyen – és a vele járó konfliktusokon – keresztül a rendszer politizációja megtörténne.

Az állampolgárok támogatásáért zajló verseny egyúttal a rendszert reszponzívabbá tenné a választói igények felé. Ennek megfelelően a demokratikus kontrollmechanizmusok biztosítanák a politikai közösség ellenőrzési csatornáit.

A demokratikus deficit eltűnése és az erősebb inputlegitimításon alapuló döntéshozatali rendszer a válságkezelés politikailag költséges döntéseinek meghozatalára nagyobb felhatalmazást biztosítana az Unió részére. Ez a stabilabb és erősebb legitimitás az európai szint tárgyalási potenciálját jelentősen erősíti a tagállami szinttel szemben, lehetővé téve a közösségi döntés meghozatalát olyan esetekben, amikor az szükséges lenne, de a kormányok ellenállásába ütközik. Ez a szélesebb politikai mozgástér egy hatékonyabb válságkezelést tenné lehetővé.

5. KONKLÚZIÓ

Az előző fejezetek során megállapíthatóvá vált, hogy a válságkezeléshez stabil állampolgári támogatásra és megfelelő politikai mozgástérre van szükség. Az Európai Unió jelenleg mindkettőt nélkülözi.

A politikai rendszerek állampolgári elfogadását biztosító legitimációs formák közül az inputlegitimitás az, amelyik a válságok idején és állandónak, de legalábbis állandóbbnak tekinthető. Az EU működésében azonban leginkább a másik két legitimációs forma; a throughput és az output dominálnak. Ahhoz, hogy az integráció képes legyen az előtte álló akár szakpolitikai, akár rendszerszintű válságokra életképes választ adni, input legitimációorientált politikai rendszerré kell válnia.

A sikeres válságkezelés másik szükséges eleme a „politikai” jellegű döntések meghozatalára való képesség. Ez azonban a jelenlegi felhatalmazási szint, illetve a konszenzusorientált, depolitizált politikai kultúra fenntartásával nem megvalósítható.

Mind az inputlegitimáció erősítése, mind a politizáció kialakulása előtt ugyanaz az akadály áll; az EU demokratikus deficitje, vagyis az állampolgári ellenőrzési funkciók és a rezponzív intézményrendszer kialakítása. Amíg az ezen jelenség által okozott problémát az EU nem orvosolja, nem lehet képes egy rendszerszintű válságkezelő mechanizmus kialakítására; mindössze ad hoc megoldások lehetnek elképzelhetőek. Vagyis megállapítható, hogy a sikeres válságkezelési mechanizmusok legnagyobb rejtett akadálya a demokratikus deficitben fogható meg.

IRODALOM

- BEKKERS Victor–EDWARDS Arthur 2007. Legitimacy and Democracy: A Conceptual Framework for Assessing Governance Practices = Bekkers Victor et al.: *Governance and the Democratic Deficit*, 35–61.
- BEKKERS Victor–DIJKSTRA Geske–EDWARDS Arthur–FENGER Menno 2007. Governance and the Democratic Deficit: An Evolution = Bekkers Victor et al.: *Governance and the Democratic Deficit*, 269–312.
- BELLAMY Richard 2011. Democracy without democracy? Can the EU's democratic 'outputs' be separated from the democratic 'inputs' provided by competitive parties and majority rule? = Mair Peter (szerk.): *Political Representation and the European Union Governance*; Routledge, Taylor & Francis Group; 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon, OX144RN
- FOLLESDAL Andreas–HIX Simon 2006. Why There Is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik = *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44, No. 3. 533–562.
- MAJONE Giandomenico 1998. Europe's 'Democratic Deficit': The Question of Standards = *European Law Journal*, Vol. 4, No. 1, 5–28.

- MORAVCSIK Andrew 2002. In Defence on the ‘Democratic Deficit’: Reassessing Legitimacy in the European Union = *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 4, 603–624.
- ROMANI Mauro–LIAKOPOULOS Dimitris 2009. *The Evolution of Democratic Deficit in the European Union*, Scriptaweb, Nápoly
- STANDARD EUROBAROMETER 83, Public Opinion in the European Union, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_publ_en.pdf (2016.05.13.)
- VARGA András 2013. A válságkezelés és a demokratikus deficit = Dr. Tamás Csaba Gergely (szerk.): *Magyarország és az Európai Unió*. Díjnyertes pályázatok, 2012. Budapest, 191–205.
- VARGA András 2014. Az euró-válság kezelésének elemzése a demokrácia szempontjából = Antal Attila (szerk.): *Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak Jubileumi konferenciája – 20 éves a doktori képzés az ELTE Jogi Karán*, 2014. június 13. – Tanulmányok, Budapest, 123–137.

Democracy Deficit, Failed Crisis Management

The European Union has been facing a period of almost nine years laden with crises. In 2008, the Euro crises generated by the structural problems of the Economic and Monetary Union, as well as – though not nearly as important on systemic level, but seriously publicized – the migrant crisis having escalated in 2015, posed a serious challenge onto the EU political system. The EU institutions must make political decisions for which their consensus-oriented political culture of the technocratic attitudes stemming from neofunctionalism will not enable them. Failure in crises management is mostly due to lack of this political power, which can be traced back to the phenomenon of democratic deficit. This paper attempts to find answers whether democratic deficit can be seen as the main, hidden obstacle of successful crisis management.

The analysis deals with the role of input during crises, its relations to the democratic deficit, as well as the explanatory power regarding failed crises management. This clarifies that the existence of democratic deficit as well as the lack of input legitimizing devices have a paralyzing effect related to the political actions of the EU.

Key words: crisis management, democratic deficit, input legitimization, politization, political space, European Union, economic crisis

Demokratski deficit, bezuspešni krizni menadžment

Evropska unija već skoro devet godina doživljava period otežan krizama. Kriza evra 2008. proizašla je iz strukturalnih problema Ekonomske i monetarne unije, odnosno – na sistemskom nivou ne toliko značajna, ali ipak sa pozamašnim publicitetom – kriza izbeglica koja je eskalirala 2015. su u ozbiljnim razmerama doveli pred iskušenje politički sistem Unije. Institucije EU treba da donesu političke odluke koje im njihova politička kultura orijentisana konsenzusom, odnosno njihovi tehnokratski stavovi proizašli iz neofunkcionalizma ne omogućavaju. Bezuspešnost kriznog menadžmenta u pretežnoj meri može da se pripiše nedostatku

ovog političkog potencijala, što pak može da se svede na pojavu demokratskog deficita. Ovaj rad traži odgovor na pitanje da li se demokratski deficit može smatrati pritajenom glavnom preprekom uspešnog prevazilaženja krize.

Analiza se osvrće na ulogu input sredstava legitimiteta u vreme kriza, na njihove veze sa demokratskim deficitom, odnosno na moć objašnjenja deficita u pogledu bezuspešnih kriznih menadžmenata. U tom smislu može da se zaključi da postojanje demokratskog deficita, odnosno nedostatak input sredstava legitimiteta ima paralizirajuće dejstvo u pogledu političkog delovanja Unije.

Ključne reči: krizni menadžment, demokratski deficit, input sredstva legitimiteta, politizacija, politički prostor kretanja, Evropska unija, ekonomska kriza

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 13.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 20.

Klenanc Miklós

Dr. Klenanc Miklós Ügyvédi Iroda, Budapest
dr.klenanc.miklos@gmail.com

VARIÁCIÓK DEMOKRATIKUS DEFICITRE

Variations on Democratic Deficit

Varijacije na demokratski deficit

A tanulmány az Európai Unió demokratikus deficitjével foglalkozik, és a megszo-
kott konstellációk mellett egyfajta új elméleti keretet kíván meghatározni. A de-
mokratikus deficit kérdéskörét jogi megközelítésből vizsgálja: kiindulási pontja
az, hogy a demokratikus legitimitás akkor adott, ha az EU jogszabályait elfoga-
dó intézmények és a jogalkotási eljárás legitimitása biztosított. Ezen szempontok
mentén folytatva az elemzést, arra a következtetésre jutok, hogy az uniós intéz-
mények közül a jogszabály-kezdeményezési monopóliummal rendelkező Bizott-
ság az, melynek esetében különösen problémás a legitimitás hiánya. A probléma
jelölésére bevezetem az előkészítésben jelentkező demokratikus deficit fogalmát,
amely a kormányzati hatáskörök akaratlan kiszervezésének a következménye: jele-
sül annak, hogy a Bizottság szupranacionális jellegéből fakadóan a tagállamok kor-
mányai nem tudnak ellenőrzést gyakorolni az EU-s jogalkotás kezdeti szakaszára,
és így olyan kompetencia kerül a tagállamoktól egy legalitási problémákkal küzdő
intézményhez egy demokratikusan kellően meg nem alapozott eljárásban, amely-
nek kifejezett átruházásáról nincs szó az uniós alapszerződésekben.

Kulcsszavak: demokratikus deficit, jogalkotás, Európai Bizottság

BEVEZETŐ

Napjainkban egyre több szó esik az Európai Unió jövőjéről. Míg koráb-
ban inkább a döntéshozatal nehézségei, a bürokratikus működés, az egysé-
ges külpolitika hiánya vagy a bővítési politika generált vitákat, manapság
már az EU fennmaradása válik kérdésessé: vajon túléli-e az EU a külön-
böző sorsfordító eseményeket – a görög helyzetet, az esetleges Brexitet, a
migránsválságot stb. Hogyan jutottunk el eddig? – tehetnénk fel a kérdést.
Ha maga a kérdés el is hangzik, a választ a legritkább esetben kísérik mély-
reható elemzések. Ami talán érthető is: ha valakinek a háza ég, előbb fog

az oltásról gondoskodni, és majd később ráér azon morfondírozni, hogy ki hagyta bekapcsolva a vasalót.

Ettől függetlenül úgy gondolom, ahhoz, hogy megértsük a szemünk előtt zajló „valóságot”, érdemes egy lépést hátralepni, és a dolgok mélyére hatolni. A dolgok mélyén pedig – jellemzően – alapokat találunk. Ez az alap egy olyan felépítménynél (mely egyfajta államszervezet-szerű képződmény jegyeit viseli magán), mint az Európai Unió, amely egyik fő értékének a demokráciát tekinti, maga a létezésének a legitimitása, a demokratikus megalapozottság. A szakirodalom ennek a legitimitásnak a hiányát nevezi demokratikus deficitnek.

A demokratikus deficittel kapcsolatos elméletek nem számítanak új keletűeknek, és nem is csak kifejezetten az Európai Unióhoz kapcsolódnak. Így gyakori, hogy a különböző nemzetközi szervezetek, a kormányzati mechanizmusok stb. kapcsán kerül szóba a demokrácia, a legitimitás hiánya. Még ha a demokratikus deficitet szűkre szabva csak az EU kontextusában vizsgáljuk is, akkor is számos – akár egymással ellentétes eredőjű vagy eredményre jutó – nézettel találkozunk. Mégis, korántsem biztos, hogy ezek az elméletek napjaink kihívásaira is kellőképpen alkalmazhatók.

A tanulmányban célom magának a demokratikus deficitnek mint fogalomnak a bemutatása, az ezzel kapcsolatos és az európai integrációkra vonatkoztatott elméletek ismertetése, végül pedig egy saját elméleti keret felvázolása, melynek mentén úgy vélem, beazonosíthatók bizonyos, az EU jelenlegi döntéshozatalának kiindulópontja körül fellelhető visszasságok. Itt jelzem, hogy e visszasságok következményeinek kifejtése meghaladná a rendelkezésre álló terjedelmi kereteket, ezért a dolgok mélyére nézést követően az ott látottak továbbgondolása már az olvasó feladata. Veszélyes feladat ez, hiszen tudjuk: „...ha hosszasan tekintesz egy örvénybe, az örvény visszanéz rád”. De: Sapiienti sat!

ELMÉLETI KERETEK

Annak érdekében, hogy érdemben foglalkozhassunk a demokratikus deficit fogalmával, először magának a demokráciának a fogalmát szükséges legalább nagy vonalakban rögzíteni. Vitathatatlan, hogy a „demokrácia” mint olyan változó jelentéstartalommal bírt a történelem folyamán, éppen ezért a jelen vizsgálódás céljára legyen elegendő annak leszögezése, hogy „napjainkban [...] a demokrácia mint fogalom elsődlegesen egy olyan rövidítésként működik, mely egyszerre utal egy meghatározott típusú politikai rendszerre és annak feltételezett (elérendő) céljaira” (BEKKERS 2007: 7). Ebben a fogalomértelmezésben a „politikai rendszer” a képviselői demok-

rácia, annak „célja” pedig egy olyan politikai rendszer kialakítása, melyben „az emberek szabadságjogai és lehető legteljesebb boldogságuk biztosított” (BEKKERS 2007: 74). Ahhoz pedig, hogy ez a demokráciamodell működőképes legyen, demokratikus megalapozottságra, legitimitásra van szükség.

A demokratikus legitimitás és a demokratikus deficit elmélete számos politikai és társadalmi felépítmény, struktúra vonatkozásában értelmezhető és elemezhető. Mégis van egy olyan, amely napjainkban a demokratikus deficittel kapcsolatos fejtegetések fókuszában áll: az Európai Unió.

DEMOKRATIKUS DEFICIT EURÓPÁBAN – SEMMI ÚJ A NAP ALATT

Az EU-s témák egyik nagyágyúja, Andrew Moravcsik szerint a demokratikus deficit tulajdonképpen a „rendszer részét” képezi, és így a kezdetektől fogva jelen van, csupán az ezzel kapcsolatos viták gyakorisága és súlypontja változott (FOLLESDAL–HIX 2005: 2–4; JANCARIK 2006: 23).

Azt a kijelentést, mely a demokratikus deficittel kapcsolatos viták súlypontjának eltolódására vonatkozik, mindenképpen helytállónak kell elfogadnunk. Magát a fogalmat egyébként ismereteink szerint – habár általában nekik tulajdonítják az érdemet – nem David Marquand használta először *Parliament for Europe* című, 1979-es könyvében, és felbukkanása nem is az 1977-es ún. Fiatall európai föderalisták manifesztumához köthető, melynek első fejezete A demokratikus deficit címet viselte. Ezekben az esetekben a fogalmat annak érdekében használták, hogy rámutassanak az Európai Közösségek (vagy a manifesztum esetében egész Európa) nem kellően demokratikusnak vélt szakpolitikai döntéshozatalai eljárásaira.

A fogalom, úgy tűnik, első alkalommal Theo Sommer egy 1973-ban megjelent munkájában (*The Community Is Working*) jelenik meg. Ebben azt írja, hogy „a kilencek közössége, legalábbis ezt mondják, demokratikus deficitben, szociális deficitben, jövőbemutató víziók hiányában, de legfőképpen a nemzetközi szintén való fellépés során az egységes politikai akarat hiányában szenved” (SOMMER 1973: 747).

Kezdetben, a fogalom megjelenését követően, demokratikus deficit címszó alatt azokat a félelmeket jelenítették meg, melyek az EGK-tagállamok nemzeti parlamentjei hatáskörvesztésével függtek össze. Úgy érveltek, hogy a nemzeti jogalkotó szuverén hatásköreit a Közösség elszámoltathatatlan, távoli és titkosan működő szerveire ruházzák, ahol a döntések zárt ajtók mögött születnek meg a Miniszterek Tanácsának ülésein. Más vélemények szerint „a nemzeti parlamentek frusztráltsága nyilvánvaló, hiszen tapasztalhatták, hogyan csúszik ki a hatalom a kezük közül, először a brüsszeli

bürokrácia, majd – újabban – az Európai Parlament irányába” (HESELTINE 1989: 14). Ismét mások a demokratikus deficitet olyannak látták, mint „egy fekete lyuk a Közösség szívében”, amely „annak eredménye, hogy a nemzeti parlamentek hatásköreiket az Európai Közösségre ruházzák” (MARTIN 1990: 19).

Jól látható, hogy a demokratikus deficit „történetének” ebben a szakaszában még leginkább amiatt aggódtak, hogy a nemzeti jogalkotó meggyengül az európai integráció intézményeinek a rovására: az, ami napjaink egyik leghangsúlyosabb érve, hogy az Európai Parlament túl „gyenge”, ekkor még egyáltalán nem jelentett problémát – sőt.

Később ez a helyzet sokat változott: a témával foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy a demokratikus deficit igazán jelentős problémaként való kezelése a Maastrichti Szerződéssel kezdődött. Az ún. „megengedő konszenzus” (HARLOW 2002: 343) időszaka ezzel véget ért.

A Maastrichti Szerződés fontos újdonságokkal szolgált: bevezette az ún. pillérstruktúrát, az Európai Unió megnevezést, megreformálta a döntéshozatali eljárást, és ennek a reformnak a részeként több hatáskört és új hatásköröket is biztosított az Európai Parlament részére, részben éppen azért, hogy kezelje a demokratikus legitimitás vélt vagy valós hiányát. Mégsem volt egyszerű a szerződés elfogad(tat)ása: komoly közéleti vitákat generált, Dániában először elutasították az országos népszavazáson, több tagállam alkotmánybírósága előtt is megtámadták rendelkezéseit. Mindezek a fejlemények oda vezettek, hogy a demokratikus deficit kérdésköre immár hosszú távon is állandó jelleggel napirenden volt: „A kár bekövetkezett. A szükségképpen integráció politikai aurája és az ehhez szükséges, vélelmezett állampolgári támogatás képzeete szertefoszlott” (CHALMERS 2010: 27).

DEMOKRATIKUS DEFICIT – MIRŐL IS VAN SZÓ?

A szakirodalom a demokratikus deficit számos megközelítését ismeri. A legradikálisabb nézetek szerint az Európai Unió mint olyan egy antidemokratikus képződmény, mely hatáskörei gyakorlásához a demokratikus legitimitást teljes mértékben nélkülözi, egy olyan felépítmény, ahol „a népakarat megerősökölása” (MEUNIER 2000: 110) történik.

Az EU demokratikus deficitjét hangsúlyozók jellemzően azonban mégis inkább a következő szempontok mentén igyekeznek rávilágítani a téma fontosságára. Úgy érvelnek, hogy az integrációs projekt folyamán irányítás-átruházás történik (CINI–BORRAGAN 2010: 441): a végrehajtó (amely EU-s szinten nélkülözi a megfelelő demokratikus legitimitást) domináns szerephez jut a döntéshozatali eljárásban (WARD 2004; WOUTERS 2009:

185; CRAIG–DE BURCA 2008: 133–134). Ez az irányítás-átruházás nem önmagában problémás, hanem azért, mert kéz a kézben jár a hatáskörök átruházásával, ezáltal pedig együttesen a nemzeti hatáskörök „felvizesedését” eredményezik. Jancarik (JANCARIK 2006) így összegzi a témával foglalkozó egyes befolyásos szerzők (konkrétan Simon Hix és Andreas Follesdal) gondolatait: „a demokratikus deficit a hatásköröknek a nemzeti szintről a nemzetek feletti, szupranacionális szintre történő átcsoportosításának mellékterméke, és komoly problémát vagy akár akadályt is jelent a sikeres integráció folyamatában, valamint az EU hitelessége és legitimitása szempontjából”. Az érvelés jellemzően úgy folytatódik, hogy a hatáskör-átruházás gyengíti a nemzeti parlamenteket (melyekre a nemzeti szuverenitás letéteményeseiként tekintenek) a Brüsszel-központú bürokráciával szemben. Egyes szerzők még azt a konstellációt is aggályosnak tartják, amikor maga az Európai Parlament kap új hatásköröket – ez a megközelítés furcsának tűnhet, hiszen a tipikus értelmezés éppen az Európai Parlamentet helyezi a demokratikus deficit elleni harc eszköztárának középpontjába, mint az Európai Unió egyetlen valóban demokratikusnak nevezett intézményét (HESELTINE 1989: 14; MARTIN 1990: 19).

Mindezekhez kapcsolódóan, az egyik igen gyakori megközelítés szerint az európai integrációs projekt intézményi deficitben szenved. Eszerint az európai intézmények alapvetően nélkülözik a demokratikus legitimitást, ugyanis tagjaik (a Parlament kivételével) nem általános, EU-szerte megrendezett választások útján nyerték el tisztségüket. E körben hangsúlyozzák, hogy tulajdonképpen lehetetlen is lenne megfelelőként elfogadható választásokat tartani, hiszen nem beszélhetünk egyfajta európai „démoszról”, mely – mintegy szuverenitáshordozóként – biztosíthatná a kellő demokratikus megalapozottságot. Hivatkoznak az egységes európai pártok hiányára. Számos szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a demokratikus deficit azért is jelen van, mert az EU intézményei igen távolinak tűnnek az európai átlagpolgár szemében. (Részben) ennek a folyománya az elszámoltathatóság hiánya. Az érvelések arra is kitérnek, hogy nemcsak az EU-s és a nemzeti, de maguk között az egyes európai intézmények között is egyfajta hatalmi egyensúlyhiány figyelhető meg (JANCARIK 2006: 16; CINI–BORRAGAN 2010: 441; FOLLESDAL–HIX 2005: 4–6; WARD 2004: 7–8; WOUTERS 2009: 154–155, 239; HELD 2005: 214, 228, 235; NEUNREITHER 1994: 300; PURCELL 1998: 5; CRAIG–DE BURCA 2008: 133–134; HESELTINE 1989: 15; FEATHERSTONE 1994: 149–150).

A demokratikus deficit nemcsak a demokratikusan kellően alá nem támasztott, a tagállamok irányából az EU irányába megvalósuló hatáskör-átruházás vagy pedig az európai intézmények vonatkozásában figyelhető

meg, ugyanígy jelen van az európai döntéshozatali eljárásban. A témával foglalkozók kiemelik, hogy ez az eljárás megkerüli a „demokráciaérvet”, jelentősen felbomlott egyensúlyi helyzetről tesz tanúbizonyságot, a folyamat végén megszülető jogszabályok bírói kontrollja számottevően csökkentett stb. Gyakorta történik hivatkozás arra, hogy a jogszabály-előkészítés során nincs mód (közvetlen) állampolgári részvételre, hogy a döntések nem kellően transzparens módon születnek, túlságosan is összetett, de annál kevésbé hatékony eljárások eredményeképpen, technokrata hivatalnokok által, egységes, EU-s szintű média hiányában, mely tudósíthatna a különféle, remélhetőleg azért létező vitákról. A folyamat végterméke bürokratikus egyezségek és kétes politikai alkuk gyümölcse, mely a demokratikus mellett politikai deficitet is maga után von (CRAIG–DE BURCA 2008: 133–134; WARD 2004: 6; HELD 2005: 212, 225, 233, 235; PURCELL 1998: 5; NEUNREITHER 1994: 300; WOUTERS 2009: 153, 209).

Ha figyelmesen szemügyre vesszük az eddigiekben ismertetett deficit-elméleteket, óhatatlanul is fel kell, hogy tűnjön az, hogy valamennyi a demokratikus deficit kontextusára, annak előidéző okaira és politikai hatásaira fókuszál. Abban az esetben azonban, ha a cél a demokratikus deficit kérdéskörének jogi szempontból történő körüljárása, úgy az általánosan bevett, a politológia tudományához sokkal inkább közel álló megközelítések nem feltétlenül vezetnek eredményre. Az Európai Unió alapszerződésekre épül, melyeket tagállamai ratifikáltak. Ezek a szerződések azok, melyek lehetővé teszik, hogy az Unió saját hatáskörökkel bírjon, intézményei, döntéshozatali eljárásai lehessenek, és hogy ezek jogi kötőerővel bíró normákat fogadjanak el. Neunreither szerint „megalapozottan állíthatjuk, hogy az Európai Unió egyfajta kettős legitimitációra épül: az első legitimitásalap a tagállamok demokratikus intézményrendszere és az a tény, hogy a nemzeti parlamentek – az alapító szerződések és azok módosításainak ratifikálásával – hozzájárultak bizonyos hatásköröknek az Európai Unióra való átruházásához, valamint ezeknek a hatásköröknek a Közösség intézményei általi, az alapító szerződéseknek megfelelő gyakorlásához [...]. Fokozatosan egy második legitimitás is kiépült, főként az Európai Parlament képviselőinek közvetlen választására alapítottan” (NEUNREITHER 1994: 299–300). Amennyiben tehát jogi szemszögből vizsgáljuk a demokratikus deficit kérdését, úgy azt kell körbejárni, hogy vajon az EU-s jogszabályok rendelkeznek-e a szükséges demokratikus megalapozottsággal, vajon megerősítést nyernek-e a tagállami szinten működő képviselői demokrácia által. Ehhez pedig az szükséges, hogy választ adjunk a kérdésre: vajon azok az intézmények, melyek ezeket a kötelező erejű jogi normákat elfogadják, kellő mértékben rendelkeznek-e demokratikus legitimitással. Ezek az intézmények az Európai

Unióra jellemző sajátos jogalkotási eljárásban a Bizottság (mely az egyetlen uniós intézmény, melynek jogszabály-kezdeményezési, javaslat-előterjesztési hatásköre van), a Parlament (amely a Tanáccsal együtt társ-jogalkotóként jár el az ún. rendes jogalkotási eljárásban) és a Tanács (az EU fő döntéshozó szerve, mely (1) a Parlamenttel együtt döntve, (2) a Parlament egyetértésével (3) vagy pusztán a véleményének kikérése mellett, önállóan hozza meg az uniós jogszabályokat).

KERESZTTÚZBEN: A TANÁCS

Napjainkban kifejezetten vitatott a Tanács demokratikus megalapozottsága, és a szakirodalomban jellemzően erre alapozva állítják, hogy az Európai Unió demokratikus deficitben szenved. A fő érvek, melyek azt bizonygatják, hogy a Tanács, mint az EU legfőbb döntéshozó szerve, antidemokratikusan működik, a következők:

– A Tanács összetételével kapcsolatos kritikák: a fő érv jellemzően az, hogy a Tanács tagjai (mindig az uniós tagországoknak a megvitatandó szakpolitikai területért felelős miniszterei) hivatalból kerülnek a grémiumba, nem pedig választások útján (MORAVCSIK 2002: 603–605).

– A döntéshozatal módjával, rendjével kapcsolatos kritikák: az egyik jellemző érv, hogy – a Tanács működési sajátosságából és döntéshozatali rendjéből fakadóan – bizonytalan, hogy ki és miért szavazott meg vagy ellenzett egy-egy döntést. A kritikusok azt is hangoztatják, hogy EU-s szinten eljárva a Tanácsban helyet foglaló miniszterek a parlamentáris demokráciákban megszokott „fékek és egyensúlyok” rendszere nélkül tevékenykednek (CYGAN 2003: 384–386).

– A szavazással kapcsolatos kritikák: ebben a körben arra történik hivatkozás, hogy már maga a minősített többségen alapuló szavazás antidemokratikus, hiszen azt teszi lehetővé, hogy bizonyos döntések úgy kötelezzenek tagállamokat, hogy az érintett tagállamot képviselő miniszter ellene szavazott a döntésnek (CYGAN 2003: 384–386).

Álláspontom szerint valamennyi fenti érv meglehetősen súlytalan. Vitathatatlan tény, hogy a Tanács tagjait nem EU-s szintű közvetlen választásokon választják meg. Nem szabad azonban megfedkezni arról, hogy a tagállamokban ugyanezek az egyes miniszteri posztra nem közvetlenül megválasztott kormánytagok jogalkotási hatáskörrel rendelkeznek, mégsem kérdőjelezi meg senki a miniszteri rendeletek mint jogforrások legitimitását. Ez a jogalkotás ugyanis közvetett módon legitimált.

A minősített többséggel elfogadott jogforrások kérdéskörével kapcsolatos kritikákra hasonló válasz adható: az ilyen döntéshozatal a nemzeti par-

lamentek döntéseirez hasonlítható, ahol annak ellenére, hogy az ellenzék nem szavaz egy javaslatra, ha a kellő számú szavazat megvan, a javaslatból minden állampolgárra kötelező erejű törvény lesz, azt nem csak az igennel szavazó képviselőket támogató polgároknak kell betartaniuk.

Végül az a kérdés, hogy valamely tanács tag hogyan és miért szavazott, véleményem szerint nem az EU-jog hatókörébe tartozó kérdés, annál is inkább, mivel a Lisszaboni Szerződés a tagállami érdekérvényesítést az EU-s jogalkotás folyamán a nemzeti parlamentek hatáskörébe helyezte, így tehát a megfelelő ellenőrző és elszámoltató eljárásokat a tagállamoknak kell megalkotniuk, alkalmazniuk és megszégésüket szankcionálniuk.

A NEVETŐ „HARMADIK” – A BIZOTTSÁG? AZ ELŐKÉSZÍTÉSBEN JELENTKEZŐ DEMOKRATIKUS DEFICIT ÉS A TAGÁLLAMI HATÁSKÖRÖK AKARATLAN KISZERVEZÉSE

Miközben rendkívül sok szó esik arról, hogy a Tanács milyen legitimitási problémákkal küzd, és arról is, hogy a közvetlenül és összeurópai szinten választott képviselőköl álló Európai Parlament még mindig nem rendelkezik önálló jogalkotási hatáskörrel, úgy marad szinte észrevétlen egy korántsem jelentéktelen szereplője az EU-n belüli jogalkotásnak: az Európai Bizottság.

A Bizottság esetleges „demokráciahiánya” ugyanis jellemzően nem kerül a szakirodalmi viták előterébe. Ha pedig szó is esik róla, álláspontom szerint a vizsgálódás ekkor sem az egyik lényegadó tulajdonsága körül folyik, hanem ugyanazon érvek felsorakoztatása mentén, mint azt a Tanácsnál is láthattuk: tagjait nem közvetlenül választják az EU polgárai, így, miként – a Parlament kivételével – valamennyi EU-s intézménynek, hiányzik a legitimitása.

Más érvelések a mindennapi működést helyezik előtérbe, és a lobbierdekek hálójára (KAFKOVA 2007: 52), valamint a Bizottság bürokratikus és technokratikus jellegére (MOREFIELD 2005: 667) hivatkoznak. Ezen kritikákra válaszul egyes szerzők olyan álláspontra helyezkednek, miszerint a Bizottság technokratikus jellegét éppen a demokratikus deficit okán támadott Tanács „független szakértelme” (SMITH 2006: 625) egyensúlyozza, a lobbizás pedig felfogható a társadalom egyes tagjai és közösségei részére biztosított olyan lehetőségként, amelynek köszönhetően éppen hogy jobban nyomon követhető (és befolyásolható) a döntéshozatal, az tehát a polgárokhöz mintegy „közel kerül” (BIGNAMI 2004: 61–62).

Álláspontom szerint azonban a fenti szempontok egyike sem foglalkozik a Bizottságban tetten érhető, tényleges és nagyon is valós demokratikus de-

ficittel. Mielőtt azonban még rátérnénk ennek a kérdésnek a részletezésére, fontos leszögeznünk, hogy nem egy marginális apróságról van szó. Mivel a Bizottság az EU-s jogalkotási folyamatban gyakorlatilag jogszabály-kezdemenyezési monopóliummal bír, így döntő befolyással rendelkezik az EU normatív kereteinek kialakításában. Ha komolyan vesszük a fentiekben írt kritikák közül azt, amely egy, a lobbierdekek által gúzsba kötött Bizottság veszélyére hívja fel a figyelmet, úgy máris megértjük a probléma jelentőségét. Az a helyzet áll ugyanis elő, hogy – miközben a polgárokhoz való „közel kerülés” jegyében – a lobbisták meghatározó befolyást gyakorolhatnak a jogalkotási folyamat produktumára már a folyamat legelején, a tagállamok ezen a téren legalábbis az érdekérvényesítési képességeik csökkenésével – ha nem hiányával – kell, hogy számoljanak, lévén, hogy a Bizottságban az egy-egy tagállam által delegált biztos a nemzeti érdekektől független, szupranacionális érdekeket kell, hogy képviseljen. Ha mindezt összevetjük azzal, hogy a Bizottság mint testület demokratikus legitimitása is erősen kétségbe vonható, úgy leszögezhetjük, hogy a jogalkotási folyamat egyik jelentős pontján demokráciadeficitet lokalizáltunk: ez az, amit az előkészítésben jelentkező demokratikus deficitnek nevezünk. Ezt az előkészítésben meglévő demokráciadeficitet a kormányzati hatáskörök akaratlan kiszervezése hozza létre: a Bizottság szupranacionális, nemzetek feletti jellegéből fakadóan a tagállami kormányok általi irányítás és ellenőrzés lehetősége minimális vagy nem létező. Mivel egy olyan intézményről van szó, amely egyedülként rendelkezik jogszabály-kezdemenyezési joggal, a tagállami kormányok ellenőrzési lehetőségének hiányában egy olyan jogalkotási folyamat indul be, melynek „születésénél” egyetlen, kellő demokratikus megalapozottsággal rendelkező intézmény sem „bábáskodik”. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a hatáskörök „akaratlan” kiszervezése megkülönböztetendő a szándékos kiszervezéstől: ez utóbbi esetben arról van szó, amikor a végrehajtó hatalom a kormányzati struktúrában belül a minisztériumoktól független és pontos, konkrétan meghatározott hatáskörökkel nem rendelkező szerveket hoz létre, mely hatásköri bizonytalanság azt eredményezi, hogy e szervek – elsősorban politikai – felelőssége nem vagy csak rendkívül nehézkesen állapítható meg.)

A fentiek következménye tulajdonképpen egy kettős demokratikus deficit: egy olyan rendszerről beszélünk, melyben a jogalkotás kezdeményezésének lehetősége kizárólag a Bizottságot illeti meg, mely azonban sem kellő demokratikus megalapozottsággal, sem megfelelő tagállami kontrollal nem rendelkezik.

Megjegyzendő, hogy – habár sokat vártak tőle – a Lisszaboni Szerződés sem hozott a demokratikus deficit kérdésköre szempontjából jelentős

változásokat a Bizottság összetételével, működésével és hatáskörével kapcsolatban. A Lisszaboni Szerződés ugyan igyekezett a Parlamenthez strukturális szinten is minél jobban hozzákapcsolni a Bizottságot (nyilvánvalóan ez a cél azon módosítás mögött, aminek értelmében a Bizottság elnökét az európai parlamenti választások eredményének figyelembevételével jelöli – minősített többséggel – az Európai Tanács, és akit végső soron az Európai Parlament választ meg), azonban a Bizottság mint testület legitimitása álláspontom szerint továbbra sem biztosított; a Tanácshoz képest mindenképpen kevésbé legitim. Ami pedig – különösen a fentiek tükrében – a legfontosabb: a Bizottság továbbra is az EU-s jogalkotás kizárólagos kezdeményezője.

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben kifejtett álláspontomat összegezve úgy vélem, nem helyes az EU demokratikus deficitjével kapcsolatos közbeszédet a Tanács mentén tematizálni. A Tanács legitimitása ugyanis megfelelően biztosított a tagállamok „demokrácia-átadó” szerepének köszönhetően, annak jelesül, hogy a Tanács tagjainak legitimitása tagállamukon belül szavatolt. A demokratikus megalapozottság hiánya sokkal inkább jelent problémát a Bizottság esetében. Ez az intézmény ugyanis (melynek tagjai éppen úgy nem EU-s szintű közvetlen választások útján nyerték el tisztségüket, mint a Tanácsban helyet foglaló tagállami miniszterek, ráadásul eljárásuk során – a Tanács tagjaival ellentétben – kifejezetten a nemzetek feletti, szupranacionális érdekeket kell megtestesíteniük) jogszabály-kezdeményezési monopóliummal rendelkezik az EU-n belül, ami – úgy vélem – egy ún. előkészítésben jelentkező demokratikus deficitet eredményez. Miután a tagállamok (értve itt különösen a tagállami kormányokat) nincsenek olyan helyzetben, hogy eredményesen ellenőrizzék és irányítsák a jogalkotási folyamat kezdeti szakaszát, hatásköreik egyik fontos részét elvesztik – ezt nevezzük a kormányzati hatáskörök akaratlan kiszervezésének. Álláspontom szerint azok a kihívások, melyekkel az Európai Unió „legújabb kori” története során szembetalálkozik (a görög helyzet, az esetleges Brexit, a migránsválság stb.), az előkészítésben jelentkező demokratikus deficit és a kormányzati hatáskörök akaratlan kiszervezésének eredményei, és e két jelenség egyben e kihívások kezelésének módját is döntően befolyásolta. És ugyan a régi rómaiak szerint: Quid sit futurum cras, fuge quaerere, én mégis úgy gondolom, hogy nem kell félni a jövő kutatásától, ha tisztában vagyunk a múlttal, hogy a jelen csatáit kellően felvértezve vívhassuk meg.

IRODALOM

- BEKKERS, Victor et al. 2007. *Governance and the Democratic Deficit. Assessing the Democratic Legitimacy of Governance Practices*. Ashgate
- BIGNAMI, Francesca 2004. *Three Generations of Participation Rights before the European Commission*. Law and Contemporary Problems
- CHALMERS, Damian et al. 2010. *European Union Law. Cases and Materials*. Cambridge
- CINI Michelle–BORRAGAN, Nieves Perez-Solorzano 2010. *European Union Politics*. Oxford
- CRAIG, Paul–DE BURCA, Grainne 2008. *EU Law: Texts, Cases and Materials*. Oxford
- CYGAN, Adam 2003. *Democracy and Accountability in the European Union. The View from the House of Commons*. The Modern Law Review
- FEATHERSTONE, Kevin 1994. *Jean Monnet and the 'Democratic Deficit' in the European Union*. Journal of Common Market Studies
- FOLLESDAL, Andreas–HIX, Simon 2005. *Why There is a Democratic Deficit in the EU? A Response to Majone and Moravcsik*. European Governance Papers
- HARLOW, Carol 2002. *Voices of Difference in a Plural Community*. The American Journal of Comparative Law
- HELD, David–KOENIG-ARCHIBUGI, Mathias 2005. *Global Governance and Public Accountability*
- HESELTINE, Michael 1989. *The Democratic Deficit. The balance in Europe for Britain to redress*
- JANCARIK, Peter 2006. *Understanding Democracy in the European Union. Democratic Deficit as a Powerful Myth?* Budapest
- KAFKOVA, Tamara 2007. *Interest groups as important actors for the European Commission: Stronger voice of diffuse interest groups*. Budapest
- MARTIN, David 1990. *European Union and the Democratic Deficit*
- MEUNIER, Sophie 2000. *The French Exception*. Foreign Affairs
- MORAVCSIK, Andrew 2002. *In Defence of the 'Democratic Deficit': Reassessing Legitimacy in the European Union*. Journal of Common Market Studies
- MOREFIELD, Jeanne 2005. *States Are Not People: Harold Laski on Unsettling Sovereignty, Rediscovering Democracy*. Political Research Quarterly
- NEUNREITHER, Karlheinz 1994. *The Democratic Deficit of the European Union: Towards Closer Cooperation between the European Parliament and the National Parliaments*. Government and Opposition
- PURCELL, Keith Michael Dara 1998. *The democratic deficit in the European Union: the parliamentary perspective with particular reference to the Oireachtas*. Dublin
- SMITH, Gavin 2006. *When "the Logic of Capital Is the Real Which Lurks in the Background" Programme and Practice in European "Regional Economies"*. Current Anthropology
- SOMMER, Theo 1973. *The Community Is Working*.
- WARD, David 2004. *The European Union Democratic Deficit and The Public Sphere. An Evaluation of EU Media Policy*
- WOUTERS, Jan et al. 2009. *European Constitutionalism beyond Lisbon*

Variations on Democratic Deficit

The study deals with the democratic deficit of the European Union, and attempts to determine a certain new theoretical framework besides the common constellations. The issues of democratic deficit are looked at from a legal aspect: the starting point is that democratic legitimacy is given when the legitimacy of institutions complying with the EU legal provisions is secured. Continuing along the line of these points I conclude that among the EU institutions it is the Commission, having a monopoly of legislative initiative, which is particularly problematic for lacking legitimacy. To address the problem, I introduce the notion of democratic deficit, which is a consequence of involuntary outsourcing of governmental powers: notably, that resulting from the Commission's supranational character, the governments of the member states cannot exercise control of the initial phase of legislation, and thus such a competence from the member states gets to an institution struggling with problems of legality in a democratically not sufficiently founded process, the transfer of which is not mentioned in the EU treaties.

Key words: democratic deficit, legislation, European Commission

Varijacije na demokratski deficit

Studija se bavi demokratskim deficitom Evropske unije, pokušavajući da pored uobičajenih konstelacija ustanovi jedan novi teoretski okvir. U njoj se naime pitanje demokratskog deficita posmatra iz pravnog ugla, iz polazne osnove da je demokratski legitimitet dat, ako su legitimitet institucija koji usvajaju normativne akte EU i samog procesa donošenja normi osigurani. Vršeci analizu iz ovih aspekata dolazi se do zaključka da je od institucija unije upravo Komisija sa monopolom pravne inicijative ta kod koje nedostatak legitimiteta predstavlja naročiti problem. Za označavanje problema se uvodi koncept demokratskog deficita iz pripremnog dela ovog teksta, koji se javlja kao konsekvencija nenamernog prepuštanja upravnih nadležnosti, iz čega usled supranacionalnog karaktera Komisije izričito proizilazi da vlade zemalja članica ne poseduju kontrolu nad početnom fazom donošenja normativa Evropske unije, te se na taj način u toku jednog demokratski nedovoljno zasnovanog procesa zapravo dešava prepuštanje vrste nadležnosti sa strane zemalja članica instituciji koja se bori sa problemima legaliteta, uprkos tome, što se o prepuštanju takve vrste nadležnosti u osnovnim ugovorima EU ne govori.

Ključne reči: demokratski deficit, donošenje normativa, Evropska komisija

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 14.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 28.

Roberta Medda-Windischer

European Academy of Bolzano/Bozen (EURAC), Institute for Minority Rights,
Bolzano
Roberta.Medda@eurac.edu

RÉGI ÉS ÚJ KISEBBSÉGEK: SOKFÉLESÉG- KEZELÉS ÉS SZOCIÁLIS KOHÉZIÓ A KISEBBSÉGI JOGOK SZEMSZÖGÉBŐL¹

Cohesion From the Perspective Of Minority Rights

*Stare i nove manjine: tretiranje diverziteta i socijalna kohezija iz
aspekta manjinskih prava*

A kisebbségi jogok eszköztárát hagyományosan a régi kisebbségi csoportokra alkalmazzák. Ezen tanulmány azt vizsgálja, hogy ugyanezen instrumentumok konceptuálisan milyen mértékű jelentőséggel bírnak a migrációból eredő új kisebbségek integrációjára nézve. Azon meggyőződés, miszerint a kisebbségi csoportok – függetlenül attól, hogy a régi vagy pedig az új kisebbségekhez tartoznak-e – bizonyos alapvető közös igényeket támasztanak, illetve amelyek egy közös definíció alá rendelhetőek, nem jelenti azt, hogy minden kisebbségi csoport ugyanazon jogokkal és legitim követelésekkel rendelkezik: egyeseknek csak minimális jogaik vannak, míg másoknak több lényeges jogot kell vagy kellene szavatolni; egyesek legitim alapokon támaszthatnak komoly elvárásokat – nem bíróság előtt érvényesíthető jogokról van szó –, melyeket szükségszerűen a többséggel kell megvitatniuk, miközben másoknak ugyanezt nem kellene megtenniük. Jelen tanulmány azt elemzi, egybehangolhatóak-e a történelmi kisebbségek követelései a migrációból eredő új csoportok igényeivel, és hogy a hagyományos kisebbség-, illetve migránspolitika szövetségesek-e egy pluralista és toleráns társadalom megteremtésében. Végezetül pedig érintjük azt a kérdést is, hogy lehetséges-e kialakítani a sokféleség-kezelés egy olyan védhető modelljét, amely kibékíti az egységet a sokszínűséggel, valamint ezzel egy időben túlmutat a régi-új kisebbségek hagyományos dichotómiáján.

Kulcsszavak: kisebbségek, sokféleség-kezelés, szociális kohézió, új kisebbségek, migráció

¹ A tanulmány eredeti, angol nyelvű változata: Roberta Medda-Windischer 2010. Changing Paradigms in the Traditional Dichotomy of Old and New Minorities = Kristin Henrard (szerk.): *Double Standards Pertaining to Minority Protection*. Leiden, 195–218.

BEVEZETŐ

Az elmúlt évtizedekben a legtöbb európai ország jelentős növekedést tapasztalt a területükön élő migránsok száma tekintetében. Részben politikai és humanitárius okokból, részben pedig az eltérő gazdasági helyzetek eredményeként, illetve Európa bővülő gazdasági integrációjából eredő mozgásszabadság következtében nyelvük, kultúrájuk vagy vallásuk vonatkozásában megkülönböztethető identitású emberek telepedtek le növekvő számban, a származási országuktól eltérő államokban, különböző fokú tartóssággal (Eurostat; IOM; UNHCR).

Habár a gazdasági szereplők és döntéshozók általában elismerik a széles bevándorló és menekült közösségek munkaerőpiachoz való hasznos hozzájárulását és a szilárdan öregedő népesség demográfiai szerkezetére gyakorolt pozitív hatását, jelenlétük sokrétű kihívást jelent az integráció, a kulturális különbözőségek, az egyéni és csoportjogok védelme, a szociális kohézió és egység megőrzése terén. Ennek eredményeként a legtöbb európai ország olyan modelleket és politikákat keresett, melyek képesek kezelni a sokszínűségből eredő igényeket és integrálni tudják a nemzetközi mobilitási folyamatok során jelentkező új kisebbségi csoportokat.

Figyelembe véve, hogy manapság a világban a kisebbségek felbukkanásának legfőbb oka a migráció, jelen tanulmány azt állítja, hogy a sokszínűség-kezelést érintő főbb kérdésköröket lehetséges a kutatás két területének, a kisebbségek és a migráció területének összekapcsolásával vizsgálni. A régi és új kisebbségi csoportok közötti interakciók és az egymás kiegészítésének tanulmányozását inkább egy újfajta feladatnak kell tekinteni, mivel sokáig ezeket a témákat egymástól elkülönítve vizsgálták. Szintén fontos teendő ez a jövőbeli kutatásokra nézve Európában, ahol több állam már kialakította a régi kisebbségek jogainak rendszerét, de nem fejlesztett ki megbízható politikát a migrációból eredő új kisebbségek sokszínűségének kezelésére.

Jelen tanulmány azt igyekszik elemezni, hogy egybehangolhatóak-e a történelmi kisebbségek követeléselei a migrációból eredő új csoportok igényeivel, és hogy a hagyományos kisebbség-, illetve migránspolitika szövetségesek-e egy pluralista és toleráns társadalom megteremtésében. Végezetül pedig érintjük azt a kérdést is, hogy lehetséges-e kialakítani a sokféleség-kezelés egy olyan védhető modelljét, amely kibékíti az egységet és sokszínűséget, valamint ezzel egy időben túlmutat a régi-új kisebbségek hagyományos dichotómiáján.

RÉGI ÉS ÚJ KISEBBSÉGEK: EGY MÁIG IS ÉRVÉNYES KETTŐSSÉG?

A *történelmi, hagyományos, őslakos kisebbségek* kifejezés – egy szóval a *régi kisebbségek* – olyan közösségekre vonatkozik, melyek tagjainak a lakosság többi tagjához hasonlítva eltérő nyelve, kultúrája vagy vallása van, és akik kisebbséggé a nemzetközi határok átrajzolásával váltak, követve, hogy a területük szuverenitása egyik országról a másikra szállt át. Ezek olyan etnikai csoportok, melyek különböző okok miatt nem érték el a saját államiság szintjét, és ma egy szélesebb állam (vagy több állam) részei: ők az úgynevezett régi kisebbségek vagy állam alatti nemzetek. Egy másik államban nemzettársaik a legtöbb, bár nem minden esetben, domináns pozíciót töltenek be akár számukat, akár politikai helyzetüket tekintve, amely másik államot ők (a kisebbség tagjai) külső nemzeti szülőföldjüknek vagy anyaországuknak tartanak.²

A *migrációból eredő új kisebbségi csoportok* – az *új kisebbségek* – olyan egyének és családok által formált csoportokra vonatkoznak, akik elhagyták szülőföldjüket, hogy egy másik államba emigráljanak: ők az úgynevezett új kisebbségek. Legtöbb esetben ennek gazdasági okai vannak, bár a politikai okok is egyre fontosabb szerepet játszanak ebben a folyamatban. Ezért az új kisebbségek egyaránt állnak bevándorlókból és menekültekből, illetve az ő leszármazottjaikból, akik a származási országuktól eltérő államban élnek, nem feltétlenül átmenetileg.

Azt el kell ismerni, hogy az új kisebbségek kifejezés bonyodalmak és kritika tárgya lehet, hiszen arra enged következtetni, hogy a migránsok és a migrációs háttérű egyének kisebbségi helyzetben vannak, értsd a státusuk „kisebbségiesített”. Ezzel ellentétben a kifejezés alátámasztja az ezen egyének és csoportok által magukban hordozott különbözőséget is, amely, ha erre igény mutatkozik, védelmet és támogatást követel meg. Ezen kifejezés használata mögötti szándék valójában a csoport eltérő/elkülönülő minőségére történő utalás, mely kétségkívül ezen csoportok státusának gyengítését feltételezi. Másrésről, célja egyben, hogy további jogi eszközöket nyújt-

² Fontos megjegyezni, hogy a kisebbségi csoportok és bennszülött népek között egy kényes kontinuum áll fenn. Anélkül, hogy ennek a vitás kérdésnek a részleteibe bonyolódnánk, be kell vallani, a bennszülött népek és kisebbségek különbözőségéről kialakult vita alkalmasint igen összetett. Nem egyszerű megkülönböztetni egy, a magát bennszülött népként definiáló csoportot egy kisebbségi csoporttól, mely utóbbi önmagát őslakosként ismeri el egy adott területen, és jogszerzés céljából megkülönböztetett jegyekkel operál.

son, melyek reagálnak a védelmet kívánó külön szükségletekre.³ Sőt, az új kisebbség kifejezés sokkal szélesebb jelentéstartalommal bír, mint maga a migráns kifejezés, miután felöleli nemcsak a migránsok első generációját, de azok leszármazottjait is, kiterjesztve ezt a migrációs háttérű, második és harmadik generációs egyénekre, akik közül sokan már az immigrációs országban születtek és sem objektív, sem pedig szubjektív érvek mentén nem sorolhatóak a bevándorló kategóriába. Továbbá, ahogyan arról az előzőekben szó volt, az új kisebbség kifejezés hangsúlyozza az érintett egyének különbözőségét, valamint az ehhez kapcsolódó egyéni és kollektív jogaikat⁴, miközben a migráns/bevándorló kifejezésről ugyanez már nem mondható el.⁵

³ Ezzel kapcsolatban lásd a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottságának Bosznia-Hercegovinára vonatkozó magyarázatát, melyben megjegyzi, hogy „a Szerb Köztársaságban (Republika Srpska) élő bosnyákoknak és horvátoknak, akárcsak a Föderációban élő szerbeknek lehetőséget kellene biztosítani – abban az esetben, ha úgy kívánják –, hogy a Keretegyezmény nyújtotta védelemre támaszkodhassanak. Figyelembe véve a Föderációban a kantonok szervezeti autonómiáját és az általuk gyakorolt széles körű jogokat, hasonló lehetőséget kellene adni a kantonokban élő horvátoknak és bosnyákoknak is, akik számbeli kisebbséget alkotnak. A Tanácsadó Bizottság egyértelművé kívánja tenni, hogy ez a lehetőség semmilyen módon sem sejteti ezen, az alkotmány-nal államalkotó népekként elismert személyek jogállásának gyengítését, csupán egy kiegészítő eszközt kínál a védelemre irányuló specifikus szükséglet kielégítésére” (KERETEGYEZMÉNY TANÁCSADÓ BIZOTTSÁGA 2004a: 28. bek.).

⁴ Egy bosszantó, máig megoldatlan kérdés arra vonatkozik, hogy vajon a kisebbségi jogokhoz kollektív vagy pedig individuális dimenziót kell-e rendelni. A kollektív szemzőből nézve maga a kisebbségi csoport a védelem letéteményese, az individuális szemző szerint pedig a csoport egyéni tagjai. Egy harmadik álláspont az egyéni jogok kollektív módon való gyakorlásának képletét irányozza elő, egyfajta középutat képviselve az egyének jogai és a teljes kollektív jogok között. A kisebbségi jogok individuális vagy kollektív dimenziójáról szóló aktuális vitában egy pragmatikus álláspont úgy tartja, hogy mivel az emberi tapasztalás felruházta az emberi lényeket mind egyéni, mind pedig társadalmi dimenziókkal, az individuális és kollektív dimenziók között nincs dichotómia, és ebből kifolyólag nem szükséges választani sem. Ahogyan Marko állítja: „A jogok ezen két formáját nem csupán lehet halmozottan használni, de egyben muszáj is, amikor az egyenlőséget a különbözőségek alapján alakítják ki” (MARKO 1997: 87).

⁵ A legtöbb migránsok védelmével foglalkozó nemzetközi dokumentum (pl. az ENSZ 1990. évi nemzetközi egyezménye a bevándorló munkások és családtagjaik jogainak védelméről, az Európa Tanács 1977. évi egyezménye a bevándorló munkások jogállásáról vagy az Európai Unió 2004. évi irányelve a letelepedett harmadik országbeli állampolgárokról) csak halványan hivatkozik a migránsok identitásának védelmére és annak előmozdítására, egyesek még potenciálisan egymásnak ellentmondó integrációs követelményeket is tartalmaznak, miközben a csoportjogok fogalma teljesen kimarad.

Fontos megjegyezni, hogy egyes országok rendszeresen kisebbségként utalnak a területükön élő bevándorlókra. Például az Egyesült Királyságban az etnikai kisebbség kifejezés inkább migránsokat jelent. Ez a terminológiai kedvezés olyan politikát tükröz, mely a legálisan letelepedett bevándorlókat (különösen azokat, akik már az érintett államban születtek) a lakosság tartósan letelepedett részeként tekinti. A migráns/bevándorló kifejezést elhagyták, mivel nem csupán azt feltételezi, hogy ők „jöttek” ebbe az államba, de egyben, ahogyan arról az előzőekben szó volt, egyszerűen nem korrekt migránsként utalni azokra a személyekre, akik szüleik bevándorlási országában születtek (MURRAY 1997: 219). Az etnikai kisebbség kifejezés ilyen kontextusban történő használata azonban szükségszerűen felveti valamilyen kisebbségi jogi státusz fennálltát. Ennek persze inkább adminisztratív jelentősége van, abban az értelemben, hogy akár magukat a személyeket, akár a csoportosulásait feljogosítja különböző támogatásokra, illetve az esélyegyenlőségi politikák potenciális letéteményeseivé teszi őket; ez azonban nem feltétlenül ruházza fel ezen személyeket egyéb, a kisebbségi jogok speciális instrumentumaiba foglalt jogokkal.

A kisebbségek – egyaránt a régi és új kisebbségek – sokszínűségének kezelésére vonatkozó vitatott kérdések közül az egyik döntő, hogy a kisebbségi igényeket gyakran kihívásnak, illetve a homogén nemzetállamok tradicionális modelljével szemben antagonisztikusnak tartják, mivel mindkét csoport ezen lehetőségek modelljének keretei között igyekszik kifejezésre juttatni saját identitását és különbözőségeit mind egyéni, mind pedig kollektív szinten. Továbbá a történelmi kisebbségekre és migránsokra gyakran az állam felé tanúsított közös lojalitás és az állam által garantált közös jogok közösségével szemben *idegenként* tekintenek. A történelmi kisebbségek tagjairól és a migránsokról is úgy tartják, hogy vagy a saját anyaországukkal, vagy az állampolgárságuk szerinti állammal szemben lojálisak, vagy pedig azon szuverénnel szemben, amelyhez tartoznak, mindaddig, míg az asszimiláció vagy naturalizáció következményeként egybe nem olvadnak a szuverén nemzettesttel.

A történelem során a migrációból eredő új kisebbségek kifejezetten más-ként reagáltak a többségre, a domináns társadalmakra, mint maguk a történelmi kisebbségek.⁶ A történelmi kisebbségektől eltérően, melyek kulturális tradíciója megelőzheti akár azon állam megalapítását is, mely állampolgáraiként találják most magukat, általánosságban kevés migráncsoport ellenkezik azon elvárással, hogy az állampolgárság megszerzésének feltételeként meg kell tanulniuk a befogadó állam hivatalos nyelvét, vagy hogy a gyermekeik iskoláztatása a hivatalos nyelven történik. A bevándorlók általában elfogadják, hogy mind az ő, mind pedig a gyermekeik esélye az életre nagymértékben függ az egyébként többségi nyelven működő, a fő irányvonalakat képviselő intézményekben való részvételüktől (KYMLICKA 2001).

Tekintettel az új kisebbségekre, de meghatározó fokig a hagyományos kisebbségekre is, különösen a vegyes házasságok esetében, a második és harmadik generáció az, melyek integrációs problémája igazán időszerűnek mutatkozhat. A második és harmadik generációs gyermekek valójában a szüleik döntéseinek vannak alárendelve, és a két kultúra, illetve nyelv között sodródó életüket vagy egy gazdagító tapasztalatként, vagy, és ez történik gyakrabban, túlzott teherként fogják fel. Ez annak tudható be, hogy bár a migráns leszármazottak második és harmadik generációja rendszerint kulturális értelemben kevésbé áll távol a befogadó társadalomtól mint szüleik, szociális-gazdasági szempontból mégsem értek el kielégítő szintet az integráció során.

⁶ Walzer szerint úgy tekintenek a bevándorlókra, mint akik *választották* eredeti kultúrájuk elhagyását annak tudatában, hogy döntésük sikere az új társadalom által elfogadott fő irányvonalakba történő integrálódásuktól függ majd. Ezekben az esetekben az etnikai sokszínűség az egyének vagy családjaik azon *önkéntes* döntéséből alakul ki, hogy elhagyják gyökereiket, és egy másik társadalomhoz csatlakoznak. Más részről, ahogyan Walzer érvel, a régi kisebbségek történelmi szülőföldjükön telepedtek le. Ezek a csoportok nem azért kerültek kisebbségi helyzetbe, mert elhagyták a hazájukat, hanem mert a szülőföldjük egy nagyobb állam keretei közé olvadt be. Ez az összeolvadás általában *nem önkéntes* alapon történik, hanem hódítás vagy gyarmatosítás vagy egy birodalom területének másik birodalom részére történő feladásának az eredménye. Ezen körülmények között a kisebbségek ritkán elégednek meg a diszkrimináció tilalmával összefüggő egyéni jogok modelljével és a lehetséges integrációval. Ahogyan azt Walzer állítja, „nemzeti felszabadulást” szeretnének, ami a kollektív önkormányzás valamilyen formáját jelenti abból a célból, hogy elkülönülő kultúrájuk folyamatos fejlődését biztosítani tudják (WALZER 1995: 139–154). Ez a megkülönböztetés azonban megkérdőjelezhető, főként mivel vitatott, hogy a bevándorlók tényleg önkéntesen választották-e a migrációt. Ez nemcsak a menekültekre vagy a háború, esetleg természeti katasztrófák elől menekülőkre vonatkozik, hanem az ún. gazdasági (munka miatt) bevándorlókra is, akik a gazdasági nyomor elől szökönek.

Habár bebizonyosodott, hogy vannak kivételek, elmondhatjuk, hogy az új kisebbségek által támasztott elsődleges kívánalmak főként a befogadó közösségekben történő integrációjuk fejlesztésére irányul. Az új kisebbségek általában a befogadó államok főbb közintézményeinek reformálását kérik abból a célból, hogy identitásuk szélesebb elismerését és szokásaik szélesebb körű meghonosítását biztosítani tudják, más szóval, hogy ezen intézményekben megkönnyítsék a részvételüket. Olyan iskolákat akarhatnak, amelyek beszámolnak a bevándorlók tapasztalatairól; olyan munkahelyeket, amelyek elfogadják a vallási ünnepeiket vagy hagyományos öltözetüket; olyan kormányhivatalokat, melyek a kulturális különbségekre érzékenyen reagálva biztosítanak egészségügyi szolgáltatásokat, illetve jóléti segélyeket és így tovább (KYMLICKA 2001).

A fentiekől eltérően a történelmi kisebbségek általában sokkal erősebben állnak ellen az asszimilációnak – függetlenül az abból eredő gazdasági előnyöktől, illetve politikai nyomásgyakorlástól –, és helyette nyelvük önálló és autonóm státusának hivatalos elismerését, illetve kultúrájuk gyakorlását részesítik előnyben.⁷ Ezért a történelmi kisebbségek követelései nemcsak a tagjaikkal szembeni egyenlő bánásmódra, valamint az identitásuk a domináns társadalmon belüli megőrzésére és fejlesztésére irányulnak, hanem egyben a közéletben való hatékony részvétel garantálását célozzák meg tagjaik számára olyan eszközökön keresztül, melyek az autonómia területi vagy nem területi formáitól kezdve egészen az elszakadásig terjednek.⁸

A kisebbségi és többségi, egyaránt a régi és új csoportok közötti különbségek lehetnek igen mélyek vagy csak nehezen észrevehetőek. Ami azonban valamennyi kisebbségi csoportot megkülönbözteti, hogy, még ha csak közvetett módon is, de kifejezik azon óhajukat, hogy a domináns kultúrától eltérő kollektív identitásukat ápolják. Ebben a kontextusban a kultúra nem a sajátos gyakorlatok, szokások vagy öltözködési módok szinonimája, hanem a közösségi önidentitás szelleme, amely átjárja az élet jóformán minden területét, ideértve a munkát és a gazdasági tevékenységet is. Ez a „mindennapi élet hagyománya” (WHEATLEY 2003: 508).

⁷ Lásd többek között az Európa Tanács Keretegyezményének 5. (2) cikkelyét a Nemzeti Kisebbségek Védelméről, amely védelmezi a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket az akaratuk elleni asszimilációtól. Nem tiltja az önkéntes asszimilációt és nem akadályozza meg a tagállamokat, hogy intézkedéseket fogantassanak általános integrációs politikájuk végrehajtása érdekében.

⁸ A történelmi kisebbségek tagjait önkormányzati jogosítványokkal felruházó, új politikai egységek kialakítására különböző módon hivatkoznak, úgy is mint multinacionális föderációkra, kvázi föderális autonómiára vagy kiterjedt önkormányzati rendszerekre.

A kisebbségi kérdések jelen tárgyalása során vitatott, hogy az általában történelmi, régi kisebbségekre alkalmazott nemzetközi egyezmények hatálya kiterjeszthető-e a migrációból eredő új kisebbségi csoportokra (KYMLICKA 2007; HOFMANN 2006; HOFMANN 2004; MEDDA-WINDISCHER 2009; MEDDA-WINDSICHER 2011). Ennek kapcsán egymástól szélsőségesen különböző álláspontokkal találkozhatunk: az államok közül egyesek szűk nézeteket vallanak, szilárdan ellenállva a kisebbségi rendelkezések kiterjesztésének az új kisebbségekre nézve (Németország, Észtország), mások ezzel ellentétben pragmatikusan alkalmazzák ezeket a rendelkezéseket az új csoportokra is (Egyesült Királyság, Finnország), míg megint másoknak még nem alakult ki hivatalos véleményük. A legtöbb kisebbségekkel foglalkozó nemzetközi testület nyitott hozzáállást tanúsít, különösen a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága (KERETEGYEZMÉNY TANÁCSADÓ BIZOTTSÁGA 2001b: 34; 2002a: 40; 2002b: 18), a Jog a Demokráciáért Európai Bizottság (Velencei Bizottság 2007), az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága (ENSZ EMBERI JOGI BIZOTTSÁGA 1994: 5.1.–5.2. bek.), az ENSZ Kisebbségi Munkacsoportja (EIDE 2000) és az EBESZ nemzeti kisebbségi főbiztosa, aki egyébként nem olyan régen kiterjesztette mandátumát a migrációból eredő új kisebbségi csoportokra is (EBESZ 2004; EBESZ 2006; Ekéus 2006).

Az állam ezen széles, többek között a kisebbségvédelem letéteményeseinek megállapítása során gyakorolt diszkréciója nagymértékben függ azon körülménytől, hogy a nemzetközi szerződések fogalmazói oly régóta sikertelenül próbálkoznak a kisebbségek kifejezés determinálásával. Továbbá, a nemzetközi jogban nem létezik a kisebbség (nem is említve az etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségeket) fogalmának általánosan elismert, jogilag kötelező meghatározása, eltekintve az elmúlt évtizedek ezen fogalom kidolgozására tett néhány kísérletétől. Különböző nemzetközi szervezetek jelentős energiát és időt áldoztak a kisebbség kifejezés egyetemes definíciójának felkutatására az elmúlt öt évtizedben, de meggyőző eredményről ez idáig nem számoltak be. Az ENSZ nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló nyilatkozatának vagy akár az Európa Tanács nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményének szerkesztői kifejezetten kerültek a kisebbségek kifejezés definiálását, átengedve ezen feladat megoldását a bíróságoknak, parlamenteknek, kormányoknak vagy más, ezen jogi eszközök értelmezésébe bevont testületeknek. Egy olyan álláspont azonban, amely a kisebbség definíciójának kérdését az állam méltányossági mozgásterére bízza, szintén nem teljesen kielégítő, mivel nem következetes végrehajtáshoz vezethet azon kisebbségi csoportokra

nézve, amelyeket ugyanezen rendelkezések különböző államok részéről történő analóg alkalmazása során hátrányos megkülönböztetés érhet.⁹

Követve a kisebbségek legtöbbet hivatkozott definícióját, a Capotorti-féle definíciót (CAPOTORTI 1977: 568)¹⁰, az objektív és szubjektív elemek mint pl. az etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellegzetességek, lakóhely vagy tartózkodási hely, számbeli kisebbség, nem domináns helyzet és a szolidaritás vagy a túlélni akarás érzése, egyfajta kombinációjának alapján a kisebbségek általános meghatározása a következőképpen hangozna: a kisebbség olyan személyek csoportja, (i) *akik ideiglenesen vagy tartósan egy szuverén állam keretein belül élnek*, (ii) kisebb számban mint az adott állam vagy az adott állam régiója lakosságának másik része, (iii) amelynek tagjai közös etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellegzetességekkel rendelkeznek – amelyek megkülönböztetik őket a lakosság többi részétől, és (iv) kifejezik azon akaratukat, még ha csak közvetve is, hogy különálló csoportként kezeljék őket.¹¹

Ebben a definícióban az *állampolgárságot*, amelyet az államok általában azért követelnek meg, hogy korlátozzák a legtöbb, kisebbségekkel foglalkozó nemzetközi szerződés személyi hatályát, a *lakóhely vagy tartóz-*

⁹ Egy nemzetközi dokumentumban, akárcsak az Európai Unió Alapjogi Kartájának II-81. cikkelyében, a kisebbségek fogalmára való bármely hivatkozásnak a kisebbségek egy közös, jogilag kötelező erejű definícióján kellene alapulnia, és nem lenne szabad megengedni, hogy az a különböző tagállamok eltérő értelmezésének tárgyává váljon. Továbbá, miután Törökország jövőbeli európai uniós csatlakozási folyamatában hivatkoznak a kisebbségi jogok fogalmára – az Európai Tanács által meghatározott 1993. évi júniusi koppenhágai kritériumoknak megfelelően –, a kisebbség koncepció értelmét tisztázni kellene.

¹⁰ A Capotorti-féle definíció csak az adott állam állampolgáira vonatkozik.

¹¹ A követelmény azon akarat kifejezésére, hogy különálló csoportként kezeljék őket, magába foglalja az államalkotó népeket is a Bosznia-Hercegoviában élőkhoz hasonlóan.

kodási hely elemek váltották fel (BAUBÖCK 1994: 3.1. bek.).¹² Ez az általános definíció megalapozhatná azt az elképzelést, mely a kisebbségekkel foglalkozó nemzetközi szerződések, különösen az Európa Tanács nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményének hatályát kiterjesztené a migrációból eredő új kisebbségi csoportokra is. Ez a kiterjesztés szembe menne azzal a körülménnyel, amely szerint, ahogyan a fentiekben is láthattuk, a legtöbb, kisebbségi jogokról szóló nemzetközi egyezmény csak igen szűk és gyenge hivatkozást tartalmaz a migránsok identitása és különbözőségének védelme vonatkozásában. A kisebbségek, különösen az új kisebbségek identitásának védelme azonban egyike egy valós integrációs folyamat alapjainak, amely folyamatban a kisebbségi csoportok a lakosság többi tagjával együtt fejleszthetik eredendő lojalitási és közös együvé tartozási érzésüket, anélkül, hogy fenyegetve éreznék magukat a főáramú társadalomba történő erőszakos asszimilációtól; hiszen ez csak ellenállást és elidegenítést szül.

A kisebbségek egy közös, általános definíciója abból a meggyőződésből indul ki, hogy függetlenül a köztük lévő különbségekre, a régi és új kisebbségek bizonyos kollektív jellegzetességekkel bírnak, és ezért hasonló követeléseket támasztanak: nevezetesen megkövetelhetik a *létezésre való jogot*, az *egyenlő bánásmódra való jogot és a diszkrimináció tilalmát*, az *identitásra és különbözőségekre való jogot*, a *kulturális, szociális és gazdasági életben, valamint a közügyekben történő hatékony részvételre való jogot*

¹² Ez a nézőpont a *polgári állampolgárság* koncepciót követi, amelyet a legtöbb újszerű uniós jogeszköz támogat, kezdve az Unió Alapjogi Kartájától a hosszú távon letelepedett harmadik országbeli állampolgárokról szóló irányelvig, melynek célja a tagállamok állampolgárait és a hosszú távon letelepedett harmadik országbeli állampolgárokat egymáshoz hasonló pozícióba helyezni. Polgári állampolgárságot a harmadik országbeli állampolgárok egy EU-tagállamon belüli ötéves tartózkodást követően kérelmezhetnének és az EU-polgárokhoz hasonló jogokat gyakorolhatnának, ideértve a szabad mozgás és vállalkozás jogát az egész Európai Unióban. A polgári állampolgárság koncepciója azon az ötleten alapszik, hogy a tartózkodás követelménye legyen az a kritérium, mely a bevándorlók és egyéb kisebbségek jogait és kötelezettségeit, akárcsak az árukhoz, szolgáltatásokhoz és a polgári participáció egyéb módjaihoz való hozzáférést, fokozatosan kiegyenlítsék azon ország állampolgárainak jogaival és kötelezettségeivel, amely országban élnek, egyenlő lehetőségek és bánásmód feltételei mellett. Ebből a szemszögből nézve a migránsok és a kisebbségek tagjainak integrációját inkább az *állampolgári jogok*, mintsem a *nominális polgári státus* feltételei között mérnék (BAUBÖCK 1994: para. 3.1).

(EIDE 1993: 27. bek.).¹³ A közös igények mellett a régi és új kisebbségek védelme mögött álló ésszerű magyarázatnak szintén közös alapja van, mint a béke és biztonság fenntartása és támogatása, az emberi jogok és a kulturális sokszínűség védelme, valamint a demokratikus participáció és a demokratikus pluralizmus (ÅKERMARK 2007/8).

Miközben a régi és új kisebbségi csoportok között nyilvánvaló különbségek mutatkoznak, azok csak a nemzetközi katalógusba foglalt bizonyos jogokra korlátozódnak. Ez nem értelmezés kérdése, hanem világosan megjelenik a nemzetközi szerződésekben. Például a kisebbségvédelem leginkább releváns jogi eszköze, a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény csak három olyan cikkelyt tartalmaz, amely a kisebbségek jogosultságait a hagyományos kötelek fennálltával feltételezi; ez a keretegyezmény magyarázó jelentésével összhangban nem szükségszerűen vonatkozik csak a történelmi kisebbségek hagyományos köteleire. Ebben az értelemben a magyarázó jelentés azt állítja, még ha kétértelműen is, hogy a keretegyezmény 10. (2), 11. (3) és 14. (2) cikkelyében hivatkozott *hagyományosan letelepedett* kifejezések „nem a történelmi kisebbségekre vonatkoznak, hanem kizárólag azokra, akik még ugyanazon a földrajzi területen élnek” (KERETEGYEZMÉNY 1995b: 66. bek.). Ezek a rendelkezések a kisebbségi nyelvhasználattal foglalkoznak a közigazgatásban és a nyilvános jelzéseken, valamint az anyanyelvű oktatással; az összes többi jogosultság mindazon egyéneket érinti, akik kisebbségi pozícióban lehetnek: tehát a régi és új kisebbségeket egyaránt, a hivatalosan nemzeti kisebbségekként elismert vagy el nem ismert csoportokat, valamint a lakóhelyük szerinti állam állampolgárságával rendelkező vagy nem rendelkező egyéneket.

Sok szempontból az identitásra és sokszínűségekre való jog képviseli a kisebbségi ügyek lényegét az emberi jogi korpuszon belül – a különbözőségekre való igény és egy kultúra maga módján történő hozzájárulása az emberiség kulturális örökségéhez. A védelemre és támogatásra szoruló identitás lehet nemzeti, etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi, illetve mindezek együttvéve. Az identitás fogalma egy széles és fontos koncepció mind az egyének, mind a közösségek szemszögéből, hiszen az egyaránt érinti a hovatartozásukat, gondolkodásmódjukat, érzéseiket és tevékenységüket. Következésképpen az identitás tiszteletben tartása

¹³ Ez egy szintén, a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága és az ENSZ valamikor Kisebbségi Munkacsoportjának volt elnöke, Asbjørn Eide által támogatott cikkelytől cikkelyig tartó nézőpont. Eide a következőképpen foglalta össze ezt a pontot: „A jogok alkalmazási területe kontextuális” (EIDE 1993: 27).

és védelme egyben az emberi méltóság tiszteletben tartásának konstitutív eleme, amely nyilvánvalóan közös attribútuma az úgynevezett régi és új kisebbségeknek is.¹⁴

Mint ahogyan az gyakori eset az emberi jogok nemzetközi normatív követelményrendszerében, szoros kapcsolat mutatkozik az identitásra való jog és más, a nemzetközi emberi jogi katalógusba foglalt jogok között, mint amilyen az oktatásra való jog, a nyelvi jogok, a vallásszabadság, a kifejezés és információ szabadsága, a gyülekezési és egyesülési szabadság.

Egyes kisebbségi csoportoknak elsőbbséget jelentő kérdés az identitásuk megőrzésére irányuló kisebbségi igény a nyelvük, vallásuk és kulturális szokásaik megtartása szempontjából, míg másoknak ez kevésbé fontos mindaddig, amíg alapvető emberi jogait megfelelő, egyenlő védelemben részesítik. Az identitás védelme maga után vonja az anyanyelvhasználat jogát a nem hivatali kommunikációban, a vélemény és kifejezés szabadságát, ideértve a korlátozások nélküli közzétételre való jogot bármely nyelven vagy akár a vallásgyakorlás szabadságát valamennyi módon, ameddig az nem sért másokat. Az államoknak tehát nemcsak azon politikáktól kell tartózkodniuk, amelyek célja vagy eredménye a kisebbségek domináns kultúrába történő asszimilációja (negatív akció), hanem egy időben védeniük is kell őket a harmadik személyek asszimiláló hatású tevékenységével szemben (pozitív akció).

Az identitásra való jog tekintetében például döntő szerepe van a nyelvpolitikának is. Azon lehetőség elutasítása ugyanis, hogy a kisebbségek saját nyelvüket tanulhassák vagy pedig a kultúrájukra, történelmükre és hagyományaikra vonatkozó tudást átadják, az identitásvédelmi kötelezettség megsértésének minősülhet.¹⁵ Ezzel egy időben, habár a kisebbséghez tartozó személyek jogi úton nem kötelezhetőek az integrációra, tudatában vannak annak, hogy ha szerepet kívánnak vállalni a szélesebb társadalomban, megfelelő szinten el kell sajátítaniuk, például, a hivatalos nyelvet. Emiatt a nemzetközi normák két általános paramétert állapítottak meg: egyrésről

¹⁴ Az identitás védelméről és előmozdításáról lásd a keretegyezmény 5. cikkelyét és az ENSZ nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló nyilatkozatának 1. cikkelyét. A különbözőségekre való jogot az UNESCO 1978. évi nyilatkozatának 1 (2) cikkelye hirdeti ki a fajokról és faji előítélletről. Lásd továbbá az UNESCO Általános Konferenciája által 2005. október 20-án elfogadott egyezményt a kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról, mely védelmezi és elősegíti a „kreatív” sokszínűséget.

¹⁵ Lásd a keretegyezmény 14. cikkelyét, a gyermekek jogairól szóló 1989. évi egyezmény 29. cikkelyét, az 1966. évi a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló nemzetközi egyezségokmányának 13. cikkelyét.

az identitás megőrzését, másrésről pedig az identitás megőrzése mellett a teljes társadalomba történő integrációt.¹⁶

Az univerzális emberi jogokra vagy a kisebbségvédelem bizonyos alapvető normáira való hivatkozás során nyilvánvalóan szükségtelen különbséget tenni azon személyek között, akik az új keletű etnikai, vallási és nyelvi bevándorlócsoporthoz tartoznak és azok között, akik már az emlékezet előtti idők óta élnek az adott területen. A hatóságok előtti kisebbségi nyelvhasználatra vagy a kisebbségi nyelvű utcanevekre vonatkozó igények azonban már sokkalta specifikusabbak és szükségszerűen megkülönböztetésre szorulnak.

Ebben a kontextusban a letelepedés formája, amelyben a kisebbségi csoport él, szintén releváns: a tömbben élő történelmi kisebbségek esetében a területi autonómia formái számítanak a legjobb, tárgyalásra váró megoldásnak, míg a többség között szétszórta élő kisebbségek, akik egyetlen lényeges területen sem alkotnak többséget, ezen jogok más intézményesített formáit igénylik, amely magába foglalhatja az autonómia nem területi, funkcionális változatait is. Magától értetődő, hogy a közéletben való hatékony részvétel nemcsak a politikai életben való részvételt foglalja magába, illetve hogy milyen megfelelő képviselést hoznak létre, hanem a kulturális, szociális és gazdasági életben való részvételt is.

EGY KÖZÖS, DE MEGKÜLÖNBÖZTETETT VÉDELMI RENDSZER

Azon meggyőződés, hogy a kisebbségi csoportok – függetlenül a tényről, hogy régi vagy új kisebbségekről van szó – bizonyos közös igényekkel bírnak, hogy egy közös definíció alá vonhatók és hogy a védelmük mögött álló ésszerű magyarázat alapvetően azonos, még nem jelenti azt, hogy minden kisebbségi csoportnak ugyanazon jogokkal és legitim követelésekkel

¹⁶ Lásd a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény 6. cikkelyét. A keretegyezmény ezen cikkelyéhez fűzött magyarázó jelentés szerint (49. bekezdés): „A társadalmi kohézió megerősítése érdekében ezen paragrafus célja, hogy, *inter alia*, elősegítse a toleranciát és az interkulturális párbeszédet, megszüntetve az etnikai, kulturális, nyelvi és vallási csoportokhoz tartozó személyek közötti gátakat az interkulturális szervezetek és mozgalmak bátorításán keresztül, amelyek a kölcsönös tiszteltet és megértés népszerűsítésére és ezen személyek társadalomba történő integrálására irányulnak, identitásuk megőrzése mellett.” Lásd továbbá a keretegyezmény 12. cikkelyét, mely a hozzáfűzött magyarázó jelentés szerint: „...mind a nemzeti kisebbségek, mind a többségi lakosság kultúrájáról, történelméről, nyelvéről és vallásáról szóló tudás népszerűsítését célozza meg interkulturális távlatok között”.

kell rendelkeznie: egyeseknek csak minimális jogaik vannak, miközben másoknak több jogot vagy sokkal lényegibb jogokat kellene elismerni; egyesek legitim módon támasztanak komoly követeléseket – nem kikényszeríthető jogokról van szó –, melyeket a többséggel meg kell tárgyalniuk, míg mások nem. Például bármely kisebbség tagjának jogában áll anyanyelvét használni mind a magán-, mind pedig a közéletben bárkivel, aki kész ezen a nyelven kommunikálni vele; de nem minden kisebbség vagy azok nem minden tagja követelheti legitim módon az államilag támogatott anyanyelvű oktatást vagy a köztisztviselőkkel való kommunikáció során az anyanyelvhasználatot.

Ebben a kontextusban a különbség nem (csak) azon alapszik, hogy egy adott csoportot a régi vagy pedig az új kisebbségi kategóriába soroljuk; egyéb tényezők is mérvadóak és megkülönböztetés nélkül alkalmazandóak a régi és új kisebbségekre egyaránt. Ilyenek a szociális-gazdasági, politikai és történelmi tényezők, a múlt gyarmatosító öröksége vagy a diszkrimináció formái, a tény, hogy a kisebbség tagjai tömbben együtt élnek az állam egy adott területén vagy szétszóródva, illetve szórványban, vagy hogy az elkülöníthető jegyekkel rendelkező közösség régóta él egy területen, miközben mások csak mostanában érkeztek. A kisebbségi csoportok, a régi és új kisebbségi csoportok nem egyfajta egyforma monolitok, hanem egymástól nagyon is különböző csoportokból állnak. A kisebbségi jogok katalógusát a történelmi kisebbségek vonatkozásában fogadták el egyéb, a már előzőekben említett pragmatikus tényezők figyelembevételével anélkül, hogy absztraktnak módon különbséget tettek volna a különböző kisebbségi csoportok között. Ugyanezen álláspontot kellene alkalmazni, amikor a migrációból eredő új kisebbségi csoportokra kiterjesztik a kisebbségvédelmet.

Egy közös, de megkülönböztetett védelmi rendszer kifejlesztése céljából elengedhetetlen különbséget tenni a *bíróság előtt érvényesíthető jogok* és a *legitim követelések* között. Az első, a *bíróság előtt érvényesíthető* vagy *kikényszeríthető jogok* a jogi normákban kifejezetten biztosított, illetve a jogilag kötelező erejű ítéletekből, például amilyen a strasbourgi bíróság ítéletei, levonható jogokra vonatkoznak. A második, *legitim követelések* olyan igényeket fednek, melyek erőssége kontextuális, sajátos tényezőktől függ. Egy követelés legitimként történő besorolása a régi/új kisebbség dichotómiába nem beszorítható tényezőkön nyugszik, hanem olyan kontextuális tényezőkből indul ki, mint egy területen való tartós jelenlét, a letelepedés típusa (tömb, szórvány vagy szétszóródott), a diszkrimináció valamikori formái, a gyarmatosítás öröksége, a szélesebb társadalom történelméhez vagy gazdaságához történő hozzájárulás és így tovább.

Az alábbi táblázat beazonosítja és megkülönbözteti a jogok és legitim követelések egy csoportját, amelyeket a régi kisebbségek, az új, migrációból eredő kisebbségi csoportok vagy pedig mindkét csoport joggal követelhet. Ez az ábra nagymértékben az Emberi Jogok Európai Bíróságának (továbbiakban strasbourgi bíróság vagy EJEB) igazságszolgáltatásán, illetve egyéb nemzetközi megfigyelő testületek nézetein és véleményén alapul, mint amilyenek az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa és a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága.¹⁷

	RÉGI KISEBBSÉGEK		ÚJ KISEBBSÉGEK	
A követelések tipológiája	Kikényszeríthető jog*	Legitim követelés**	Kikényszeríthető jog*	Legitim követelés**
NYELV				
Kisebbségi nyelvhasználat a választott szervezetben	nem	igen (de a hivatalos nyelv ismeretét megkövetelik)	nem	nem (nem indokolt/megvalósítható)
Kisebbségi nyelvhasználat az államigazgatásban	nem	igen	nem	nem (nem indokolt/megvalósítható)

¹⁷ A strasbourgi rendszer különösen megfelel a jelen tanulmány céljainak, mivel az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéletei jogilag kötelező erejűek a szerződő államokra nézve, és ezért befolyásuk is sokkalta hatékonyabb az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának nézőpontjaitól vagy a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottságának véleményeitől. Emellett ezen eszköz földrajzi behatároltsága és a tagállamok közötti magas fokú homogenitás az ENSZ jogeszközeihez képest leegyszerűsíti az alapos vizsgálatnak alárendelt kérdésekkel kapcsolatos konszenzuseresés folyamatát. A strasbourgi bíróság ítéleteinek teljes szövegéért lásd a bíróság hivatalos honlapját: <<http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Case-Law/HUDOC/HUDOC+database/>>. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának jelen tanulmányra nézve releváns ítéleteinek részletes elemzéséért lásd Medda-Windischer 2009.

Kisebbségi nyelvhasználat a bírósági eljárásokban	igen (nem, ha a hivatalos nyelv kielégítő ismerete bizonyított) (EJEB, Kamasinski v. Austria)	igen (még a hivatalos nyelv ismeretének esetében is)	nem (igen, ha a hivatalos nyelv kielégítő ismerete bizonyított)	nem (nem indokolt/megvalósítható)
OKTATÁS				
Államilag támogatott oktatás kisebbségi nyelven/valással	nem (kivéve, ha azt más csoportoknak biztosítják)	igen (az államok legitim módon követelhetik bizonyos elvek/értékek tiszteletben tartását a tananyagban)	nem (kivéve, ha azt más csoportoknak biztosítják)	igen (az államok legitim módon követelhetik bizonyos elvek/értékek tiszteletben tartását a tananyagban)
Kisebbségi nyelvhasználat a közoktatásban	nem (kivéve, ha azt a kezdetekben biztosították, majd eltörölték) (EJEB, Cyprus v. Turkey)	igen (különböző formájú/kontextusú tapasztalati bizonyítékok: Dél-Tirol, Katalónia, Québec stb.) Nagyobb hangsúlyt kap a kisebbségi nyelv ismerete	nem	igen (tapasztalati bizonyíték főként iskolán kívüli osztályok formájában) Nagyobb hangsúlyt kap a hivatalos nyelv ismerete

POLITIKAI RÉSZVÉ- TEL				
Szavazati jogok (pasz- szív/aktív jogok)	igen (állampolgár- ság alapján, egyébként nem)		nem (a lakóhely szerinti ál- lampolgár- sággal nem rendelkező egyének ese- tében)	igen (legalább he- lyi szinten)
Döntéshoza- tali részvétel (pl. biztosí- tott helyek/ kvóta/ tanácsadó testületek)	nem (a strasbour- gi bíróság azonban nem avatkozik közbe, ha a részvétel formáit – kü- szöb/kvóta alóli mentes- séget – elis- merték) (EJEB, Lindsay v. the U. K.)	igen (tapasztalati bizonyíték/ helyi és nemzeti szintű prece- densek)	nem (a strasbour- gi bíróság azonban nem avatko- zik közbe, ha a részvé- tel formáit – küszöb/ kvóta alóli mentességet – elismer- ték) (EJEB, Lindsay v. the U. K.)	igen (legalább a helyi szín- ten)
Autonómia (Helyi/terü- leti/ regionális)	nem	igen (tapasztalati bizonyíték; Dél-Tirol, Katalónia stb.)	nem	nem (nincs sem tapasztalati bizonyíték, sem pedig idevágó strasbourgi bírószági határozat) (EJEB, Kalifatstaat v. Germany)

* A kikényszeríthető jogok a bíróság (nemzeti és nemzetközi törvényszékek) előtt érvényesíthetők; közvetlenül kikényszeríthető normákon alapulnak, pl. az Emberi Jogok Európai Egyezménye vagy az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjogából közvetetten levonhatóak.

** A legitim követelésekről a többséggel kell tárgyalni, melyek olyan kontextuális tényezőktől függenek, mint a letelepedés típusa (szórvány/tömb), hosszú távú vagy újabb keletű jelenlét, az elmúlt kolonizáció öröksége vagy a diszkrimináció formái, egy ország történelméhez való különös hozzájárulás és így tovább.

A bíróság előtt érvényesíthető jogok és a legitim követelések közötti különbségek tisztázása érdekében példákat a kiegészítő jogokra irányuló igényekkel szemben álló, ún. szimbolikus etnokulturális vitákban találunk, azon vitákban, melyek a kisebbségi csoport identitására vonatkozó olyan szempontokat érintenek, amelyek nincsenek közvetlen hatással egy csoport képességére, hogy kultúráját gyakorolja vagy aszerint éljen. Ilyen szempont lehet kezdve attól, hogyan nevezi el az állam a csoportokat vagy helyeket, azon keresztül, mely történelmi személyiségeket tiszteltek meg azzal, hogy középületeket vagy szobrokat neveztek el róluk, egészen az alapító népek vagy hivatalos nyelvek különleges alkotmányban történő elismeréséig. Ezek a viták az elismerésre irányuló igényekről szólnak: az államközösséget alapító egyik nép (vagy az alapító nép) elismeréséről vagy egy olyan csoport elismeréséről, amely jelentősen hozzájárult ahhoz az ország életéhez, amelyben él.

Ebben a kontextusban a kérdés, hogy a kisebbség nyelvét az ország egyik hivatalos nyelveként fogadják el (vagy a kívánság, hogy megszüntessék vagy megakadályozzák a hivatalos nyelvek kategóriájának együttes használatát), szimbolikusnak tekinthető, jóllehet mindennek komoly befolyása lehetne a kiegészítő nyelvi követelésekre. Ezekben az esetekben a tartósan, hagyományosan az adott területhez kötődő csoportok, a csoportok, amelyek már a „társadalmi szerződés” létrejötte előtti időkben letelepedtek az adott területen vagy pedig alkotmányos nemzeti megállapodást kötöttek a nemzeti csoportokkal, illetve a csoportok, melyek külön hozzájárultak az ország életéhez, amelyben élnek, esetleg akikkel az állam osztozik a múlt diszkriminációs, gyarmatosító, rabszolgatartó örökségében (például az afroamerikaiak az USA-ban, a zsidók Németországban stb.), egyszóval mindezek a csoportok legitimként elismert követeléseket támaszthatnak, és habár azok nem minősülnek *kikényszeríthető jogoknak*, a fenti szempontok miatt sokkal nagyobb súllyal bírnak a többségi csoportokkal folytatott tárgyalások során.

Továbbá, ha a jogi rendelkezések, precedensek vagy kontextuális tényezők homályosak, illetve bizonytalanok annak vonatkozásában, hogy egy sajátos igényt kikényszeríthető jognak vagy pedig legitim követelésnek kell-e tekinteni, az idevágó emberi jogok és kisebbségi jogi rendelkezések, valamint a főbb kisebbségjogi testületek, különösen a strasbourgi bíróság esetjogának elemzésével következtethetünk az általános elvekre. Alkalmassint ha bebizonyosodik, hogy a kisebbségi sokszínűség kezelése valójában amiatt *aszimmetrikus* a többségi csoportokkal szemben, mert a régi és új kisebbségek tagjai a többség tagjaihoz képest sokkal nagyobb nyomásnak vannak kitéve, hogy elfogadják a többségi társadalmat, például a nyelvtudás vagy a minősítések elismerése miatt, az új kisebbségekhez mérten a régi kisebbségek vonatkozásában ez a folyamat *sokkalta több erőbefektetést követel a többség részéről*, vagy más szóval, sokkal inkább *szimmetrikus* mint *aszimmetrikus*.

Ezt az elvet jól illusztrálja a kisebbségi nyelvű oktatásra irányuló követelés: függetlenül attól a tényről, hogy mindkét csoport, a régi és az új kisebbségek is, kötelesek megtanulni a többség hivatalos nyelvét, a kisebbségek által lakott területeken néha a többség tagjainak is kötelezővé tehető a kisebbségi nyelvtanulás (például Dél-Tirolban, ahol az olasz nyelvi közösség tagjai kötelesek a kisebbségben lévő német nyelvet tanulni az iskolában, és bizonyítaniuk kell a kisebbségi nyelvtudást, ha a dél-tiroli tartomány államigazgatásában szeretnének munkát vállalni), miközben ugyanez a kötelezettség, báris Európát tekintve, nem fordul elő az új kisebbségek által sűrűn lakott területek esetében.

Mindezek következtetésében ha bebizonyosodik, hogy a kisebbségi sokszínűség-kezelés valójában azért aszimmetrikus, mert a kisebbségek mind a régi, mind pedig az új kisebbségek tagjai a többségi tagokhoz képest nagyobb nyomásnak vannak kitéve, hogy elfogadják a többségi társadalmat, például a nyelvtudás vagy a minősítések elismerése miatt, akkor a régi kisebbségek vonatkozásában ez az aszimmetria még élesebb, és a többség részéről még több erőbefektetést kíván.

KÖVETKEZTETÉS

A kisebbségi és többségi csoportok, akárcsak a régi és új kisebbségek közötti különbségek, lehetnek igen mélyek, de akár nehezen észrevehetőek is. Ami azonban megkülönbözteti valamennyi kisebbségi csoportot, jóllehet csak közvetett módon, az a domináns kultúrától eltérő közös identitás ápolására irányuló óhajuk. Ebben a kontextusban a kultúra nem a sajátos

gyakorlatok, szokások vagy öltözködési módok szinonimája, hanem a közösségi önidentitás szelleme, amely átjárja az élet jóformán minden területét, ideértve a munkát és a gazdasági tevékenységet is. Ez a „mindennapi élet hagyománya” (WHEATLEY 2003: 508).

Sokan aggódnak, különösen a kormánytisztviselők, hogy a kisebbségi jogok, illetve magának a kisebbségvédelemnek a migránsokra történő kiterjesztésével a bevándorlók a hagyományos kisebbségeknek szavatolt hasonló jogok és jogosítványok elismerését követelik majd, ezáltal fenyegetve az egységet és hígítva a régi kisebbségi csoportoknak szánt védelmet. Habár még ha igaz is, hogy a nyugati államokban egyes bevándorlócsoporthoz komoly csoportjogokat kérnek maguknak, nem volna helyes a bevándorlók identitásuk elismerésére irányuló igényét, például az önkormányzatiságra irányuló követelés kifejeződésekként értelmezni (KYMLICKA–OPALSKI 2001: 32–36). A migránsok általában tisztában vannak azzal, hogy amennyiben a befogadó államok által számukra elérhetővé tett lehetőségekhez kívánnak hozzájutni, abban az esetben ezen országok gazdasági és politikai intézményeiben is helyt kell állniuk. Például továbbra is fennáll, hogy a bevándorlóknak az állampolgárság, a kormányzati munkahely vagy a szakmai megbízás feltételeként meg kell tanulniuk a hivatalos nyelvet. Az aktív polgári részvétel és hatékony integráció a legtöbb migráns gazdasági kilátásaira, akárcsak azon általános képességére nézve, hogy részt vegyen a befogadó állam szociális és politikai életében, nélkülözhetetlen. Szemlélatomást ez nyitva hagyja annak a lehetőségét, ahogyan azt az etnikai csoportok egyes vezetői remélik, hogy az integrációs politikák csatornát képeznek majd a szeparatista mozgalmak előtt. Kymlicka meglátása szerint azonban ez csak egy hiú ábránd, amely masszívan alábecsüli egy különálló társadalmi kultúra létrehozásához és ápolásához szükséges háttértámogatást: „[e]gy kultúra ápolása nem az évente megrendezésre kerülő etnikai fesztiváloktól vagy a gyermek részére néhány anyanyelven oktatott tantárgytól függ. Ez egy sor közintézmény létrehozásának és fenntartásának kérdése olyan instrumentumok használatán keresztül, melyek a többség által a nemzetépítési programjuk során használt instrumentumokhoz hasonlatosak, például mint amilyen a szabványosított közoktatás és hivatalos nyelvek, ideértve a kormányzati foglalkoztatás nyelvi kritériumait is stb.” (KYMLICKA 1997: 52–56).

Ez ideig nem érkezett bizonyíték egyik főbb nyugati bevándorlási célországból sem annak vonatkozásában, hogy a bevándorlók proszuperenitási politikai tennivalók elfogadását kérték volna, illetve sikert értek volna el

ebben a kérdésben (KYMLICKA 1997). Sőt, ha ilyen kísérletek történtek is, azokat a nemzeti és nemzetközi bíróságok rendre elutasították.¹⁸

Egyértelműen el kell ismerni, hogy bármely döntés, amely a bevándorló háttérű kisebbségeket a kisebbségekre vonatkozó nemzetközi és/vagy nemzeti jogeszközök alkalmazási hatálya alá vonja, politikai döntés kell, hogy legyen. Egy állam azonban, ha komoly szándékot mutat a bevándorlók integrálásával szemben, nem kellene, hogy ellenezze a kisebbségi rendelkezések alkalmazási hatályának új kisebbségekre történő kiterjesztését. Ahogyan azt a korábbiakban tárgyaltuk, ez nem vonná maga után megkülönböztetés nélkül a teljes kisebbségvédelem kiterjesztését valamennyi kisebbségi csoportra nézve, ezzel együtt azonban egy nagyon helyénvaló politikai gesztusnak minősülne, az integrációs politika fontossága egyfajta kihangsúlyozásának és egy erős üzenetnek, miszerint ma már világos, hogy a bevándorló háttérű lakosság a nemzet integrális, bár egyedi része.

Beretka Katinka fordítása

FORRÁSJEGYZÉK

- A nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága
 2001a, *Vélemény az Egyesült Királyságról*, ACFC/INF/OP/I(2002)006.
 2004b, *Finnország második jelentése*, ACFC/SR/II(2004)012 (Art.3).
 2004a, *Vélemény Bosznia-Hercegovináról*, ACFC/INF/OP/I(2005)003.
 2001b, *Vélemény Ausztriáról*, ACFC/INF/OP/I/009.
 2002a, *Vélemény Németországról*, ACFC/INF/OP/I/008.
 2002b, *Vélemény Ukrajnáról*, ACFC/INF/OP/I/010.
 ÅKERMARK Sia Spiliopoulou 2007. Shifts in the Multiple Justifications of Minority Protection = *European Yearbook on Minority Issues* 8.
 BAUBÖCK Rainer, *The Integration of Immigrants*, Report of the 7th Meeting of the Joint Group of Specialists on Migration, Demography and Employment, Council of Europe, Strasbourg, 1994. március 15–17. CDMG(94) 25.
 CAPOTORTI Francesco 1977. *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1.
 EIDE Asbjørn. *Commentary to the UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. Working paper submitted to the UN Working Group on Minorities, 6. ülés, 2000. május 22–26., UN Doc., E/CN.4/Sub.2/AC.5/2000/WP.1.
 EIDE Asbjørn. *Protection of Minorities*. Report submitted to the UN Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, 45. ülés, 1993. augusztus 10., UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1993/34.

¹⁸ Lásd, a *Kalifatstaat v. Germany*, az Emberi Jogok Európai Bírósága előtt tárgyalt ügyet (EJEB 2006) egy olyan egyesület tilalmáról, melynek célja a kalifátus helyreállítása és a *saría* jogon alapuló Iszlám Állam létrehozása volt Németországban.

- EKEÜS Rolf. *Statement to the OSCE Parliamentary Assembly*. Fifth Annual Winter Meeting, Bécs, 2006. február 23., HCNM.GAL/3/06, 2006. február 24.
- Jog a Demokráciáért Európai Bizottság (Velencei Bizottság). *Report on Non-Citizens and Minority Rights*, CDL-AD(2007)001, 2007. január 18.
- Európai Bizottság 2005. *A Common Agenda for Integration. Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union*. COM(2005) 389.
- Eurostat 2015. *Migration and migrant population statistics*. <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics>.
- Emberi Jogok Európai Bírósága:
1989. *Kamasinski v. Austria*, december 19-ei ítélet, Series A, No. 168.
2001. *Cyprus v. Turkey*, Appl. No. 25781/94, május 10-ei ítélet.
2006. *Kalifataat v. Germany*, Appl. No. 13828/4, december 11-ei határozat.
- Európai Unió. *Directive concerning the status of third-country nationals who are long-term residents*. OJC 109, 2004. január 23.
- Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről 1995a. *List of Declarations, Declaration by Germany*. 1995. május 11., megújítva 1997. szeptember 10-én. <<http://conventions.coe.int>>.
- Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről 1995b. *Explanatory Report of the FCNM* (a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény magyarázó jelentése) <<http://conventions.coe.int>>.
- Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről 1997. *List of Declarations, Declaration by Estonia*. 1997. január 6. <<http://conventions.coe.int>>.
- HOFMANN Rainer 2004. *The Framework Convention at the end of the first cycle of monitoring* = Council of Europe (szerk.): *Filling the Frame. Five years of monitoring the Framework Convention for the Protection of National Minorities*. Strasbourg
- HOFMANN Rainer 2006. *The Impact of International Norms on the Protection of National Minorities in Europe: The Added Value and Essential Role of the Framework convention for the Protection of National Minorities* = *Council of Europe Document DH-MIN(2006)18*.
- HRC 1994. *The rights of minorities. General Comment No. 23 (Art. 27)*. CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, 1994. április 8.
- IOM 2015. *World Migration Report 2015*. Geneva
- KYMLICKA Will 1997. *States, Nations and Cultures*. Van Gorcum–Assen
- KYMLICKA Will 2001. *Politics in the Vernacular; Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford
- KYMLICKA Will 2007. *Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford–New York
- KYMLICKA Will–OPALSKI Magda 2001. (szerk.) *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford
- MARKO Joseph 1997. *Equality and Difference: Political and Legal Aspects of Ethnic Group Relations* = Franz Matscher (szerk.): *Vienna International Encounter on Some Current Issues Regarding the Situation of National Minorities*, N. P. Engel Verlag, Kehl, Strasbourg, Arlington
- MEDDA-WINDISCHER Roberta 2009. *Old and New Minorities. Reconciling Diversity and Cohesion*. Baden-Baden

- MEDDA-WINDISCHER Roberta 2010. Changing Paradigms in the Traditional Dichotomy of Old and New Minorities = Kristin Henrard (szerk.): *Double Standards Pertaining to Minority Protection*. Leiden
- MURRAY John 1997. Should Immigrants or Roma and Sinti be Regarded as Minorities? = Matscher Franz (szerk.): *Vienna International Encounter on Some Current Issues Regarding the Situation of National Minorities*. Engel Verlag, Kehl, Strasbourg, Arlington
- EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztos. *Policies on integration and diversity in some OSCE participating States*. Exploratory study prepared by the Migration Policy Group, HCNM.GAL/6/06, 2006. július 3.
- UNHCR. *Global Appeal 2015 Update*. <<http://www.unhcr.org/ga15/index.xml>>.
- WALZER Michael 1995. *Pluralism: A Political Perspective* = Kymlicka Will (szerk.): *The Rights of Minority Cultures*. Oxford University Press, Oxford
- WHEATLEY Steven 2003. *Deliberative Democracy and Minorities* = *European Journal of International Law* 14 (3).

Cohesion From the Perspective Of Minority Rights

The application of minority rights instruments have been traditionally applied to old minority groups. This paper will examine to what extent these same instruments are conceptually meaningful to the integration of new minorities stemming from migration. The conviction that minority groups, irrespective of their being old or new minorities, have some basic common claims that can be subsumed under a common definition does not mean that all minority groups have all the same rights and legitimate claims: some have only minimum rights, while others have or should be granted more substantial rights; some can legitimately put forward certain claims – not enforceable rights – that need to be negotiated with the majority, while others should not. The present paper analyses whether it is possible to reconcile the claims of historical minorities and of new groups originating from migration. The paper will ultimately address the question whether it is possible to develop a defensible model for diversity management that reconciles unity and diversity and that overcomes, at the same time, the traditional ‘old-new’ minority dichotomy.

Key words: minorities, diversity governance, social cohesion, new minorities, migration

Stare i nove manjine: tretiranje diverziteta i socijalna kohezija iz aspekta manjinskih prava

Instrumenti manjinskih prava se tradicionalno primenjuju na stare manjinske grupe. Ovaj rad ispituje do koje mere ovi isti instrumenti poseduju konceptualni značaj u integraciji novih manjina koje proističu iz migracionih procesa. Ubedenje prema kojem manjinske grupe – bez obzira da li one pripadaju starim ili novim manjinama – postavljaju neka osnovna zajednička potraživanja, odnosno koje se mogu dovesti pod istu definiciju, ne znači da svaka manjinska grupa poseduje ista prava i potraživanja: neke od njih imaju tek minimalna prava, dok drugima treba ili bi bilo potrebno obezbediti više suštinskih prava; neke od njih mogu na legitimnim osnovama da postave ozbiljna očekivanja – i tu se ne radi o pravima koja se mogu ostvariti pred sudom –, koja esencijalno treba da se razmotre sa

većinskim entitetom, dok isto to drugi ne bi trebalo da čine. Studija analizira da li se mogu uskladiti zahtevi istorijskih manjina sa potrebama novih grupa proizašlih iz migracije, te da li se tradicionalna manjinska, odnosno migrantska politika ponašaju kao saveznici u procesu stvaranja pluralističkog društva zasnovanog na principima tolerancije. Konačno, dotaći će se i pitanje da li je moguće ustanoviti prihvatljivi model upravljanja diverzitetom koji bi uspevao da uskladi jedinstvo sa različitostću, a istovremeno da prevaziđe i tradicionalnu dihotomiju „starih” i „novih” manjina.

Ključne reči: upravljanje diverzitetom, socijalna kohezija, nove manjine, migracija

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 09.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 20.

Eplényi Kata

· Balassi Intézet, Budapest

· kata.eplenyi@bbi.hu

EGY TOVÁBBI „KIS LÉPÉS” – KISEBBSÉGEKKEL KAPCSOLATOS FEJLEMÉNYEK/ESEMÉNYEK AZ EURÓPAI INTÉZMÉNYEKBEN 2014 SORÁN

*A Further Minor Step – Minority-Related (D)eve(lopme)nts within
the European Institutions throughout 2014*

*Još jedan „mali korak” – Događaji/razvojni rezultati u institucijama
Evrope vezani za manjine u toku 2014*

A cikk az európai intézmények, főként az Európai Parlament (EP) és az Európai Bizottság (EB), a hagyományos nemzeti kisebbségekkel, a regionális nyelvi csoportokkal és a nemzeti közösségekkel kapcsolatos 2014-es évi fejleményeket, fontos eseményeket és „hiányzó” lépéseket foglalja össze. Mivel a 2014-es évet nem lehet elkülöníteni a 2013-astól, így ez a tanulmány másfél év történéseit követi nyomon és elemzi – többek között – az olyan kérdéseket, mint az Európai Polgári Kezdeményezés (EPK) első „eredményei”, a veszélyeztetett európai nyelvek és az Európai Unió nyelvi sokszínűségét érintő parlamenti állásfoglalás, a Kisebbségi Munkacsoport sikeres újjáalakítása és azon kihívások, amelyekkel az Európai Bizottságnak kellett szembesülnie ezen a téren. A tanulmány által vizsgált másfél évben az európai intézmények tettek ugyan néhány kisebb lépést a nemzeti kisebbségvédelem – tágran értelmezett – terén, azonban ezek közül egyiket sem szabad túl- vagy éppen alábecsülni.

Kulcsszavak: kisebbségvédelem, nemzeti kisebbségek, kisebbségi nyelvek, veszélyeztetett nyelvek, Kisebbségi Munkacsoport, Európai Parlament, Európai Bizottság, európai polgári kezdeményezés

1. BEVEZETŐ

2014-ben az ún. „posztlisszaboni korszak” ötödik éve kezdődött meg. A szakirodalom szerint a 2009-ben hatályba lépő Lisszaboni Szerződés új időszakot nyitott a kisebbségvédelem terén, hiszen kisebbségekre vonatkozó

utalás került az elsődleges uniós jogba.¹ A Lisszaboni Szerződés a kisebbségekhez tartozó személyek védelmét a preambulumban is kiemeli, illetve a diszkrimináció elleni küzdelem horizontális kötelezettsége mindenféle kisebbség (nemi, faji vagy származási, vallási vagy meggyőződési, fogyatékoság, kor vagy szexuális irányultság) számára előrelépést jelent.² Ez a cikk ugyanakkor csak a hagyományos nemzeti kisebbségekre, a regionális vagy kisebbségi nyelvet beszélő közösségekre és azokra a közösségekre utal, amelyek önmagukat nemzeti közösségeknek³ tekintik.

Közismert, hogy a kisebbségvédelem jelentős tényezővé vált a hidegháborút követő időszakban. Az Európai Tanács és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) csakúgy, mint az Európai Unió, mind elkötelezték magukat Európa kisebbségeinek és kulturális sokszínűségének védelmére. A koppenhágai kritériumok elfogadása nagy befolyással volt az elkövetkező évekre, és megfelelő változásokat (pl. jogszabályok elfogadása) eredményezett a tagjelölt országokban.⁴ 2004-ig ezek a kritériumok egyes esetekben igen hatékonynak bizonyultak.

Tíz évvel ezelőtt, 2004-ben, amikor tíz új ország csatlakozott az Európai Unióhoz, nagymértékben megnövekedett a nemzeti kisebbségi közösségekbe tartozó vagy regionális nyelvet beszélő európai uniós polgárok száma, azonban a nagyon általános megkülönböztetésmentességről szóló záradékon kívül a Szerződések nem tartalmaztak egyetlen sort sem, amely releváns lett volna jogaik és érdekeik hatékony védelmére, miután szülőföldjük az EU tagjává vált. 2009-ig az EU tartózkodott attól, hogy jogi hatáskörébe vonja az etnikai vagy nyelvi kisebbségeket. Ebből adódóan a Lisszaboni Szerződés elfogadása valóban jelentős változásokat hozott e tekintetben, azonban tíz évvel a csatlakozások után és öt évvel a Lisszaboni Szerződés hatályba lépése után úgy tűnik, hogy ez az új „posztlisszaboni” korszak mégsem eredményezett mérhető, gyakorlati változást, csupán apró lépéseket. A 2014-es esztendő is egy újabb ilyen apró lépésnek nevezhető.

¹ A legfontosabb utalások: Az Európai Unióról szóló Szerződés 2. és 3. cikke; Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 9. és 10. cikke; valamint az Alapjogi Charta 21. és 22. cikke.

² Gabriel N. Toggenburg and Karen McLaughlin, “The European Union and Minorities in 2010: a renewed commitment?”, 9 EYMI (2010), 621–624.

³ Közel 50 millió ember (az Európai Unió lakosságának 10%-a) regionális vagy kisebbségi nyelvet beszél. Európában – a kontinens egészét tekintve – mintegy 330 különböző nemzetiség él, 50 millióan (7%) nemzeti kisebbségként.

⁴ James Hughes and Gwendolyn Sasse, “Monitoring the Monitors: EU Enlargement Conditionality and Minority Protection in the CEECs”, 1 JEMIE (2003), 1–30.

Thomas Benedikter egyik 2006-os tanulmányában⁵ az EU kisebbségeket érintő tevékenységeit négy kategóriába osztotta: i) az EP elsősorban *politikai jellegű* intézkedései a kulturális sokszínűség támogatásának és a kulturális örökség megőrzésének érdekében; ii) az EB, a Tanács (és a Parlament) *funkcionális megközelítésű* intézkedései; iii) az *EU külpolitikájának* keretein belül megtett intézkedések, amelyek az EU belső szféráját nem érintik; és iv) *nem kisebbségi szakpolitikák*, amelyek mégis jelentősek a kisebbségek kérdéskörét tekintve (pl. emberi jogi irányelvek, megkülönböztetésellenes irányelvek mint horizontális kötelezettség, a romastratégia stb.). Ez a tanulmány a még mindig releváns Benedikter-féle csoportosítást követi, és tekintettel a 2014-es évre, elsősorban az első és a második kategóriára összpontosít, és csak röviden érinti a harmadikat. A negyedik csoport ebben a tanulmányban nem kap helyet. Ezt a szerkezeti felosztást a szerző saját, 2014-es évi európai parlamenti és a Hagyományos Kisebbségek, Nemzeti Közösségek és Nyelvek kérdésével foglalkozó Munkacsoportban (röviden Kisebbségi Munkacsoport) szerzett tapasztalata indokolja.

2. EURÓPAI FEJLEMÉNYEK/ESEMÉNYEK

A tanulmány fő részében az európai intézmények közül az EP és az EB kerül részletes vizsgálat alá; továbbá azokat az eseményeket és fejleményeket összegzi, amelyek ezekhez az intézményekhez kapcsolódnak, és relevánsak a hagyományos kisebbségek és regionális nyelvi közösségek jog- és érdekvédelmének tekintetében.

2.1. Az Európai Parlament

Az 1980-as évektől kezdve az Európai Parlament igen intenzív szerepet vállalt a kisebbségi kérdések területén. Később, az 1990-es évek második felében, majd különösen 2004-től az Európai Parlament hozzáállása változott, aktivitása alábbhagyott. Ennek számos oka van, azonban ez a tanulmány az elkötelezettségváltás részleteit teljeskörűen nem tudja bemutatni, csak néhol tesz utalást a változásra. Első ízben az Európai Parlament legfontosabb „eszközei”, azaz az általa 2013-ban és 2014-ben elfogadott állásfoglalások kerülnek bemutatásra.

⁵ In “Minorities in Europe. Legal Instruments of Minority Protection in Europe—An Overview” Bolzeno/Bozen, 30 November 2006, <<http://www.gfbv.it/3dossier/eu-min/autonomy-eu.html>>.

2.2. Az Európai Parlament állásfoglalásai

Az Európai Parlamentben elfogadott állásfoglalások azt tükrözik, hogy bizonyos kérdések hogyan jelennek meg az EP falain belül, és ezek a megközelítések hogyan változnak az idő folyamán. Az uniós szerződések meglehetősen gyenge jogi hatásköre ellenére, az EP már az 1980-as évek alatt számos nem kötelező érvényű állásfoglalást fogadott el ezen a téren. 1981 és 2005 között megközelítőleg húsz olyan állásfoglalás került elfogadásra, amely kizárólag – általánosságban vagy kifejezetten⁶ – a hagyományos nemzeti és a nyelvi kisebbségek kérdéskörével foglalkozott.

Az aktív szerepvállalásnak kettős oka volt: egyrészt az EP a kisebbségekkel szembeni érzékenysége az „európai értékeket” őrző⁷ természetéből fakad; másrészt pedig a döntéshozatali folyamatokban lévő különbségek könnyebbé tették a jelentések és az állásfoglalások elfogadását a Parlamentben, mint a Tanácsban vagy a Bizottságban. Míg a Parlamentnek egyszerű többségre van szüksége egy állásfoglalás elfogadásához, a Tanácsban egyhangú szavazattal tudnak csak bármilyen közös politikát megszavazni, a Bizottság pedig jogalap hiányában nem lép(het) fel kezdeményezőként. Ezeknek a jogilag nem kötelező érvényű parlamenti dokumentumoknak a valódi hatása és következményei nehezen megfoghatóak, az esetek többségében pedig az általánosság szintjén maradnak. Ennek ellenére mégis jelentőséggel bír, ha az EP kisebbségekre vonatkozó jelentést fogad el, azok elfogadása mindenképpen sikerként könyvelhető el, és a fenti okok nem csökkentik értékét.

A két legutóbbi, nevében közvetlenül kisebbségekre vonatkozó általános állásfoglalás 2003-ban és 2005-ben került elfogadásra. Az előbbinek az ún. Ebner-jelentés adta az alapját, amely az EP Kultúra és Oktatás Bizottsága számára készült. A Bizottság számára készült jelentést ajánlásokkal az eu-

⁶ Az 'általános' szó itt a 'kifejezett' kisebbségvédelem kontrasztjaként szerepel; az utóbbi két aspektust takar: (1) meghatározott kisebbségre vonatkozó elfogadott állásfoglalások, intézkedések, országspecifikus ajánlások (pl. a Vajdaságra vonatkozó 2005-ös állásfoglalás, a koszovói kisebbségekre vonatkozó 1999-es állásfoglalás, vagy az albán hatóságok által elítélt görög kisebbségekre vonatkozó 1994-es állásfoglalás); és (2) csak egyféle jogot érintő elfogadott intézkedések (pl. a regionális és kevésbé használt európai nyelvekre vonatkozó 1999-es és 2001-es állásfoglalások).

⁷ Az EP az egyetlen közvetlenül megválasztott testület a három EU-intézmény közül, amely arra hivatott, hogy képviseljen minden uniós polgárt, és védje alapvető és emberi jogait. A nemzeti küldöttségeknek köszönhetően a kisebbségi érdekek itt könnyebben megjeleníthetőek európai szinten, mint a Tanács vagy a Bizottság útján. Erről lásd bővebben: Gabriel N. Toggenburg "A Rough Orientation Through a Delicate Relationship: The European Union's Endeavours for (its) Minorities", 16 EIoP (2000/4), 3–4.

rópai regionális és kevésbé használt (európai kisebbségi) nyelvekről a bővítés és kulturális sokszínűség kontextusában (Report with recommendations to the Commission on European regional and lesser used languages – the languages of minorities in the EU – in the context of enlargement and cultural diversity) a plenáris ülésen szavazók több mint 90%-a megszavazta. Ez a jelentés a Nyelvi Sokszínűség és Nyelvtanulási Hivatal létrehozására szóló felhívást is tartalmazta, ahogy azt az Ebner-jelentés is ajánlotta 2003-ban.⁸ A 2005-ös állásfoglalás a Moreas-jelentésen alapul, amely az EP Állampolgári jogok, Bel- és Igazságügyi Bizottságának készült, és amely a kisebbségvédelemről és a kibővült EU megkülönböztetés elleni politikájáról⁹ szól. Ez az állásfoglalás tartalmazza a legfontosabb nemzeti és nyelvi kisebbségekkel kapcsolatos kérdéseket, világosan megfogalmazza a különbséget a kisebbségvédelem és a megkülönböztetésellenes politika között, továbbá kijelenti, hogy a szubszidiaritás elvén és az önkormányzatiságon alapuló döntéshozatalban való hatékony részvétel egyik leghatékonyabb módja a hagyományos kisebbségek problémakezelésének.

Ezeket követően, tehát 2005 óta az EP plenáris ülése egyetlen – szűken értelmezett – kisebbségügyi határozatot nem fogadott el, kivéve azokat, amelyek harmadik vagy tagjelölt országokra vonatkoznak. Az utóbbi tíz év folyamán az EP rendszeres, saját kezdeményezésű emberi jogokról szóló jelentésekre (részletesebben lásd a C pontban) korlátozza magát, amelyekben a nemzeti kisebbségek kérdései (néhány bekezdés erejéig) évről évre újra megjelennek. Ez tükrözi egyrészt a korábban említett hozzáállás-változást az EP részéről, másrészt pedig az európai kisebbségi irányítási rendszer holtpontját.

(a) A Legkisebb Közös Nevező: Veszélyeztetett Nyelvek

A 2013-as év áttörést hozott, ha a 2005 óta tartó – határozat nélküli – időszakot nézzük, ugyanakkor csak a veszélyeztetett nyelvek szempontjából. A veszélyeztetett európai nyelvekről és az Európai Unió nyelvi sokszínűségéről 2013 szeptemberében elfogadott határozatot a parlamenti képviselők

⁸ A jelentés és az állásfoglalás az EP honlapján megtalálható: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2003-0271+0+DOC+XML+V0//EN>>.

⁹ A jelentés és az állásfoglalás az EP honlapján megtalálható: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6TA2005-0228&language=EN&ri ng=A6-2005-0140>>.

nagy sikernek tekintették.¹⁰ A határozat alapja egy saját kezdeményezésű jelentés¹¹, melynek előadója a korzikai Francois Alfonsi képviselő (Zöldek/Európai Szabad Szövetség), a Kisebbségi Munkacsoport alelnöke volt. Az Alfonsi-jelentést a Kulturális és Oktatási Bizottság egyhangúan elfogadta, a határozatot pedig a képviselők meghatározó többsége (több mint 90%) támogatta a plenáris ülésen. A jelentés inkább politikai, mint jogi következményekkel járó. Látható, hogy majd egy évtizeddel az utolsó kisebbségi határozatot követően a veszélyeztetett és kevésbé használt nyelvek témaköre lett az a legkisebb közös nevező, amelynek kapcsán a képviselők és az Elnökök Értekezlete¹² meg tudtak egyezni, és így önálló kezdeményezésű jelentésen alapuló parlamenti határozat születhetett. A jelentés sikeres elfogadásához a Kisebbségi Munkacsoport munkája is nagyban hozzájárult.

A határozat többek között kitér az európai és a nemzeti szintű konkrét politikai lépések fontosságára a veszélyeztetett nyelvek védelmének és támogatásának, valamint e kulturális örökség továbbításának ügyében. A jelentés sajnálatosnak tartja az utóbbi évtizedben tapasztalt drasztikus csökkentést a nyelvi sokszínűség támogatására fordított uniós finanszírozásban. Többek között támogatja ezeknek a nyelveknek korai életkortól való tanításának és tanulásának megerősítését, a revitalizációs politikát, emlékeztet a digitalizáció és az új médiák előnyeire, valamint erősebb uniós támogatást és kiegészítő finanszírozást kér az európai kis nyelvi közösségek¹³ támogatására.

Senki sem kérdőjelezi meg, hogy ez a jelentés közvetlenül az európai nyelvi kisebbségekre vonatkozik, azonban ennek ellenére a szöveg nem említi a „kisebbség” szót azonkívül, hogy utal a már meglévő kisebbségi jogszabályi eszközökre, mint például a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek

¹⁰ A jelentés és az állásfoglalás az EP honlapján megtalálható: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2013-0350&language=EN&ring=A7-2013-0239>; valamint a folyamat: [http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2013/2007\(INI\)&l=en#tab-0](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2013/2007(INI)&l=en#tab-0).

¹¹ Minden bizottságnak megvan az évi kvótája a saját kezdeményezésű jelentések (INI) elfogadására. Általában politikai harc előz meg minden egyes INI-jelentés megszavazását az adott bizottságban.

¹² Az Elnökök Értekezletét a Parlament elnöke és a politikai képviselőcsoportok elnökei alkotják, feladata a parlamenti menetrend és a plenáris ülések napirendjének előkészítése. Bővebben lásd: <http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/en/20150201PVL00010/Organisation-and-rules>.

¹³ Francois Alfonsi, “Alfonsi calls for joint effort on language diversity” 23 April 2013: <http://www.greens-efa.eu/fr/alfonsi-calls-for-joint-effort-on-language-diversity-9968.html>.

Európai Chartája. A 2013 márciusában tartott szakbizottsági ülésen¹⁴ a szakbizottság elnöke világosan kimondta, hogy „ez a jelentés nem a kisebbségi nyelvekről szól”, hanem a veszélyeztetett és kevésbé használt nyelvekről.

Függetlenül attól, hogy a jelentés direkt módon nem tesz említést kisebbségi nyelvekről, elfogadása mégis sikernek számít. Ez az intézkedés ugyanúgy, mint az 1980-as és 1990-es évek során elfogadott határozatok, tükrözi a nyelvi sokszínűség és kisebbségi nyelvek védelmének támogatására történő kitartó erőfeszítést, továbbá a Parlament magas szintű érdeklődését a nyelvi sokszínűség kérdése iránt.¹⁵ Ez az érdeklődés abból adódik, hogy a nyelvi sokszínűség része a közös kulturális örökségnek, és minden jelenleg beszélt nyelv része kellene hogy legyen a közös kulturális jövőnek is.¹⁶ Azonban ez az állásfoglalás, ahogy azt Benedikter leszögezi, inkább politikai jellegű, és sajnos nem hoz gyakorlati vagy funkcionális eredményeket. Az Európai Bizottság reakciója erre a 2013 decemberében elfogadott jelentésre kitérő volt; azt állították, hogy „a Bizottság nem alakíthat ki saját politikát a veszélyeztetett nyelvek védelmére”.¹⁷ Ez azt bizonyítja, hogy a Bizottság nem szívesen foglalkozik most a veszélyeztetett nyelvek – mérhető és funkcionális – védelmével és támogatásával, holott az az 1980-as évek végén kezdeményezőként lépett fel ezen a területen (Kevésbé Használt Nyelvek Európai Irodájának [EBLUL] létrehozása 1982-ben és a Mercator Hálózat kialakítása 1987-ben).¹⁸

Még ha a Bizottság továbbra is meglehetősen inaktív maradt, az állásfoglalás eljutott más, EP-en kívüli szereplőkhöz, és fontos referencia- vagy kezdőponttá vált a kérdéssel foglalkozó civil szervezetek számára. A Nyelvi Sok-

¹⁴ A videofelvétel itt tekinthető meg: <<http://www.europarl.europa.eu/ep-live/en/committees/video?event=20130320-1500-COMMITTEE-CULT>>.

¹⁵ European Roadmap for Linguistic Diversity – Towards a new approach on languages as part of the European Agenda 2020 by NPLD, February 2014, 17.

¹⁶ Video, *op.cit.* note 16.

¹⁷ A Bizottság válasza a plenárison elfogadott szövegre letölthető: (hivatkozás: SP(2013)816) <[http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2013/2007\(INI\)&l=en#tab-0](http://www.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2013/2007(INI)&l=en#tab-0)>.

¹⁸ Mercator Memorandum on EU Support to Regional and Minority Languages (RML) from 2014, <http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/about_pdf/Mercator_Memorandum_EU_Support_to_RMLs.pdf>.

színűségért Hálózat (NPLD)¹⁹ például a nyelvi sokszínűség védelméről szóló ütemterv törekvéseit ezen állásfoglalás pontjaira alapozta. 2013-ban a Finn Nemzeti Nyelvek Stratégiája (2012-ben²⁰ fogadta el a finn törvényhozás), valamint a veszélyeztetett nyelvekről szóló állásfoglalás alapján, az NPLD kezdeményezte egy úgynevezett „nyelvi sokszínűségi ütemterv” elfogadását az európai intézmények részére, és számos olyan ajánlást tett a Bizottság és a Tanács részére, amely abban támogatná őket, hogy az európai nyelvekkel méltányos módon tudjanak foglalkozni. Az ütemterv 2015 februárjában került konzultációra az EP-ben, ahol bemutatták a Hagyományos Kisebbségek, Nemzeti Közösségek és Nyelvek kérdésével foglalkozó Frakcióközi Munkacsoportnak is, amellyel az NPLD évek óta szorosan együttműködik.

A Nyelvi Sokszínűségért Hálózat célja a nyelvek és a nyelvi sokszínűség új jövőképeének felvázolása az Európai Unióban. Célja, hogy erősítse az Európai Unió elkötelezettségét a nyelvi sokszínűség iránt, és annak biztosítása, hogy minden Európában beszélt nyelv közös vagyonnak számítsa, amelyet támogatni és népszerűsíteni kell. Az Ütemterv egy jól felépített tervet mutat be, amely biztosítaná az európai nyelvek túlélését és boldogulását.²¹ A Hálózat körüli munka tökéletesen illusztrálja azt, hogy ha a megfelelő szereplők – egy hálózat, parlamenti csoport, föderális unió vagy bármely más, kisebbségvédelemmel foglalkozó szervezet – összekapcsolódnak és együttműködnek, azzal egymás törekvéseit is fokozzák.

Mindent összevetve, kisebbségi szempontból a veszélyeztetett nyelvekről szóló állásfoglalás elfogadása az év sikerének számított, és fontos hivatkozási ponttá vált mind az EP, mind a Kisebbségi Munkacsoport tagjai számára. Ugyanakkor – sajnálatos módon – jelzi, hogy mennyire (nem) nyi-

¹⁹ Az NPLD egy európai szintű hálózat, amely az alkotmányos, regionális és kis államnyelvek (CRSS) nyelvpolitika és tervezése területén működik, és célja, hogy felhívja a figyelmet a nyelvi sokszínűség fontosságára Európában. A hálózat az Európai Bizottság támogatásával jött létre, és jelenleg az Egész életen át tartó tanulás többoldalú hálózati program finanszírozza. Az NPLD szorosan együttműködik a Hagyományos Kisebbségek, Nemzeti Közösségek és Nyelvek kérdésével foglalkozó Frakcióközi Munkacsoporttal, valamint az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniójával (FUEN) is. Bővebben lásd: <www.npld.eu>.

²⁰ A Finn Nemzeti Nyelvek Stratégiája a Katainen Miniszterelnöki Kormányzati Program egyik kiemelt projektje. A finn államnyelvekre (finn és svéd) összpontosít, és ez az első kormányzati nyelvstratégia. A teljes dokumentumot lásd: <http://oikeusministerio.fi/material/attachments/om/toiminta/perusoikeudetjademokrati/a/6F3CYgZBf/Kansalliskielistrategia_engl.pdf>.

²¹ A megnyitó esemény előzeteséről lásd bővebben: <<https://www.fuen.org/hu/hirek/single/article/fuen-supports-the-european-roadmap-for-linguistic-diversity-by-npld/>>; és <<http://www.ideasforeurope.eu/news/launch-of-the-european-roadmap-for-linguistic-diversity/>>.

tott most az Európai Parlament ennél mélyebben foglalkozni kisebbségeket érintő kérdésekkel.

(b) A hagyományos nemzeti és nyelvi kisebbségek védelmét érintő határozattervezet

A veszélyeztetett nyelvekről szóló határozat sikere nyomán, illetve a 2014-es parlamenti választások közeledtére is alapozva, a Kisebbségi Munkacsoportban részt vevő képviselők 2014 januárjában benyújtottak egy ún. „írásbeli kérdést” (vitával egybekötött szóbeli válaszra²²) a Parlament vezetőségéhez, az Elnökök Értekezletéhez, remélve, hogy egy esetleges vita keretében a Bizottság választ ad a felvetett kérdésekre. Az írásbeli kérdés bevezetője szerint a „hagyományos nemzeti és nyelvi kisebbségek és azok nyelvének védelme létfontosságú kihívások az EU számára, annak stabilitása, biztonsága, jóléte, belső és külső legitimitása, kulturális és nyelvi sokszínűsége és hitelessége érdekében.”²³ Emellett öt rövid kérdést²⁴ tesz fel közvetlenül a Bizottságnak. (Ezeket a kérdéseket egy vita formájában kellene megválaszolnia a Bizottságnak egy plenáris ülés keretében.) A képviselők, akik ezeket a kérdéseket kezdeményezték, máris megfogalmazták, szövegezték magát az állásfoglalás-tervezetet is, annak reményében, hogy a plenáris vita végén erről szavazni fognak. A részletes állásfoglalás-tervezetet hat politikai csoport több mint 30 képviselője aláírta, ami okot adott a reményre. Annak ellenére, hogy a politikai csoportok többsége támogatását ígérte 2014 januárjában, az Elnökök Értekezlete végül nem támogatta a kezdeményezést, így nem került az EP utolsó plenáris üléseinek napirendjére a hagyományos nemzeti és nyelvi kisebbségek védelmének kérdése.

²² Az EP 7. ülőszaka Eljárási szabályzatának 115-ös szabálya alapján. Ez olyan politikai kérdések eszköze, amelyek nem tartoznak az EP jogi hatáskörébe, és amelyet bizonyos politikai csoport vagy képviselőcsoport használhat a Bizottság vagy a Tanács részvételével történő plenáris vita kezdeményezésére.

²³ Ez a dokumentum online nem elérhető. Gál Kinga is aláírta a kérdést, így annak szövege rajta keresztül elérhető.

²⁴ Összesen öt kérdés fogalmazódott meg: 1) A koppenhágai kritériumok tiszteletben tartása a kisebbségi jogok tekintetében miért kötelező a tagjelölt országok esetében, és miért nem kötelezőek az EU tagállamai számára?; 2) Mikorra tervezi az Európai Bizottság egy Európai Kerethatározat kidolgozását a nemzeti kisebbségek [...] védelmére (hasonlóan a romastratégiához)?; 3) Hogyan tudná a Bizottság növelni a regionális és kisebbségi nyelvek támogatását a többnyelvűségi politikájában?; 4) A Bizottság egyetért-e azzal, hogy a kisebbségvédelem felügyelete a tagállamokban és a tagjelölt országokban prioritást kellene, hogy élvezzen az Európai Unió Alapjogi Ügynökségének munkájában?; 5) Egyetért-e a Bizottság azzal, hogy az e területen működő civil szervezetek munkájának működési költségét ugyanúgy támogatnia kellene, mint ahogy a romákat érintő kezdeményezéseket teszi?

Így a Kisebbségi Munkacsoport képviselői úgy döntöttek, hogy utolsó ülésükön, a 7. ülészak utolsó plenáris hetében, 2014 áprilisában Strasbourgban kiáltványként elfogadják az állásfoglalás-tervezet rövidebb verzióját, a munkacsoport nyilatkozataként. Az ún. Strasbourg-kiáltvány a nemzeti kisebbségek és nyelvek védelméről az Európai Unió keretén belül²⁵ a kisebbségi nyelvek és kultúrák szisztematikus európai megközelítésének szükségessége mellett érvel, a fő problématerületekre összpontosít, és a romastratégiához hasonló, EU-kezdemenyezésű nemzeti és nyelvi kisebbségi keretstratégiát javasol. A kiáltvány javasolja, hogy az átfogó és jogilag kötelező érvényű EU-kisebbségek, regionális nyelvi csoportok és alkotmányos régiók védelmi rendszerének elfogadását egy működést ellenőrző mechanizmus is kísérelje. Emellett a szöveg összegyűjti a legfontosabb érveket a hagyományos kisebbségek, az etnikai kisebbségek és az új kisebbségek megkülönböztetésére, valamint pozitív intézkedéseket és a bevált gyakorlatok cseréjét kéri. Ez a Kiáltvány nem is tekinthető hivatalos EP-véleménynek, elfogadása mégis szimbolikus jelleggel bír; ugyanúgy, ahogy egy hivatalos EP-állásfoglalás elfogadásának hiánya is.

A 7. parlamenti ülészak ideje alatt az Alfonsi-jelentés megvitatása mellett a másik (és egyben egyetlen) kisebbségi témakörben plenáris vitára bocsátott ügy 2009 novemberében került napirendre a szlovák államnyelvtörvény elfogadását követően. Annak ellenére, hogy a vita alapját képező írásbeli kérdés csak a diszkrimináló nyelvtörvényre vonatkozott, a megtartott vita témája már általános jellegű volt (címe: „a kisebbségi nyelvek használata az európai kulturális örökség keretein belül”). A vitának nemcsak a kontextusa és az elnevezése változott meg a plenáris ülésre kerülés idejére, de a vitát követő állásfoglalás elfogadásának ténye is, így végül nem született parlamenti állásfoglalás az ügyben, noha egy ilyen dokumentum néhány általános célt és célkitűzést egyértelművé tehetett volna az uniós kisebbségi nyelvek tekintetében.

(c) Állásfoglalás az emberi és alapvető jogokról 2014-ben

Az EP plenáris ülése minden évben elfogad egy-egy határozatot az „alapvető jogok helyzetéről az Európai Unióban”, valamint „az emberi jogok helyzetéről a világban” címmel készült ún. éves jelentésekre alapozva.²⁶ Az előbbi jelentéseket az Állampolgári jogok, Bel- és Igazságügyi Bizottság

²⁵ Elérhető a: <<http://en.efhr.eu/2014/05/05/the-strasbourg-manifesto/>> vagy: <http://sznt.sic.hu/en/index.php?option=com_content&view=article&catid=17%3AAnemzetkozi-dokumentumok&id=291%3Athe-strasbourg-manifesto&Itemid=23&lang=en>.

²⁶ Az évi jelentések/állásfoglalások visszamenőleg kerülnek elfogadásra, és az előző egy, kettő vagy néha több évre vonatkoznak.

(LIBE) készíti, és csak a tagországokra vonatkozik, míg az utóbbiak tervezetét a Külügyi Bizottság Emberjogi Albizottsága készíti elő kifejezetten harmadik országokra vonatkoztatva.

A 2012-es évre vonatkozó alapvető jogokról szóló jelentés²⁷, amelyet 2014 februárjában fogadtak el, három bekezdést is (56, 57 és 58) tartalmaz, amelyek „nemzeti vagy etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartozó személyekre” utalnak, köszönhetően azoknak a módosításoknak, amelyeket a nemzeti kisebbségi háttérrel rendelkező képviselőtársakkal együtt kezdeményeztünk. A jelentés legfontosabb mondatai a következők: „megítélése szerint az olyan kisebbségeknek sajátos igényeik vannak, amelyek különböznek más kisebbségi csoportokétól”, és „megítélése szerint nem létezik egyetlen megoldás minden tagállamra vonatkozóan az ilyen kisebbségek helyzetének javulására [...]”; valamint felszólítja a tagállamokat megfelelő intézkedések elfogadására a hatékony egyenlőség támogatásának érdekében. Továbbá „felszólítja a Bizottságot, hogy hozzon létre egy politikai szabványt a nemzeti kisebbségek védelmére, beleértve az őshonos, hagyományos etnikai és nyelvi kisebbségi közösségeket, szem előtt tartva, hogy ők az EU lakosságának több mint 10%-át alkotják, a kettős mérce alkalmazásának elkerülése érdekében, amely különbséget tesz a tagjelölt országok és a tagállamok között”.

Az éppen aktuális éves „emberi jogok helyzete a világban” (EU-n kívüli országok) jelentés (amely 2013-ra vonatkozott) csak 2015 elején került elfogadásra.²⁸ Az előző évekbeli jelentésekkel összehasonlítva, egy kicsit kisebb jelentőséggel bír a hagyományos vagy nyelvi kisebbségi közösségekre vagy az őshonos kisebbségek tekintetében (166. és 182. bekezdés). Azonban bizonyos országok vallási kisebbségi közösségei nagyobb mértékben szerepelnek a jelentésben (129. és 131. bekezdés).

Ezen jelentések egyébként rendszerint kitérnek a nemzeti kisebbségi kérdéskörre 2-3 paragrafus erejéig, tehát e tekintetben 2014-ben csupán az éves „szintet” hozták, többet vagy terjedelmesebbet nem igazán.

(d) Tagjelölt országokkal kapcsolatos jelentések és állásfoglalások 2014-ben

²⁷ Az EP 2014 februárjában elfogadott, a 2012-es évre vonatkozó alapvető jogi állásfoglalása: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2014-0173&language=EN&ring=A7-2014-0051>>.

²⁸ Az EP 2013-ra vonatkozó állásfoglalása az emberi jogokról 2015 márciusában került elfogadásra, lásd: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2015-0076+0+DOC+XML+V0//EN>>.

Az előzőekben már utaltunk rá, hogy az EU bővítési politikája – a koppenhágai kritériumoknak köszönhetően – erős(ebb) kisebbségi vonatkozásokat tartalmaz. Ez a rövid rész csak egy vonatkozó példát mutat be az ún. országjelentések kapcsán. Mivel a szerzők az utóbbi öt évben óriási munkát fektettek ebbe a kérdésbe Szerbia vonatkozásában, ez lesz az a példa, amely azt hivatott bizonyítani, hogy az Unió a tagjelölt országokban élő kisebbségek védelme iránt még mindig elkötelezett.

A tagjelölt országokról, az országban történt előrelépésekről az EP minden évben jelentést fogad el az adott ország számára meghatározott státus, haladás, változások és feladatokkal kapcsolatban. A jelentésben szereplő javaslatokat a tárgyalások következő szakaszában ildomos figyelembe venni. Szerbia esetében ezek a jelentések általában megfelelően tükrözik mind az előrehaladást, mind a hiányosságokat a nemzeti kisebbségi közösségek és azok jogainak védelmi kérdésében, főként Vajdaság tekintetében, ahol hagyományosan hat különböző nemzetiség él egymás mellett. A legutóbbi országjelentésnek²⁹ csakúgy, mint a korábbiaknak, a főbb irányvonalai a megkülönböztetésmentesség és a kisebbségvédelmi megközelítés, így a nemzeti kisebbségek jogainak védelme számos alkalommal különböző kontextusban is megjelenik (a Vajdasági Autonóm Tartomány kompetenciái, a nemzeti kisebbségi tanácsok rendszere, a helyi önkormányzatok nyelvhasználat, oktatás, ingatlanok visszaszolgáltatása, kisebbségi nyelvű média stb.). Ezek az EP-állásfoglalások relevánsak az Európai Bizottság részére is, mivel a mindig októberben esedékes évi jelentéseiket az EP határozataira alapozzák, és a kidolgozott részletek figyelembevételével készítik el saját javaslatukat. Az utóbbi években néhány szerb törvényt ezen felvetések alapján módosítani kellett.

Az EP jelentései tehát hűen tükrözik azt a tényt, hogy a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kérdések a bővítési folyamat során reflektorfénybe kerülnek. Sok esetben ezek az erőfeszítések pozitív változást, törvények finomítását és új intézmények felállítását eredményezik, továbbá változó hozzáállást is várnak a tagjelölt országok részéről. Így a gyakorlat azt mutatja, hogy EU-szinten a csatlakozási folyamat a kisebbségi érdekek érvényesítésének leghatékonyabb időszaka.

Azonban a korábbi tapasztalatok szerint megállapítható, hogy miután a megfigyelési folyamat véget ér, és elérkezik a csatlakozás pillanata, az uniós, közösségi kiállítás, a kisebbségek védelmét érintő támogatás nem auto-

²⁹ A 2014 januárjában elfogadott EP-állásfoglalás a Szerbiára vonatkozó 2013-as előrehaladási jelentésről (2013/2880(RSP): <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2014-0039&language=EN&ring=B7-2014-0006>>.

matizmus, sőt.³⁰ Pont ezért is válik olyan fontossá, hogy milyen kérdések, problémák és ügyek kerülnek a bővítés során az Európai Parlament határozataiba.

2.3. 2014, a választások éve

2014. május 22-e és 26-a között EP-választások zajlottak a tagállamokban. Ennek eredményeképpen a 8. parlamenti ciklusban a közvetlenül képviselt nemzeti kisebbségek, regionális nyelvi közösségek vagy autonóm régiók száma megnövekedett a korábbi ciklusokhoz képest, az ezen régiókból érkező megnövekedett számú képviselőknek köszönhetően. Ez a kisebbségi kérdés fontosságát jelzi és azt is, hogy e területen van elvárás az Unió felé. Az EP-választások eredménye és az EP összetétele befolyásolni fogja a következő öt év során elfogadásra kerülő állásfoglalások és jelentések tartalmát, és feltehetően a kisebbségi közösségek képviselői megpróbálják az általuk képviselt közösségek jogait és aggályait képviselni, azokért határozottan fellépni.

2.4. A Kisebbségi Munkacsoport³¹ újraalapítása

A Kisebbségi Munkacsoport³² 1983 óta működik az Európai Parlamentben. Munkájának első időszakában kizárólag a kisebbségi nyelveknek és kultúráknak szentelt figyelmet, később (főleg a 2004-es bővítést követően) pedig a hagyományos kisebbségeknek és nyelvi közösségeknek is. A Ki-

³⁰ A Strasbourgi Kiáltványban (részletesebben lásd később, a 3. rész, H pontban).

³¹ A Munkacsoport hivatalos neve angolul Intergroup for Traditional Minorities, National Communities and Languages. Ennek magyar fordítása: Hagyományos Kisebbségek, Nemzeti Közösségek és Nyelvek Munkacsoportja. A magyar sajtóban és szakirodalomban ugyanakkor a Kisebbségi Munkacsoport elnevezés honosodott meg.

³² A munkacsoportok nem hivatalos parlamenti szervek. Bármely frakcióhoz vagy bizottsághoz tartozó képviselők alakíthatnak munkacsoportot különböző témákban való informális véleménycsere, valamint a képviselők és a civil társadalom közötti kapcsolat előmozdítása céljából. A munkacsoportokra az EP belső szabályai érvényesek, amelyek meghatározzák a működési szabályokat és a szigorú feltételeket, amelyek alapján a munkaközösségek minden parlamenti ciklus elején (újra)megalakulhatnak. Az EP vonatkozó belső szabályát az Elnökök Értekezlete 1999. december 16-án fogadta el (megerősítve 2004. május 3-án és módosítva 2008. február 14-én és 2012. április 12-én). A szabályok szövegét lásd: <http://www.europarl.europa.eu/pdf/intergroupes/Rule_ConferenceofPresident_19991216_en.pdf> és az Eljárási Szabályzat releváns 34. szabálya:

<<http://www.europarl.europa.eu/sides/getLastRules.do?language=EN&reference=RULE-034>>.

sebbségi Munkacsoport mindig a legaktívabbak közé tartozott, mind a havi rendszeres üléseivel, mind a Brüsszelben és Strasbourgban rendezett konferenciáival és meghallgatásaival.

2004-ben a kibővült Unióba olyan államok is kerültek, amelyeknek nagy és öntudatos nemzeti kisebbségi közösségei voltak, ami a nemzeti kisebbségek védelmének új lendületet adott. Így a képviselők erőteljesen dolgoztak a Munkacsoport témakörének kiszélesítésén. A neve 2004-ben változott Hagyományos Nemzeti Kisebbségek, Alkotmányos Régiók és Regionális Nyelvek Munkacsoportra, tükrözve a bővítést, jelezve a nemzeti kisebbségvédelem szélesebb területét és felismerve az alkotmányos régiók jogvédelmének fontosságát is. 2009-ben is újra megalakult a Munkacsoport, akkor Hagyományos Kisebbségek, Nemzeti Közösségek és Nyelvek néven. Társelnökké Gál Kingát (EPP) és Carl Haglundot (ALDE) választották. Addigra 5 politikai csoport és 14 ország képviselői alkották a Munkacsoportot, és több mint tizen képviseltek közvetlenül uniós nemzeti vagy nyelvi kisebbségi csoportokat.

A 2014-es parlamenti választást követő újjáalakulás után 21 tagállam 6 politikai csoportjának és 15 különböző hagyományos vagy nyelvi kisebbségi csoportjának vagy nemzeti közösségének³³ 65 képviselője jelentkezett be a munkacsoportba. Az aktív képviselők száma a fentiekkel megegyezik, míg a közvetlenül nemzeti kisebbségeket, regionális nyelvi közösségeket vagy autonóm régiókat képviselők száma megnövekedett a 2014-es választások következtében.

A hatékonyabb európai kisebbségvédelemben érdekelt, 2014 nyarán újonnan megválasztott és újraválasztott képviselők közösen írtak levelet az Európai Bizottság elnökének, Jean-Claude Junckernek, amelyben üdvözölték az alapvető jogokkal foglalkozó Bizottságon belüli portfólió (újra)létrehozásának szándékát. Ebben a levélben a képviselők jogalapú megközelítés mellett érveltek azon problémák és aggályok megoldásában, amelyekkel a nemzeti kisebbségek és regionális nyelvek szembesülnek. Emellett a képviselők portfólión belüli, nemzeti kisebbségekkel, alkotmányos régiókkal és regionális nyelvekkel foglalkozó speciális tisztviselő kinevezését kérték. Mind ez idáig ilyen tisztviselő nem került kijelölésre.

A Kisebbségi Munkacsoport újraalapításának szimbolikus jelentősége is van, és többet jelent, mint csak az egy témában érdekelt képviselők gyüleke-

³³ Ezek a következők: a fríz közösség Hollandiában; a számi közösség Finnországban; a szlovén közösség Ausztriában; a szlovákiai, romániai, szerbiai és ukrainai magyar közösség; a lengyel közösség Litvániában; az orosz nyelvű közösség Észtországban és Lettországban; a török közösség Bulgáriában; a svéd nyelvű finnek; Dél-Tirol; Schleswig-Holstein; Wales; a katalánok és a baszkok.

zete. Azt mutatja, hogy ezen közösségek aggályai még mindig megoldásra várnak. A Munkacsoporton keresztül a nemzeti és nyelvi kisebbségi közösségek hangját jobban lehet halla(t)ni, a kisebbségi kérdések tudatosítása és megismertetése érdekében folyamatos fórumként szolgál a hagyományos kisebbségeket, nemzeti közösségeket és nyelveket érintő eszmecseréhez, helyzetelemzéshez és jövőképhez, és egyben politikai csoportok, európai intézmények, civil szervezetek és kisebbségi képviselők EP-en belüli találkozási pontjaként is szolgál. A Munkacsoportnak továbbra is célja marad a nemzeti és nyelvi kisebbségek érdekeinek európai szintű politikai képviselete. Az a tény, hogy az újonnan megválasztott EP-ben sokkal erősebb ezeknek a közösségeknek és aggályaiknak a képviselete az előző ciklushoz képest, okot ad az optimizmusra a lehetséges jövőbeli eredmények tekintetében.

2.5. Az Európai Bizottság

Az Európai Bizottság a Szerződések őre. A kisebbségekhez tartozó személyek jogainak a tiszteletben tartása egyike az EU-értékeknek, olvashatjuk az Európai Unióról szóló szerződés (Treaty on the European Union – TEU) preambuluma 2. cikkében. Azonban sem ez a szerződés, sem az Európai Unió működéséről szóló szerződés nem tartalmaz egyetlen más bekezdést sem, amely a kisebbségek jogainak védelmét direkt módon megemlítené. Még ha az Európai Unió Alapjogi Chartájának 21. és 22. cikke kifejezetten tiltja a nemzeti hovatartozási alapon történő diszkriminációt, és a kulturális, vallási és nyelvi sokszínűség tiszteletben tartása mellett érvel, a Charta csak a közösségi jog alkalmazása kapcsán bír jogerővel. A nemzeti kisebbségek és a regionális nyelvek védelme a tagállamok hatáskörébe tartozik, és az Európai Bizottságnak nincs felhatalmazása fellépni azokban az esetekben, amelyek nem tartoznak a közösség hatáskörébe. A Bizottság csak akkor léphetne fel, ha valamely jogi aktus megsérti a közösségi előírásokat és irányelveket. A Bizottság weboldalán ez áll: „A Bizottságnak nincsen hatásköre a kisebbségek kérdésében, tehát nincs hatásköre i) a kisebbségi státus elismerésében; ii) az önrendelkezésük és autonómiájuk kérdésében; és iii) a nemzeti vagy kisebbségi nyelveket szabályozó rendszer kérdésében.”³⁴

Mindazonáltal az alapvető EU-értékeket és -elveket biztosítani kell, a meglévő legjobb gyakorlatot pedig az Európai Bizottságnak erősen ajánlania

³⁴ Az Európai Bizottság hivatalos weboldala Igazságszolgáltatás/Alapvető jogok/Kisebbségek oldala: <http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/minorities/index_en.htm>.

kell.³⁵ Ez a remény került kidolgozásra a Munkacsoport 2010-es, Lisszaboni Szerződésről szóló nyilatkozatában is: „a Munkacsoport bizakodva várja az EU és tagállamaiban élő őshonos nemzeti kisebbségek és nyelvi jogok kidolgozását és végrehajtását. Üdvözli a lehetőséget, hogy együtt dolgozhasson a Bizottsággal és a Tanáccsal az európai nemzeti és nyelvi kisebbségek védelmére vonatkozó kötelező és jelentős jogszabályok megalkotásában.”³⁶

Ez a cikk nem tudja lefedni az összes lehetséges következményt, amely jelentőséggel bír a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek nehézségeinek kezelésében az Európai Bizottság részéről, így három olyan 2014-es fő kihívásra összpontosít, amellyel az elkövetkezendő években foglalkoznia kell a Bizottságnak.

2.6. Erasmus+

Az Erasmus+ program 2013 és 2014 során került véglegesítésre. Ez a program a Bizottság legfontosabb eszköze az oktatás, képzés, ifjúság és a sport támogatására a 2014 és 2020 közötti periódusban, amely korábban létező programok integrálásával jött létre (mint például az Élethosszig tartó tanulási program, a Fiatalok lendületben, az Erasmus Mundus és a Tempus). Ennek eredményeképpen az Erasmus+ fedi a nyelvtanulást és tanítást is. A program hat átfogó céljának egyike a nyelvi sokszínűség népszerűsítése, ami szorosan kapcsolódik a kisebbségvédelem két fontos területéhez: az oktatáshoz és a nyelvi kérdések védelméhez, illetve azok képviseléséhez. Az Erasmus+ három kulcsfontosságú aspektusa, a mobilitás, a kapacitásnövelés és a strukturált együttműködés, mind olyan projektlehetőségeket kínálhatnak fel, amelyek hozzájárulhatnak a nemzeti és nyelvi kisebbségek, az alkotmányos, regionális vagy kis államnyelvek és a kevésbé használt nyelvek aggályainak megoldásához, az Alapjogi Charta 22-es cikkével összhangban. Az Erasmus+ a regionális és kisebbségi nyelvek területén is lehetőséget teremthet stratégiai partnerség kialakulására.

Az elkövetkezendő évek fő kérdése, amelyet az Európai Bizottságnak meg kell válaszolnia, illetve döntéseivel választ kell adnia, hogy a hétéves időszak alatt támogatást elnyerő projektek milyen mértékben fogják figye-

³⁵ Kinga Gál, Kata Eplényi and Davyth Hicks *Traditional Minorities, National Communities and Languages – The issues raised in the EP’s Intergroup, 2009–2011*, (Brussels, 2011), 13.

³⁶ Lásd a Munkacsoport 2010. januári, Lisszaboni Szerződésre vonatkozó Nyilatkozatát. Lásd: a Nyelvi Sokszínűségért Hálózat (NPLD) 2014. szeptember 22-i Új Európai Bizottság: nincs helye a többnyelvűségnek füzetének mellékletében: <<http://www.npld.eu/news-and-events/latest-news/103/new-european-commission-no-place-for-multilingualism/>>, 69.

lembe venni ezeknek a nyelvi közösségeknek a speciális igényét, különösen az oktatást illetően, összehasonlítva az EU hivatalos nyelveivel; továbbá milyen mértékben fogja a Bizottság előnyben részesíteni ezeket a nyelvi közösségeket és szükségleteiket a finanszírozás során, szem előtt tartva, hogy az EU lakosságának mintegy 10%-a anyanyelvként regionális vagy kisebbségi nyelvet beszél. „Egy befogadó európai nyelvpolitikának lehetővé kell tennie a kontinens nyelvi sokszínűségének elismerését, a nyelvekre pedig mint kulcsfontosságú értékre kell tekintenie, ami hozzájárul Európa társadalmi és gazdasági fejlődéséhez, függetlenül az adott nyelv politikai státusától vagy nagyságától, továbbá a nyelv az alapja a kultúrák közötti párbeszédnek is.”³⁷

2.7. Kisebbségekkel kapcsolatos európai polgári kezdeményezések

Az európai polgári kezdeményezés (EPK; European Citizens’ Initiative – ECI)³⁸ 2012 májusa óta teszi lehetővé az európai polgárok számára – megfelelő számú aláírás összegyűjtését követően –, hogy közvetlenül hívják fel az Európai Bizottságot jogi lépések megtételére olyan területen, ahol a Bizottság, hatáskörének értelmében, jogosult jogalkotási javaslatokat kezdeményezni.

Az ember azt gondolná, hogy egymillió európai uniós állampolgár (a 28 tagállamból legalább hétből) aláírásának összegyűjtése nem lehet probléma a nemzeti kisebbségek és regionális nyelvi közösségek számára. Ez idáig három kísérlet született arra, hogy a Bizottságtól valamiféle válasz érkezzen a kisebbségügyi kérdésre.³⁹

2013 tavaszán két kisebbségi vonatkozású EPK-tervezet került benyújtásra a fenti feltételezések alapján. A „régiók egyenlősége és a regionális kultúrák fenntarthatóságáról” szóló kezdeményezés állítása szerint az EU kohéziós politikájának különleges figyelmet kellene szentelnie az olyan régióknak, melyeknek nemzeti, etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellegzetességei eltérnek az őket körülvevőktől.⁴⁰ Ezt a kezdeményezést az EB elutasította. Pár hónappal később, 2013 nyarán, alapos felkészülést köve-

³⁷ *Ibid.*, NPLD.

³⁸ Az európai polgári kezdeményezésről lásd bővebben: <<http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/competences> and at <http://www.citizens-initiative.eu/eci/what-is-the-eci/>>.

³⁹ Az európai polgári kezdeményezésekre a Bizottság háromféle választ adhat: i) a Bizottság új jogszabályra tesz javaslatot, ii) hatásvizsgálatot rendel el, iii) nem tesz állásfoglalást.

⁴⁰ A Székely Nemzeti Tanács által kezdeményezve. Bővebben lásd: <<http://www.nationalregions.eu>>

tően, az ún. Minority SafePack – egymillió aláírás Európa sokszínűségéért (MSPI)⁴¹ elnevezésű kezdeményezés is benyújtásra került.⁴² Az EPK szerzői az európai nemzeti és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek védelmének javítása érdekében dokumentumukban egy sor jogi aktus elfogadására (vagy módosítására) szólítják fel a Bizottságot (pl.: nyelv, oktatás és kultúra, regionális politika, részvétel, egyenlőség és média). Annak ellenére, hogy tanácsadók sora és számos uniós jogi szakértő vett részt a kezdeményezés előkészítésében, két hónappal később, 2013 szeptemberében, az EB elutasította azt, azzal indokolva döntését, hogy az előterjesztett kezdeményezés egyértelműen a Bizottság hatáskörén és a Szerződések által biztosított kompetenciákon kívül esik.⁴³

Mind a Minority SafePack kezdeményezői, mind pedig a régiók egyenlőségéről szóló kezdeményezés szerzői megtámadták a Bizottság elutasító véleményét az Európai Unió Bíróságán, azzal érvelve, hogy a kezdeményezések témája igenis az EB hatáskörébe tartozik. A Minority SafePack kezdeményezés ügye már 2013 vége óta folyik. 2014 tavasza óta két tagállam (Szlovákia és Románia) a Bizottság mellé állt, míg egy tagállam (Magyarország) a kezdeményezést támogatta. 2015 kezdetén az írásbeli eljárást lezárták, de döntés még nem született. A cikk írásával egy időben ugyanakkor született döntés a Székely Nemzeti Tanács által benyújtott kereset tekintetében. Az Unió törvényszéke májusi határozatában kimondta azt, hogy „nem vehető nyilvántartásba olyan európai polgári kezdeményezés, amely a nemzeti kisebbségek által lakott földrajzi területek fejlődésének előmozdítására irányul. Az ítélet leszögezte, hogy a kohéziós támogatásokat a gazdasági fejlődésben lemaradt területek fölzárkóztatására találták ki, és a nemzeti kisebbségek által lakott régiók nem feltétlenül ilyenek.”⁴⁴

Ez a bírósági döntés nem segíti a kisebbségvédelem céljait, sőt az ilyen témájú – esetlegesen jövőben beadásra kerülő további – polgári kezdeményezéseket is hátráltathatja. Igaz, hogy nem általánosságokat fogalmaz meg az ítélet, hanem kizárólag a kohéziós politikák és kisebbségek által lakott

⁴¹ A szöveget lásd: <https://www.fuen.org/fileadmin/user_upload/main-activities/MSPI/MSPI-Safepack-EN-mit-aufkleber_260215.pdf>.

⁴² A kezdeményezést Kelemen Hunor, az RMDSZ, a legnagyobb romániai magyar politikai párt elnöke és Hans Heinrich Hansen, az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniójának elnöke nyújtotta be. A dokumentumot határozottan támogatta többek között a dél-tiroli osztrák kisebbség, a szlovéniai olaszok, a Belgiumban és Dániában élő németek, valamint a szlovákiai és romániai magyarok.

⁴³ Lásd bővebben: <https://www.fuen.org/fileadmin/user_upload/main-activities/MSPI/MSPI-Basic_information-FdB.pdf>.

⁴⁴ Az európai törvényszék sajtóközleménye (angolul) itt olvasható: <http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2016-05/cp160050en.pdf>

területek közti összefüggés tekintetében nyilatkozik elhatárolódóan, ennek ellenére – ismerve az esetjog fontosságát az uniós integráció történetében – hivatkozási pontot adhat további esetekhez. A Minority SafePack ügyében még nem született döntés, de ha megszületik, akkor a két ítélet alapján majd látni lehet, hogy mennyire képes választ adni az Unió ezen közösségek kérdéseire. Ha a második esetben is elutasítás érkezik, fontos, hogy milyen hivatkozási alapon teszi majd azt a bíróság.

Egy sikeres kisebbségi témájú polgári kezdeményezés nagyon sokat jelenthetne és segíthetne a kisebbségi közösségek érdekvédelmében, annak láthatóságát tekintve is, és lendületet adhatna a célért küzdők összefogásának is. Ugyanakkor két sikertelen kísérlet és elutasító ítélet ajtókat zárhat be, és nehezítheti a jövőbeli közösségi érdekvédelem esélyeit.

2.8. Fejlemények az Európai Tanácsban

Igaz, ez a cikk az uniós intézmények kisebbségügyi eseményeit, történéseit és fejleményeit hivatott bemutatni, a cikk végén röviden mégis ki kell tekinteni az Európai Tanács munkásságára is, hiszen az uniós intézményi folyamatok és az Európai Tanácsban (ET) történt események hatnak egymásra, kölcsönös hivatkozási pontot jelentenek. Így a 2014-es év eseményeinek elemzésekor meg kell említeni az Európai Tanács Parlamenti Közgyűlésének (ETPK; Council of Europe Parliamentary Assembly – PACE) egyik fontos dokumentumát, mivel ez hatással lesz, és közvetett módon befolyásolhatja az európai intézmények munkáját.

Az ETPK az utóbbi két évtizedben számos, kisebbségvédelemmel kapcsolatos ajánlást fogadott el⁴⁵, azonban 2007 óta a Közgyűlés nem igazán aktív ezen a területen. Ezért az 1985-ös (2014) az európai hagyományos nemzeti kisebbségek helyzetéről és jogairól szóló állásfoglalás elfogadása új és pozitív fejleménynek számít. Az állásfoglalást az ún. Kalmár-jelentés alapján készítették el, amelyet 2014 áprilisában fogadtak el⁴⁶, és amely követendő útmutatást ad a 47 tagország számára az alábbi jogok területén: identitás, területi megállapodások fejlesztése, anyanyelven való oktatás, független oktatási intézmények létrehozása, anyanyelven való oktatás folytonossága, kisebbségi nyelvhasználat és megkülönböztetés elleni küzdelem. Ugyanakkor a szöveg elismeri, hogy az ún. „új” kisebbségek, valamint a roma és a vallási kisebbségek helyzetének vizsgálata egyaránt fontos kér-

⁴⁵ Például az ETPK 1811/2007, 1735/2006, 1334/2003, 1492/2001 vagy 1201/1993 ajánlásai.

⁴⁶ A jelentés szövegét lásd: <<http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=20561&Language=EN>>.

dések. Az állásfoglalás fontos előrelépés az ET dokumentumainak sorában, mert kiemeli a kisebbségvédelem kollektív dimenzióját, jól működő autonómiamodellekre hivatkozik, és felszólítja a tagállamokat, hogy hajtsák végre a minden fél által elfogadott területi önkormányzati intézkedéseket.⁴⁷

Az ETPK állásfoglalásai és ajánlásai politikai dokumentumok, és nem rendelkeznek kötelező jogi erővel. Mindazonáltal tükrözik egy fontos európai politikai testület központi értékeit, segíthetnek megismerni az európai politikusok gondolkodásmódját bizonyos kérdésekkel kapcsolatban, erős hivatkozási értéket képviselhetnek az emberi jogok tiszteletben tartására elkötelezett európai kormányok számára, és az EU-politika egyik alapelvevé válhatnak.⁴⁸ Ez az oka annak, hogy ennek az állásfoglalásnak az elfogadása bekerült ebbe a cikkbe. A Kalmár-jelentés referenciaponttá válhat a jövőbeli parlamenti határozatok szövegeiben (például az alapvető jogokról és az emberi jogokról szóló jelentésekben), mint ahogy számos más ET-s dokumentum vált már sarkkővé, referenciaponttá az EP-ben. Az ajánlás elfogadása azért is fontos, mert jelzi – az Európai Bizottság és Parlament számára is –, hogy ez a kisebbségi kérdéskör sem veszített aktualitásából, még mindig fontos kérdések várnak megoldásra, európai figyelemre. Bízunk benne, hogy annak szövege minden érdemi döntéshozó asztalára kerül.

3. KÖVETKEZTETÉS

A taglalt események, fejlemények és hiányzó lépések áttekintése után látható, hogy a 2014-es esztendő is csak egy további kis lépés a kisebbségek jog- és érdekvédelmének történetében. A nemzeti kisebbségek védelme – egyre inkább úgy tűnik – a kis lépések politikája. A szerteágazó igények, érdekek és ellenérdekek miatt ez nem is lehet másként. Egy jól megfogalmazott parlamenti módosítás elfogadtatása, egy bizonyos jelentés megszavazása, egy munkacsoport újjáalakítása, vagy egy bírósági ügy megnyerése, mind-mind olyan eredmény és folyamat, ami mögött komoly (parlamenti) munka áll, mégis kevés eredményt hoz egy konkrét kisebbségi közösség számára, így csak kis lépésnek tekinthető. Ugyanakkor ezt a kemény munkát el kell végezni, nem lehet megspórolni, hiszen a hagyományos nemzeti vagy nyelvi kisebbségek védelme csak így lesz látható Európában, és így maradhat a jövőben is fontos kérdés az Unióban. Ennélfogva az egyik ilyen kis lépést sem lehet alábecsülni, ugyanakkor túlértékelni sem szabad.

⁴⁷ Európa tanácsi határozat a nemzeti kisebbségek helyzetéről és jogairól szóló Nemzetpolitikai Kutatóintézet (NPKI) elemzését lásd: http://bgazrt.hu/_files/NPKI/EuropaiTanacs_határozat_kisebbségek.pdf

⁴⁸ Kántor Zoltán, “The Recommendation on the Concept ‘Nation’ of the PACE”, 9 Regio (2006), 1.

A 2014-es esztendő tehát nem bizonyult kivételnek a 2005 óta tartó időszakban, nem hozott áttörést, amely erősítené a szabályt. Amint azt korábban is írtuk, az Európai Uniónak nem kifejezetten feladata vagy jogi hatásköre a kisebbségvédelem, mégis határozatai, állásfoglalásai, politikái, projektjavaslatai vagy bírósági döntései hatással lehetnek a nemzeti vagy nyelvi kisebbségi közösségekre mind az Európai Unión belül és azon kívül is. Néhány év múlva az újonnan létrehozott Munkacsoport munkája jobban láthatóvá válhat, további EP-állásfoglalások kerülhetnek elfogadásra, esetleges pozitív bírósági döntés születhet, és az Európai Bizottság is új, kedvező pályázatokat tehet közzé. Ha így történik, akkor ezek a kis lépések akár mérföldkövé is válhatnak.

Bíró Anna fordítása

A Further Minor Step – Minority-Related (D)eve lopme nts within the European Institutions throughout 2014

The article summarizes the developments, major events and “deficient” steps of the EU institutions, mainly the European Parliament (EP) and the European Commission (EC), the traditional national minorities, regional language groups, and national communities. The year 2014 cannot be separated from 2013, therefore this study follows and analyses a period of one and a half year – among others, issues like the first results of the European Citizens’ Initiative, the resolution on endangered European languages and the linguistic diversity of the EU, successful restoring the Intergroup for Traditional Minorities, National Communities and Languages, as well as challenges that the European Commission has to face in this area. The study gives an analytic assessment on the given period. During 2013 and 2014, the EU institutions made several smaller steps forward in national minority protection, although none these should be either over- or underrated.

Key words: minority protection, national minorities, minority languages, endangered languages, Intergroup for Traditional Minorities, European Parliament, European Commission, European Citizens’ Initiative

Još jedan „mali korak” – Događaji/razvojni rezultati u institucijama Evrope vezani za manjine u toku 2014

Rad rezimira razvojne rezultate, važne događaje i korake koji „nedostaju” u aktivnostima pre svega Evropskog parlamenta (EP) i Evropske komisije (EK) u toku 2014. vezanih za tradicionalne manjine, regionalne jezičke grupe i nacionalne zajednice. 2014. godina se ne može odvojiti od 2013., tako da ova studija prati i analizira događaje iz perioda od godinu i po dana – i to između ostalog – pitanja kao što su prvi rezultati Evropskih civilnih inicijativa (ECI), usvojeni stav vezan za ugrožene evropske jezike i jezički diverzitet u Evropskoj uniji, uspešnu rekonstrukciju Radne grupe zadužene za

tradicionalne manjine, nacionalne zajednice i jezička pitanja, odnosno izazove sa kojima Evropska unija treba da se suoči na ovom planu. Studija pruža analitičko vrednovanje o ovom periodu. U toku 2013. i 2014. evropske institucije su napravile nekoliko manjih iskoraka na planu zaštite nacionalnih manjina, međutim, ni jedan od njih ne treba da se preceni, doduše ni da se potceni.

Ključne reči: zaštita manjina, nacionalne manjine, manjinski jezici, ugroženi jezici, Manjinska radna grupa, Evropski parlament, Evropska komisija, evropska civilna inicijativa

Beérkezés időpontja: 2016. 04. 13.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 20.

Gyenyey Laura

∴ Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Budapest
∴ gyeneylaura@hotmail.com

A SZOCIÁLIS TURIZMUS KÉRDÉSE AZ EURÓPAI UNIÓ BÍRÓSÁGÁNAK JOGGYAKORLATÁBAN

*The Question of Social Tourism in the Legal Practice of the Court of
Justice of the European Union*

Pitanje socijalnog turizma u pravnoj praksi suda Evropske unije

A gazdaságilag inaktív polgároknak a fogadó tagállam szociális ellátórendszeréhez való hozzáférése, különösen pedig az azzal való szisztematikus visszaélés, így a szociális turizmus kérdése már jó ideje visszatérő tárgyként szolgál az uniós polgárok szabad mozgása körében folytatott jogi és politikai vitáknak. A jelen tanulmány vizsgálódásának középpontjában álló Dano-ítélet egyértelműen rávilágít arra, miszerint a gazdaságilag inaktív személyek szabad mozgása mint alapvető uniós célkitűzés továbbra sem tűnik összeegyeztethetőnek a tagállamok jóléti rendszerük megővésére irányuló legitim törekvéssel. A Bíróság ítéletében deklarálta, miszerint a fogadó tagállam nem köteles az egyenlő bánásmód elve alapján a más tagállami állampolgárok számára is biztosítani a szociális alapellátást, ha azok nem teljesítik az Uniós polgárainak szabad mozgásáról szóló 2004/38/EK irányelvben foglalt feltételeket. A döntés a jogirodalom képviselői körében vegyes fogadtatásra talált. Egyes szerzők azon – sok szempontból érthető – aggályuknak adtak hangot, miszerint az ítélet egyfajta visszalépést jelenthet a Bíróságnak az uniós polgárságot alapvető jogállásként definiáló, kiterjesztő hatályú joggyakorlatában. A következőkben azt vizsgáljuk, vajon valóban olyan éles irányváltást jelez-e a kérdéses ítélet, amely a jövőben beárnyékolhatja az uniós polgárság intézményének szolidaritásközösségként való felfogását.

Kulcsszavak: uniós polgárság, személyek szabad áramlása, egyenlő bánásmód, gazdaságilag inaktív polgár, szociális ellátásból való kizárás

BEVEZETŐ

Az utóbbi években egyre élénkebb vita övezi a gazdaságilag inaktív uniós polgárok szociális ellátásokhoz való hozzáférési jogát, és ehhez kapcsolódóan a szociális turizmus problematikáját. Ez utóbbról akkor beszélhe-

tünk, ha a más tagállamból érkező polgárok szisztematikusan visszaélnék a fogadó állam által nyújtott szociális ellátásokkal. A tagállami politikusok a fentieket kivédendő, egyre határozottabban – mi több, egyes esetekben kifejezetten bevándorlásellenes szölamokat megpendítve – lépnek fel jóléti rendszerük megóvása érdekében, felkorbácsolva ezzel a szabad mozgás terén már amúgy is forrongó kedélyeket.¹ Az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban EUB) épp az előbbieik okán nem ritkán találja szembe magát a szociális dömping feszítő kérdéskörével az uniós jog értelmezésére irányuló joggyakorlata során. Ezt példázza a közelmúltban született Dano-ítélet² is, amely akár fordulatot is jelenthet az EUB ’uniós polgárokat megillető egyenlő bánásmód’ eszméjét hirdető gyakorlatában azáltal, hogy – engedve a tagállami nyomásnak – immár fel kíván lépni a jóléti turizmussal vagy legalábbis annak legkirívóbb eseteivel szemben. A döntés – nem meglepő módon – igen pozitív fogadtatásra talált a tagállamok körében, tekintve, hogy az a Szerződés, ill. a másodlagos jog módosítása nélkül ad választ azon égető kérdésre, vajon előbbieik megtagadhatják-e a nem járulék alapú szociális ellátások folyósítását azon más tagállami polgárok számára, akik nem kívánnak bekapcsolódni az érintett állam gazdasági vérkeringésébe, de önmaguk fenntartására, úgy tűnik, képtelenek. Mindemellett látnunk kell, hogy a kérdéses ítéletet követően is számos kérdés maradt megválaszolatlanul a gazdaságilag inaktív polgárok fogadó államtól igényelt szociális juttatásai kapcsán. Hogy mekkora is a Dano-döntés által hozott fordulat, és milyen problémákat vethet fel az a jövőre nézve, a következőkben ezt vizsgáljuk.

A DANO-ÜGY

A jogvita tárgyát a román állampolgárságú Elisabeth Dano és fia, Florin részére igényelt szociális ellátások lipcsei munkaügyi központ általi megtagadása képezte.

Dano kisasszony 2010 végén költözött fiával Németországba nővéréhez, utóbbi gondoskodott lakhatásukról és élelmezésükről. A periratokból kiderül, miszerint Dano Németországba nem álláskeresői céllal utazott be, és semmilyen keresőtevékenységet nem is kívánt ott folytatni. Ennek ellenére a lipcsei munkaügyi központhoz fordult egy ún. álláskeresői alapellátás folyósítását kérelmezve. E kérelmet a hatóság megtagadta azon német jogsza-

¹ Az elmúlt évek gazdasági recessziója és a 2015-ben kirobbant migrációs válság igen sok politikai feszültséget indukált, mind tagállami, mind uniós szinten. A migrációs válság kapcsán megkongatták a vészharangokat az egész schengeni rendszer működőképességét illetően.

² Dano-ítélet, C-333/13, EU:C:2014:2358

bályi korlátozásra hivatkozással, amely kizárja az ellátásból azokat, akik kizárólag a szociális ellátás elnyerése céljából érkeznek az országba. Dano a kérelmet elutasító határozat elleni beadványában azt kifogásolta, miszerint a német ügynökség a szociális alapellátások folyósítása iránti kérelmének elutasításával lényegében állampolgársági alapon megkülönböztető döntést hozott, melyet kifejezetten tilalmaz az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (a továbbiakban EUMSZ.) 18. cikke.³

Az ügy az Európai Unió Bírósága elé került előzetes döntéshozatal céljából, amely mindenekelőtt megállapította, hogy a rászorultsági alapon megítélt szociális alapellátások „különleges, nem járulékalapú pénzügyi juttatásoknak” minősülnek, amelyek odaítélési feltételeinek meghatározása tagállami jogkörbe tartozik. Az EUB ítéletében deklarálta továbbá azt a nagyon fontos tételt, miszerint a gazdaságilag inaktív polgárok, azok tehát, akik Danóhoz hasonlóan nem folytatnak keresőtevékenységet, és nem is keresnek munkát, bizonyos szociális ellátásokhoz való hozzáférés tekintetében csak akkor igényelhetnek a fogadó tagállam állampolgárainak járóval egyenlő bánásmódot, ha tartózkodásuk jogszerű, azaz megfelel az uniós polgárokról szóló 2004/38/EK irányelv⁴ feltételeinek (a továbbiakban Szabad Mozgás Irányelv). A kérdés a továbbiakban tehát az volt, hogy Dano megfelel-e az Irányelvben lefektetett követelményrendszernek.

Amennyiben az uniós polgár fogadó állam területén való tartózkodása meghaladja a három hónapot, de nem éri el az öt évet, a fent jelzett Irányelv a gazdaságilag inaktív polgárok tartózkodási jogát többek között ahhoz a feltételhez köti, hogy azok elegendő saját forrással rendelkezzenek ahhoz, hogy ne jelentsenek indokolatlan terhet a fogadó tagállam szociális segítségnyújtási rendszerére.⁵

Márpedig az ügyben szereplő polgárok – legalábbis az utaló Bíróság szerint – e feltételnek nem tettek eleget, így az EUB döntése értelmében nem is igényelheték az abban foglalt egyenlő bánásmódot.

³ Az ügy a lipcsei bíróság elé került, amely előzetes döntéshozatali eljárás keretében kérte a Bíróság állásfoglalását arról, hogy összeegyeztethető-e a fent jelzett német korlátozás az uniós joggal, így különösen a 883/2004/EK sz. szociális koordinációs rendelet 4. cikkével, illetve az EUMSZ. 18. cikkéből következő megkülönböztetésmentesség általános elvével, valamint az EUMSZ. 20. cikkéből következő általános tartózkodási joggal.

⁴ 2004/38/EK irányelve az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról, OJ L 158, 30.4.2004. 77–123.

⁵ Irányelv 7(1)b cikk.

A DÖNTÉS POLITIKAI HÁTTERE

A szabad mozgás kérdését övező viták nem új keletűek, azok időről időre fellángolnak, lényegében végigkísérve az integráció egész történetét.⁶ Nem meglepő ez egy olyan jogosítvány esetében, amely legalábbis közvetve minden tagállami polgárt érint, és amely egyre erőteljesebben hatol be a korábban tagállami hatáskörbe tartozó területekre. Gazdasági recessziós időszakban vagy épp a magas munkanélküliség miatti feszült belpolitikai helyzetben szinte reflexszerűen vetődik fel a szabad mozgás korlátozásának kérdése. Ha úgy tetszik, a szabad mozgás mára „szimbolikus funkciót” nyert, egyfajta kivételéseként szolgál az aktuálisan felmerült gazdasági, társadalmi és politikai félelmeknek (THYM 2015: 18–20).⁷ Ezért rendkívül fontos, hogy a politikai szereplők a szabad mozgás kérdését adekvát módon kezelve adjanak választ a lakosság fenti félelmekre. Különösen igaz ez egy olyan Európát súlyosan érintő válságperiódus idején, amelyben maga a szabad mozgás intézménye is veszélybe került.⁸ Ez persze nem könnyű feladat. Mi sem jelzi ezt jobban, mint azok az – olykor szinte fenyegető hangvételű – politikai kijelentések, amelyek célja a szabad mozgással járó jogosítványok erőteljes megnyirbálása. Így példaképp a brit miniszterelnök, Cameron azon követelése⁹, miszerint a szigetországban munkát vállalók csak négy év folyamatos helyben lakás és munkavállalás után férhessenek hozzá a brit szociális ellátórendszerekhez. E kijelentés persze messze túllép a szociális turizmus kérdésén. Mi több, egy-

⁶ Gondoljunk csak az Unió alapító szerződéseiben megfogalmazott célok vonatott megvalósítására, vagy épp az egyes bővítési körökkel – különösen a közép-kelet-európai országok csatlakozásával – kapcsolatos félelmekre. E félelmeknek köszönhetően nyerhetett korlátozást az átmeneti időszakban a munkaerő szabad mozgásának szabadsága.

⁷ E szimbolikus funkció azt a veszélyt hordozza magában, hogy mintegy önálló életre kelve túlnő annak tényleges jelentőségén.

⁸ Erről lásd bővebben Gyenyey Laura: Az Európai Unió migrációs politikája. Tényleges megoldás egy valós válságra? *Iustum, Aequum, Salutare* 2016/2. Budapest

⁹ Egyes kommentátorok egyenesen a mitológiai hős, Herkules alakjához és annak próbatételeihez hasonlítják David Cameron miniszterelnököt, ill. annak ultimátumszerűen megfogalmazott javaslatcsomagját a más tagállamból érkező bevándorlók számára és a részükre juttatott szociális ellátások csökkentésére. Cameron ugyanis kitar az azon fogadalma mellett, miszerint jelentős változásokat kíván uniós szinten elérni az uniós polgárok szabad mozgásának szabályozásában. Ennek hiányában támogatni fogja Nagy-Britannia Unióból való kilépését. Így nyerhet csak feloldozást „a politikai örültség pillanatában” tett ígéretének megszegése alól, miszerint a jövőben jelentősen csökkenteni fogja az Egyesült Királyságba irányuló bevándorlást. Steve Peers, <http://eulawanalysis.blogspot.hu/2014/11/the-nine-labours-of-cameron-analysis-of.html>

értelműen és élesen szembemegy azzal, ami a gazdasági integráció lényege, és mint ilyen elfogadhatatlan. Ugyanakkor látnunk kell, hogy egyre több tagországtól érkezik jelzés a Bizottság felé, miszerint a szociális dömping kérdését igenis kezelni kell.¹⁰ A Bizottság épp a tagállamok fenti félelmeit enyhítendő és a kérdés jelentőségét hangsúlyozandó 2013 októberében közlé is tett egy tanulmányt¹¹ „a gazdaságilag inaktív migráns polgárok tagállami szociális ellátórendszerekre gyakorolt hatása” címmel. E tanulmány mindenesetre nem látszik alátámasztani azt a feltételezést, miszerint a más tagállamba költöző uniós polgárok fő ösztönzője a különféle szociális juttatások elnyerése, szemben a munkavállalási és a családi célzatú migrációs ösztönzőkkel.¹² A tagállamok félelmei annyiban tehát nem megalapozottak, hogy a gazdaságilag inaktív polgárok csupán egy csekély hányadát képviselik a migráns polgároknak (GUIMARAES 2015: 116). Ugyanakkor a kérdésnek mégis *komoly politikai súlya* van, mivel az uniós és a tagállami jog határvonájába tartozó területről van szó.¹³ Hagyományosan valóban a tagállamok előjoga annak meghatározása, hogy ki tartozik azon szolidaritási körbe, amely alapján a tagállami szociális ellátórendszerből különféle juttatásokra, ill. pénzügyi támogatásra jogosult. Uniós szintű harmonizáció hiányában ily módon tehát a tagállamok továbbra is megtartják a szociális védőrendszerük kialakítására vonatkozó hatáskörüket.¹⁴ Ugyanakkor az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlata értelmében, e hatáskör gyakorlása során a tagállamok „kötelesek tiszteletben tartani az uniós jogot, különös tekintettel

¹⁰ 2013 májusában az Egyesült Királyság, Ausztria, Németország és Hollandia is „jelentkezett a fenti kérdéssel” a Bizottságnál, amely azt a választ adta, miszerint az uniós jog kellő biztosítékokkal szolgál a visszaélések elkerülésére. Speech by the then EU Justice Commissioner Viviane Reding at the Justice and Home Affairs Council on December 5th 2013, text available at http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-1025_en.htm.

¹¹ <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=1980>

¹² A tanulmány főbb megállapításai, miszerint az uniós polgárok legnagyobb hányada munkavállalási céllal utazik egy másik tagállamba, továbbá a jelenleg más tagállamban tartózkodó inaktív polgárok jelentős hányada korábban foglalkoztatott volt a kérdéses tagállamban (64%), és végül, hogy a kérdéses csoport az összlakosság csekély, mindössze 0,7%–1%-át teszi ki. A foglalkoztatottsági ráták származási országoként nagyjából hasonlóak, habár a Bulgáriából, ill. Romániából érkezett polgárok körében jóval magasabb a munkanélküliek aránya.

¹³ Lásd erről bővebben: EMERSON Michael 2014. The Dano case – or time for the UK to digest realities about the balance of competences between the EU and national levels. CEPS Commentary.

¹⁴ Az EUMSZ. 153 (2) cikke felhatalmazza az Uniót, hogy a munkavállalók szociális biztonsága és védelme céljából minimumstandardokat fogadjon el. E felhatalmazással azonban az sosem élt, és úgy tűnik, jövőbeli politikai szándék sincs arra.

az EK Szerződésnek a szabad mozgására vonatkozó rendelkezéseire, és annak fókuszában álló diszkriminációtilalmi elvre”.¹⁵ Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy hol húzható meg a nemzeti szolidaritás határa, ill. hol léphet közbe az Unió és annak jogrendje e határvonal megrajzolásában.

A DÖNTÉS JOGI HÁTTERE

A tagállamok közti szabad mozgás joga az eredeti szerződéses rendelkezések szerint szigorúan gazdasági tevékenység folytatásához kapcsolódott, amely csak fokozatosan nyert kiterjesztést a gazdaságilag inaktív polgárokra. Mára a szabad mozgás jogát immár az uniós polgárság legfontosabb jogosítványaként említhetjük, így az alapító szerződés hatályos változatának (EUMSZ.) 21.(1) cikke minden uniós polgár számára közvetlenül biztosítja a szabad mozgás jogát a „Szerződésekben és a végrehajtásukra hozott intézkedésekben megállapított korlátozásokkal és feltételekkel”.¹⁶

Mindezek ellenére látnunk kell, hogy a szabad mozgás joga még ma sem egy egységes jogi kategória, az továbbra is megőrizte történeti rétegeltségét (THYM 2015: 18). Ez tükröződik a Szerződés rendelkezéseit végrehajtó másodlagos joganyagban is, így mindenekelőtt a fent már említett és a Dano-döntés alapjául szolgáló, az uniós polgárok szabad mozgását és tartózkodását szabályozó 2004/38/EK irányelv rendelkezéseiben, amely főképpen továbbra is a munkavállalók és az egyéni vállalkozók állnak. Amíg az előbbieket az uniós jog által biztosított széles körű jogosítványaik birtokában élvezhetik az egységes belső piac kínálta előnyöket¹⁷, addig messze nem ez a helyzet a gazdaságilag inaktív személyek esetében. A gazdaságilag inaktív uniós polgárok fogadó államban való tartózkodási joga a Szabad Mozgás irányelvben rögzített megfelelő anyagi fedezethez, ill. egészségbiztosításhoz kötött. Az uniós polgárok és családtagjaik tehát csak addig rendelkeznek a tagállam területén való tartózkodási joggal, amíg megfelelnek az irányelvben foglalt fenti feltételeknek.¹⁸

¹⁵ Petersen-ítélet, C-228/07. EU:C:2008:494, 42. pont.

¹⁶ EUMSZ. 21(1) cikk. A Szerződésekben és a végrehajtásukra hozott intézkedésekben megállapított korlátozásokkal és feltételekkel minden uniós polgárnak joga van a tagállamok területén való szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz.

¹⁷ E jogok minél teljesebb körű gyakorlását segíti továbbá az Európai Unió Bíróságának kiterjesztő gyakorlata, kiváltképp a családegyesítés, a szociális juttatások és az adóelőnyök tekintetében biztosított egyenlő bánásmód területén. A munkavállalók és egyéni vállalkozók esetében még a teljes önellátás képessége sem feltétel, így akár a közpénzekből való keresetkiegészítés is megengedett a szerződéses szabadság gyakorlása során. A feltételt nélküli szabad mozgás joga megilleti továbbá azokat, akik időlegesen utaznak egy másik tagállamba szolgáltatás igénybevétele céljából.

¹⁸ Irányelv 14(2) cikk.

Az EUB uniós polgársággal kapcsolatos gyakorlatában ugyanakkor már egész a kezdetektől kirajzolódni látszott egy trend, amely az uniós polgárságra mint alapvető jogállásra hivatkozással igyekezett a szabad mozgás és tartózkodás másodlagos jogban rögzített szigorú feltételein némileg puhítani. A szigorú gazdasági szemléleten való túllépést jelezték mindazon esetek, amelyekben a Bíróság a gazdaságilag inaktív polgárok számára kívánt védőpajzsot biztosítani mind az ún. fordított diszkrimináció csapdájával¹⁹, mind pedig a fogadó tagállam állampolgárságon alapuló megkülönböztető gyakorlatával szemben²⁰ (GYENEY 2012: 141–164).

A Dano-ügy épp e trendet látszik megtörni. A Bíróság félretéve korábbi nagyvonalú, az uniós polgárság megingathatatlan eszméjén és az abból fakadó jogok kiterjesztő értelmezésén nyugvó gyakorlatát, úgy tűnik, immár csak azok számára kívánja biztosítani a szabad mozgás és tartózkodás jogát, akik jelenlétükkel a fogadó ország gazdaságát erősítik. Mindez azt jelzi, hogy a taláros fórum továbbra sem tud kitörni az integráció kezdeti szakaszát jellemző gazdasági szemlélet makacs szorításából. Jelen tanulmány többek között e kérdést igyekszik körüljárni a Dano-döntés elemzése során.

A DÖNTÉS JOGI ANALÍZISE

Ami a Dano-döntés vizsgálata kapcsán rögtön szembeötlik, az az, hogy a Bíróság – tőle szokatlan módon – ragaszkodik a vonatkozó jogszabályi előírások szövegéhez. Ha úgy tetszik, a Bíróság egyszerűen „beletörődik az

¹⁹ Ennek a trendnek egyik csúcspontját jelzi a Zambrano-döntés, amely egy tisztán tagállami szituációban biztosít családegyesítési jogosítványokat, így mindenekelőtt tartózkodási jogot egy kolumbiai származású, de belga állampolgárként uniós polgárságot nyert gyermek harmadik országbeli szülei számára Belgium területén.

²⁰ A Bíróság elsőként a C-85/96 sz. Martinez Sala-ügyben az uniós polgárságra hivatkozással deklarálta, hogy a nem gazdasági célú migráció is kiváltja a Szerződés állampolgárságon alapuló megkülönböztetés tilalmára vonatkozó rendelkezésének alkalmazását. Joggyakorlatában később megerősítést nyert, miszerint ez az elv kiterjed a szociális segély nyújtására és az olyan nem járulékos alapú szociális ellátásokra, mint a diákok megélhetési ösztöndíja. A C-184/99. sz. Grzelczyk-ügyben a Bíróság az uniós joggal ellentétesnek minősítette azt a nemzeti szabályozást, amely a nem járulékos alapú ellátásokhoz való hozzáférést az uniós munkavállalói státuszhoz kötötte, ezzel az esetenként szociális ellátást igénybe vevő diákok számára is megnyitva a tartózkodás jogszerűségét. A C-456/02. sz. Trojani-ügyben egy, az uniós jog értelmében munkavállalónak nem minősülő, szociális ellátásokért folyamodó kérelmező esetében a Bíróság kimondta, miszerint a Szabad Mozgás irányelvben foglalt tartózkodási jog az uniós polgárságnál fogva megilleti az uniós munkavállalónak nem minősülő, de érvényes tartózkodási engedély birtokában lévő polgárokat, így azok az egyenlő bánásmód elve alapján igényelhetnek a fogadó államtól szociális ellátásokat.

uniós jogalkotásba”, és ahelyett, hogy kitarzana korábbi kiterjesztő hatályú gyakorlata mellett, egyszerűen elfogadja az irányelvben felvázolt szigorú korlátokat. Ezért is nem meglepő, hogy ítéletének indoklásában szinte alig hivatkozik az uniós polgárság körében született korábbi sarkalatos döntéseire, mintegy „elkendőzve ezzel joggyakorlatának következetlenségét” (THYM 2015: 24).

A Bíróság érvelésében immár teljes fordulatot vesz, amit jól jelez, hogy amíg az korábban a Szabad Mozgás irányelv céljával a szabad mozgás és tartózkodás gyakorlásának megkönnyítését jelölte meg²¹, addig jelen ítélet az irányelvnek a tartózkodás feltételül szolgáló rendelkezését²² expressis verbis úgy értelmezi, mint amely „annak megakadályozására törekszik, hogy a gazdaságilag nem aktív uniós polgárok létfenntartásukhoz igénybe vegyék a fogadó tagállam szociális ellátórendszerét”.²³ Mi több, az uniós polgársággal mint alapvető jogállással kapcsolatos formula vonatkozásában az EUB reaktiválta az egyenlő bánásmód alóli kivételt rögzítő albekezdést, amelyet korábbi döntéseiben egyszerűen csak „kifejejtett”.²⁴ A Dano-ítéletben tehát, a szabad mozgás feltételeinek és korlátainak – alkotmányos jellegű érvekkel szembeni²⁵ – kidomborításával immár egyfajta hangsúlyeltolódást észlelhetünk a tagállami érdekek irányába.

A Bíróság fenti, éles irányváltása nyilván nem kedvez a jogbiztonság követelményének, amelyet csak tovább fokoz, hogy a gazdaságilag inaktív polgárok szabad mozgásának az Irányelvben lefektetett feltételrendszerre eleve kétértelműen került megfogalmazásra²⁶ (VERSCHUEREN 2015: 381). A kérdéses jogszabály olyan bizonytalan fogalmakkal operál, mint az „indokolatlan teher” vagy az „elégészes forrás” követelménye.²⁷ Konkrét

²¹ Metock-ítélet, C-127/08, EU:C:2008:449, 82. pont.

²² Irányelv 7. cikk 1. b. pont.

²³ Dano-ítélet 76. pont.

²⁴ „Amint azt a Bíróság több alkalommal megállapította, az uniós polgárság intézményének célja, hogy biztosítsa a tagállamok állampolgárainak alapvető jogállását, lehetővé téve az azonos helyzetben lévő tagállami állampolgárok számára, hogy állampolgárságuktól függetlenül és *az e tekintetben kifejezetten előírt kivételek sérelme nélkül* ugyanolyan jogi bánásmódban részesüljenek azokon a területeken, amelyekre az EUM Szerződés tárgyi hatálya kiterjed”. Dano-ítélet 58. pont.

²⁵ Amelyek vélhetően más eredményre vezettek volna a kérdéses ügy kapcsán.

²⁶ Verschueren úgy véli, „sokkal tisztább lenne, ha az irányelv nyíltan úgy rendelkezne, miszerint egy gazdaságilag inaktív polgár nem jogosult semmilyen szociális támogatásra (social assistance), sőt szociális juttatásra (social benefit) a huzamos tartózkodási státusz megszerzéséig. Az irányelv azonban nem tartalmaz ilyen rendelkezést, a 24(2) csak a tanulmányok folytatása során igényelt megélhetési támogatásokra vonatkozóan korlátozza az egyenlő bánásmódot.

²⁷ Irányelv 7 (1)b.

iránymutatások helyett a nemzeti hatóságok eseti alapú vizsgálatát írja elő.²⁸ Csak tovább fokozza a zűrzavart az irányelv azon rendelkezése, amely szerint a kiutasítás nem lehet automatikus következménye annak, hogy az uniós polgár vagy családtagjai igénybe veszi a fogadó állam szociális segítségnyújtási rendszerét.²⁹ Sőt, nem is lehet őket kiutasítani, amíg nem jelentenek indokolatlan terhet a fogadó tagállam szociális segítségnyújtási rendszerére.³⁰ Ugyanakkor látni kell, hogy a „szándékosan homályos megfogalmazásnak” (THYM 2015: 26) – amely vélhetően egyfajta kompromisszumként szolgált a jogszabály szövegezése során – komoly ára van. Mégpedig a jogalkalmazókra háruló teher annak meghatározását illetően, hogy a szociális juttatás iránti kérelem, mely esetben jelenti azt, hogy a gazdaságilag inaktív személy nincs a jogszerű tartózkodáshoz szükséges források birtokában, egyben indokolatlan terhet róva ezzel a fogadó ország ellátórendszerére.³¹

Ez a teher nehezedett a jogalkalmazóra a Dano-ítéletet megelőző, de hasonló tárgyú Brey-ügyben is.³² Az ügy kapcsán hozott döntésében az EUB – felismerve az irányelvben rejlő nagyfokú diszkrepanciát – még kifejezetten hangsúlyozta az abban foglaltak hatékony érvényesülésének (effet utile), ill. a szabad mozgást korlátozó feltételek megszorító értelmezésének szükségességét³³ (VERSCHUEREN 2014: 158). Ezért a fentiek alapján a Brey-ügyben arra a következtetésre jutott, miszerint a tagállamoknak a konkrét helyzet átfogó értékelése nélkül nincs lehetőségük, hogy a kérdéses ellátásokat a gazdaságilag inaktív uniós polgároktól automatikusan megtagadják, ahogy arra sem, hogy az ilyen ellátásokat igénylő személyt automatikusan úgy tekintsék, mint aki nem rendelkezik elegendő pénzügyi forrással, így

²⁸ Uo. 8(4) cikk.

²⁹ Uo. 14(3).

³⁰ Uo. preambulum 10, 16. pontok.

³¹ A Dano-ügy kapcsán viszonylag könnyű dolga volt a Bíróságnak, tekintve, hogy maga az előterjesztő bíróság már leszögezte, miszerint a felperesek nem rendelkeznek elegendő forrással, így nem igényelhetnek tartózkodási jogot az irányelv alapján. Dano-ítélet 81. pont.

³² Az ügyben a Bíróság egy nyugdíjas pár kompenzációs pótlék iránti kérelme tárgyában kellett, hogy értelmezze az uniós jogot. A Brey-ügy háttérében egy német pár állt, akik 2011-ben Németországból Ausztriába költöztek letelepedési céllal. Brey úr házában 862 euró összegű nyugdíjban részesült. Tekintve, hogy a házaspár nem rendelkezett egyéb jövedelemmel vagy vagyonnal – kompenzációs pótlék iránti kérelmet nyújtott be, amely folyósítását az osztrák hatóság a jogszerűen tartózkodó uniós polgárookra korlátozta. A német párnak ez alapján igazolnia kellett, hogy tartózkodásuk megfelel a szabad mozgás irányelvében foglalt szabályoknak, azaz nem jelentenek indokolatlan terhet Ausztria szociális ellátórendszerére. Brey-ítélet, C-140/12, EU:C:2013:565.

³³ Brey-ítélet 65–71. pontok.

ebből adódóan nincs joga az országban tartózkodni.³⁴ Az eset kapcsán az EUB végeredményben a tagállami bíróságra hagyta annak meghatározását, hogy az ügy tárgyául szolgáló szociális ellátás nyújtása a konkrét helyzetben indokolatlan terhet jelent-e.³⁵ Ugyanakkor előírta, hogy ezen átfogó értékelés során milyen tényezőket szükséges vizsgálni, így többek között, hogy a segély odaítélése összességében mekkora terhet róna a nemzeti segélyrendszerre, továbbá az arányosság elvének fényében az érintett helyzetét jellemző személyes körülményeket, a nehézség átmeneti jellegét, a folyósítandó ellátás összegét és időtartamát.³⁶

Mindez alapján felmerül a kérdés, hogy a Bíróság a Dano-ügy kapcsán miért nem említi az irányelvben is szereplő³⁷ és a korábbi vonatkozó joggyakorlatában (lásd Brey-eset) is alkalmazott arányossági tesztet. Verschueren erre azt a választ adja, miszerint az arányosság – az egyik legfontosabb uniós jogelvként – „különösen fontos szereppel bírhat a különböző célok és versengő érdekek közti döntésben, azonban az olyan magától értetődő esetekben, mint amilyen a Dano is, annak alkalmazását félre lehet tenni” (VERSCHUEREN 2014: 373).

A Bíróság azonban nem tisztázta, hogy melyek is pontosan azok a körülmények, amelyek alapján egy ilyen különleges, „magától értetődő” eset meghatározható. Az EUB ítéletében kizárólag a „szociális ellátásért való folyamodásra, mint Dano tartózkodásának fő mozgatórugójára” utal, ill. azon tényre, hogy Dano „nem álláskereső célzattal érkezett Németországba. Verschueren mindezek alapján úgy véli, hogy lényegében Dano integrációs szándékának hiánya, ill. a német társadalomban való marginális helyzete³⁸ vezette a Bíróságot arra, hogy arányossági teszt alkalmazása nélkül is megállapítsa, miszerint Dano nem jogosult az egyenlő bánásmódra. A kommentátor szerint mindez arra utal, hogy a gazdaságilag inaktív polgárok esetében a másik tagállamba való utazás célja/indítéka is döntő lehet a szociális jut-

³⁴ Önmagában tehát az tény, hogy egy tagállam polgára szociális segítséget kér, nem szolgál kellő igazolásul arra, hogy indokolatlan terhet jelentene a fogadó állam szociális ellátórendszerére.

³⁵ Brey-ítélet 79. pont.

³⁶ Uo. 78.

³⁷ Irányelv 8 (4) cikk, 14(3) cikk, 16. preambulumpont.

³⁸ Dano esetében ugyanis már a tartózkodás elején nyilvánvalóvá vált, hogy nem is kíván integrálódni a fogadó ország társadalmába, többek között azzal, hogy ott munkát vállal. A peranyagból kiderült továbbá, hogy Dano mindössze három évig járt iskolába Romániában, és semmilyen végzettsége, szakképzettsége nincs. Megérti ugyan a német nyelvet, ugyanakkor nem tud írni ezen a nyelven, és csak korlátozott mértékben képes német nyelvű szövegeket olvasni. E körülmények mind az integráció hiányára utalnak.

tatások tekintetében élvezett egyenlő bánásmód és tartózkodási jog értékelésében.³⁹ Ha e kijelentéssel nem is tudunk teljes mértékben egyetérteni⁴⁰, látnunk kell, hogy a társadalmi integráció hiánya valóban fontos szerepet játszhatott a Dano-eset végkimenetelében.⁴¹ Ezt támasztja alá a társadalmi integráció követelményének a szabad mozgás területén egyre markánsabb szerepét hangsúlyozó bírói gyakorlat is (THYM 2015: 39). A Bíróság a gazdaságilag inaktív polgárok és az álláskeresők tekintetében folytatott joggyakorlatában immár közel másfél évtizede alkalmazza a „valós kötelék/kapcsolat”⁴², ill. a „bizonyos fokú társadalmi integráció”⁴³ mércéjét az egyenlő bánásmódtól való eltérés igazolásául szolgáló objektív zsinórmértékként. Mi több, az integráció/valós kapcsolat tesztje már nem csak a gazdaságilag inaktív személyek vonatkozásában nyer alkalmazást. A Bíróság legújabb, szabad mozgásra vonatkozó gyakorlatában az mintegy általános jelleggel, iránymutatóként szolgál minden, a diszkriminációmentesség elvének értelmezésére irányuló esetben. Különösen a Bíróság huzamos tartózkodási státusz elnyerésével⁴⁴, ill. a közbiztonsági kivétel alkalmazásával/kiutasítással kapcsolatos⁴⁵ – döntéseiben figyelhető meg egy markáns szemléletmódbeli váltás az „egyenlő bánásmód, mint az integráció eszköze” modellje felől „a társadalmi integráció foka szerint biztosított jogok” szemlélete irányába.⁴⁶

Végül e ponton érdemes megemlíteni, hogy maga az ítélet a levegőben hagyja annak kérdését, hogy a fogadó tagállam mikor élhet a kiutasítás lehetőségével azon polgárok tekintetében, akik nem rendelkeznek elégséges forrással. A jogirodalom képviselői azonban egyetértenek abban, hogy a ki-

³⁹ Való igaz, hogy a Bíróság a Dano-ügyben ismeri el elsőként az indíték fontosságát, még ha ezt nagyon speciális körülményekre szorítja is.

⁴⁰ Ez ugyanis éles ellentétben állna a Bíróság gazdaságilag aktív személyekre vonatkozó korábbi joggyakorlatával, amelyben a testület úgy találta, hogy az okok, amelyek egy tagállami polgárt egy másik államban való munkakeresésre vezettek, teljességgel irrelevánsak, amennyiben valós munkavégzésről van szó. C-53/81 sz. Levin-ítélet 23 pont, C-109/01 sz. Akrich para 55. pont.

⁴¹ Daniel Thym is kiemeli a társadalmi integráció hiányának hangsúlyos szerepét. Az ügy kapcsán úgy véli, hogy Dano Németország területén való fizikai jelenléte önmagában irreleváns, a jogszerűtlen tartózkodás ugyanis nem eredményez „jogilag szignifikáns társadalmi integrációs minőséget” az uniós jog alapján.

⁴² C-224/98 sz. D’Hoop-ítélet 38. pont, C-138/02 sz. Collins-ítélet 67. pont.

⁴³ C-209/03 sz. Bidar-ítélet 57. pont.

⁴⁴ C-325/09 sz. Dias-ítélet 64. pont „...az integráció, amely meghatározza a 2004/38 irányelv 16. cikkének (1) bekezdésében előírt huzamos tartózkodási jog megszerzését, nem csak tér- és időbeli tényezőkön alapul, hanem a fogadó tagállamba való beilleszkedés fokára vonatkozó minőségi tényezőkön is.”

⁴⁵ A C-145/09 sz. Tsakouridis- és a C-348/09 sz. P. I.-ítéletek.

⁴⁶ A két modellről lásd bővebben: Thym 34–39.

utasításnak szigorú jogszabályi feltételei vannak⁴⁷, és semmi nem utal arra, hogy a Dano-ügyben ne ezen szabályok lennének továbbra is az irányadók (VERSCHUEREN 2015: 384, PEERS 2014).

A DANO-DÖNTÉS KAPCSÁN FELMERÜLŐ ELHATÁROLÁSI KÉRDÉSEK

Amint azt tudjuk, a más tagállami polgárok beutazási és tartózkodási joga közvetlenül a Szerződésen, illetve a Szerződés végrehajtására hozott rendelkezéseken alapul⁴⁸, így az ezt igazoló tagállami tartózkodási engedély pusztán deklaratív jelleggel bír. Épp a tartózkodási jog automatikus megszerzése és elvesztése miatt azonban igen nehéz meghatározni, hogy valaki épp jogszerűen tartózkodik-e a kérdéses tagállam területén.⁴⁹ Ahogy Thym nagyon helytállóan fogalmaz, „a csekély forrásokkal rendelkező polgárok lényegében egy szürke zónában élnek, bizonytalan tartózkodási státusszal”.⁵⁰

E bizonytalan státusz azonban – ha lehet így fogalmazni – még bizonytalanabbá vált a Dano-ítélettel, hiszen úgy tűnik, a Bíróság az egyenlő bánásmódot és ezzel a szociális ellátásokhoz való hozzáférést immár kizárólagosan az irányelv szerinti jogszerű tartózkodás feltételéhez köti. Legalábbis erre utal az ítélet 69. pontjának megfogalmazása, amely szerint az uniós polgár „... az alapeljárásban szóban forgóhoz hasonló szociális ellátásokhoz való hozzáférést illetően – *csak* akkor igényelhet a fogadó tagállam állampolgárainak járóval egyenlő bánásmódot, ha a fogadó tagállam területén tartózkodása megfelel a 2004/38 irányelv feltételeinek.”⁵¹

Ebből akár arra is következtethetünk, hogy azon uniós polgárok, akiknek a fogadó országban való jogszerű tartózkodása nem magán az irányelven, hanem más uniós forráson, így közvetlenül a szerződés valamely rendelkezésén alapul, azok számára a tartózkodási jog automatikusan megvan.

⁴⁷ Az irányelv 14(3) bekezdése értelmében „a kiutasítási intézkedés nem lehet automatikus következménye annak, hogy az uniós polgár vagy családtagjai igénybe veszik a fogadó tagállam szociális segítségnyújtási rendszerét”. A Brey-ügyben a Bíróság az irányelv 16. preambulumpontjára hivatkozott, amely értelmében a kiutasítás esetében arányossági teszt alkalmazásának van helye. A Bíróság Dano-ügyben hozott döntésében semmi nem utal arra, hogy a továbbiakban ne ez lenne a helyzet.

⁴⁸ A C-325/09 sz. Dias-ügy 48. pont.

⁴⁹ Jó illusztrálja ezt a Dano-eset, amelyben Lipcse városa a kérdéses uniós polgároknak járó korlátlan tartamú tartózkodási igazolást állított ki.

⁵⁰ A csekély forrással rendelkező uniós polgárok helyzete a tartózkodásuk jogszerűségét illetően igen bizonytalan, még akkor is, ha – mint ahogy azt Dano esetében láthattuk – a tagállam korlátlan tartózkodási igazolást állít ki számukra (THYM 2015: 41).

⁵¹ Dano-ítélet 69. pont.

kezésén⁵², uniós rendeleten⁵³, vagy épp a nemzeti jog kedvezőbb rendelkezésén⁵⁴ alapul, a fentiek alapján nem jogosultak az egyenlő bánásmódra a szociális juttatások tekintetében. Egy ilyen értelmezés jelentős fordulat lenne a Bíróság korábbi joggyakorlatához képest, amely szerint a jogszerű tartózkodás nem kizárólag a Szabad Mozgás Irányelven alapulhat. Mi több, az ellentétes lenne az uniós jog azon alapvető tételével, amely szerint az állampolgárság alóli megkülönböztetés elve alóli kivételek minden esetben szűken értelmezendők.⁵⁵

A jövőben vélhetően nem csupán a „tartózkodás jogszerűségének” elhatárolási problémája jelent majd kihívást a jogalkalmazók számára. Gondoljunk csak az uniós jog szerinti álláskereső és a gazdaságilag inaktív személyek közti elhatárolás nehézségeire.⁵⁶ Látszólag önkényes döntésekhez vezethet továbbá az uniós munkavállalói státusz Bíróság általi tág értelmezése. Az EUB jelenlegi, kiterjesztő hatályú gyakorlata értelmében már heti 5 óra munka és havi 175 eurós fizetés⁵⁷ – is elegendő lehet a munkavállalói státusz és az ezzel járó egyenlő bánásmód „elnyeréséhez”.⁵⁸ Így példaképp, ha Dano házas lenne, és férje a fentiek szerint munkát vállalna, a család hozzávetőlegesen 1000 euró értékű szociális támogatásra lenne jogosult a munkavállalókat és családtagjaikat megillető egyenlő bánásmód értelmében. A fenti diszkrepanciák jól jelzik a gazdaságilag aktív és inaktív polgárok közti éles státuszbeli elhatárolással járó jövőbeni nehézségeket (THYM 2015: 43).

⁵² EUMSz. 45. cikkén (C-507/12 sz. Saint Prix ítélet), akár annak 20. cikkén (lásd Zambrano-ítélet fent).

⁵³ C-480/08 sz. Teixeira-ítélet, vagy C- 529/11 sz. Alarape-ítélet.

⁵⁴ Lásd Trojani-, ill. Martinez Sala-ítéletek fent.

⁵⁵ Verschuereen szerint a migráns tagállami polgárok helyzetét igen sebezhetővé teszi, ezt példákkal is illusztrálja.

⁵⁶ Az EUB joggyakorlata értelmében a munkavállalói státusz mindaddig megilleti az uniós polgárt, amíg „bizonyítani tudja, hogy állást keres, és tényleges esélye van a foglalkoztatásra” (C-292/89 sz. Antonissen-ítélet 22. pont). Ez utóbbi kitétel azonban, hogy mikor van tényleges esélye a foglalkoztatásra, igen nehezen határozható meg.

⁵⁷ „...A tény, hogy a munkavállaló jövedelme nem fedezi minden szükségletét, nem szünteti meg foglalkoztatotti minőségét, valamint hogy az a keresőtevékenység, amelyből eredő jövedelem alacsonyabb a létminimumnál vagy amely keresőtevékenység esetén a munka rendes időtartama még a heti tíz órát sem haladja meg, nem akadályozza meg, hogy az azt végző egyént az EK 39. cikk szerinti munkavállalónak tekintsék.” C-14/09 sz. Genc-ítélet 25. pont. Ez közpénzből is kiegészíthető akár (C-139/85 sz. Kempf-ítélet 14. pont).

⁵⁸ Amennyiben a szóban forgó keresőtevékenység valós és tényleges jelleggel bír.

KONKLÚZIÓ

A Dano-ügy kapcsán kifejtettek alapján joggal érezhetjük úgy, hogy bár az uniós polgársággal létrejött egy az összes – gazdaságilag aktív és inaktív – státuszt átívelő jogállás, a szabad mozgás történeti rétegeltsége tovább él.

A Bíróság nem tud elszakadni a piaci polgár fogalmától, az uniós polgárságot továbbra is az egységes belső piac keretei között kívánja értelmezni. Ez egyben azt is jelenti, hogy az abból származó jogosultságok csak akkor illetik meg a tagállami állampolgárokat, ha migrációjuk a belső piac szempontjából hasznosnak minősül, továbbá, ha migrációjuk nem jelent terhet a fogadó ország szociális ellátórendszere számára.

A Bíróság ítélethozatala során szigorúan a Szabad Mozgás irányelv nyomvonalán haladt, jól tükrözve annak „kompromisszumkész” megoldáskeresését a belső piaci célok, ill. a szociális ellátórendszerük védelmét célzó tagállami törekvések és a szolidaritás uniós elvének érvényesítése között.

E tekintetben egyfelől sajnálatos, hogy a Bíróság eltekintett az Unión belüli gazdasági migráció tágabb, annak minden tagállamban jelentkező előnyeire és hátrányaira fókuszáló értékelésétől, hiszen – ahogy Varjú Márton fogalmaz, „ezzel az ítélet lehetőséget adott volna az uniós polgárság és az abból eredő jogosultságok határokon átnyúló szolidaritást feltételező, új értelmezésére” (VARJÚ–NYIRCSÁK 2014).

Hasonlóképpen sajnálatos, hogy az EUB a döntés alapjául szolgáló Szabad Mozgás Irányelv homályos rendelkezéseinek tisztázására sem tett kísérletet a jogeset kapcsán, fenntartva ezzel a kellő anyagi forrással nem rendelkező uniós polgárok tartózkodási státuszának bizonytalan jellegét. Márpedig a jogbiztonság követelményének, mint uniós alapelvnek az érvényesülése elengedhetetlen az uniós polgárság jogintézménye vonatkozásában, legalábbis amennyiben elfogadjuk e státusz alapvető jellegét.

A Bíróság Dano-ítéletével azonban inkább távolodni látszik az uniós polgárság általános érték és szolidaritás közösségként való felfogásától, erre utal, hogy a jogállás alapvető jellege helyett inkább annak határait/korlátait fókuszál. Mindemellett úgy vélem, nem szabad messzemenő következtetéseket levonni a döntés uniós polgárságra gyakorolt hatását illetően. A Dano-ítélet a Bíróság joggyakorlatában csupán egy elmozdulást jelent a tartózkodási hely modelljétől az ún. „integrációs modell” irányába, amely az újonnan érkezőktől a szociális juttatások terén való egyenlő bánásmód elnyeréséhez immár bizonyos fokú társadalmi integrációt követel.

IRODALOM

- EMERSON Michael 2014. *The Dano case – or time for the UK to digest realities about the balance of competences between the EU and national levels*. CEPS Commentary. http://aei.pitt.edu/57379/1/ME_Dano_case.pdf
- GUIMARAES Daniela 2015. *The right to free movement and the access to social protection in the EU. the economical dimension*. Notes on the case Elisabeta Dano v. Jobcenter Leipzig. EU Law Journal. Vol. 1, No. 1, July 2015, 110–120.
- GYENEY Laura 2012. Az Európai Unió migrációs politikája, avagy tényleges megoldás egy valószínű válságra? *Iustum, Aequum, Salutare* 2016/2. Budapest, 141–164.
- GYENEY Laura 2016. Unió polgárság: A piacorientált szemlélettől való elszakadás göröngyös útja. *Iustum Aequum Salutare*, VIII. 2012/2, Budapest
- PEERS Steve 2014. *The nine labours of Cameron: Analysis of the plans to change EU free movement law*. EU Law Analysis. <http://eulawanalysis.blogspot.hu/2014/11/the-nine-labours-of-cameron-analysis-of.html>
- PEERS Steve 2014. *Benefit tourism by EU citizens: the CJEU just says NO*. EU Law Analysis. <http://eulawanalysis.blogspot.hu/2014/11/benefit-tourism-by-eu-citizens-cjeu.html>
- THYM Daniel 2015. *The elusive limits of solidarity: residence rights of and social benefits for economically inactive Union citizens*, CMLRev 52, Kluwer Law International, 17–50.
- VARJÚ Márton–NYIRCSÁK Adrienn 2014. *A tagállamokat minimális szolidaritási kötelezettség sem terheli az uniós polgárságból eredő elvárások alapján* <http://jog.tk.mta.hu/blog/2014/11/europai-birosag-dano-itelet>
- VERSCHUEREN Herwig 2014. *Free movement of benefit tourism*. The Unreasonable burden of Brey. European journal of Migration and Law 6. 147–179.
- VERSCHUEREN Herwig 2015. *Preventing benefit tourism in the EU*. A narrow or broad interpretation of the possibilities offered by the ECJ in Dano? CMLRev 52, Kluwer Law International, 363–390.

The Question of Social Tourism in the Legal Practice of the Court of Justice of the European Union

The access to the social care system of the host Member State for the economically inactive citizens, particularly its systematic abuse, thus the issue of social tourism, has long been a recurrent topic of legal and political arguments among EU citizens regarding their free movement. The present study focuses on the Dano case, and unequivocally points out that neither the free movement of economically inactive citizens, nor the fundamental EU objectives seem to be compliant with the legitimate efforts to protect the Member States' welfare system. In its decision the Court declared that the host Member State is not obliged to grant social assistance to other Member State citizens if they, exercising their right to freedom, do not fulfill the conditions stated in 2004/38/EK. The decision found a mixed reception among the representatives of legal literature. Certain authors expressed their concerns – for various understandable reasons – by which the decision could mean a sort of step back in the legal practice of the Court in defining EU citizenship as a

fundamental status. Thus, the paper examines whether this disputed verdict really means such sharp a turn which will in the future cast a shadow on the perception of EU institutions as a community of solidarity.

Key words: EU citizenship, free movement of individuals, equal treatment, economically inactive citizen, exclusion from social assistance

Pitanje socijalnog turizma u pravnoj praksi suda Evropske unije

Pitanje pristupa ekonomski neaktivnih građana sistemu socijalne pomoći država članica u ulozi domaćina, a naročito sistematska zloupotreba istog prava, pa tako i pitanje socijalnog turizma već se duže vreme ponavlja kao predmet pravnih i političkih diskusija vođenih u vezi slobodnog kretanja građana u uniji. Presuda u predmetu Dano koja se nalazi u fokusu ove studije jednoznačno ukazuje na to da se slobodno kretanje ekonomski neaktivnih osoba kao osnovni cilj unije ni dalje ne može uskladiti sa legitimnim nastojanjima država članica da sačuvaju svoj sistem društvenog blagostanja. Sud je svojom presudom deklarirao da država kao domaćin nije obavezna da prema principu ravnopravnog tretmana obezbedi i građanima drugih država članica osnovne materijalne uslove, ukoliko oni ne ispunjavaju uslove zacrtane u smernici 2004/38/ES o slobodnom kretanju građana unije. Odluka je u krugu predstavnika pravne literature naišla na različite reakcije. Neki autori su – iz veoma razumljivih razloga – dali glas svojim strepnjama kako ova presuda ustvari predstavlja korak nazad u sudskoj praksi povećanog obima Suda EU koji inače državljanstvo EU definiše kao osnovni pravni položaj. U daljem toku se ispituje da li diskutabilna presuda uistinu znači toliko oštri zaokret koji bi u budućnosti mogao da dovede u pitanje shvatanje instituciju državljanstva unije u smislu solidarnog zajedništva.

Ključne reči: državljanstvo EU, slobodno kretanje lica, ravnopravni tretman, ekonomski neaktivan građanin, isključenje iz socijalne zaštite

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 14.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 20.

Blazsek Virág

Central European University, Department of Legal Studies, Budapest
blazsek_virag@phd.ceu.edu

A GLOBÁLIS PÉNZÜGYI FOLYAMATOK EURÓPAI VETÜLETEI

European Aspects of Global Financial Processes

Evropske projekcije globalnih monetarnih procesa

Hol helyezkedik el Európa – ezen belül is elsősorban az Európai Unió (EU) – a globális pénzügyek világtérképén? Ez az írás erre a kérdésre keres választ oly módon, hogy három kulcsfontosságú problémakörre összpontosít. Először a bankmentésekre, valamint az ezekkel is összefüggő, példátlan államadósság-emelkedésre, másodszor a nemzetközi hitelminősítő intézetek szerepére, valamint arra, hogy miért nincs egyetlen jelentős európai hitelminősítő intézet sem, végül pedig arra, hogy az európai bankszektor szabályozása terén az elmúlt években milyen főbb változások történtek, s hogyan értékelhetők a történt reformok. Európa kétségkívül válságban van, ez természetesen nemkívánatos állapot, azonban nem is rendkívüli jelenség, hiszen a modern piacgazdaságokban a válságok ciklikusan, viszonylag nagy gyakorisággal jelentkeznek. Minden válsághelyzet egyben lehetőség is az előrelépésre, a reformokra, így a lényeges kérdés az, hogy a jelenlegi, mértékét tekintve, a gazdasági elemzők szerint csak az 1929-es világgazdasági válsághoz hasonlítható helyzetet Európa hogyan tudja a lehető leginkább előnyére fordítani, mennyire képes önmagát megreformálni oly módon, hogy abból erősebben, egységesebben lépjen ki, mint amilyen azt megelőzően volt. Összességében megállapítható, hogy a bankszektort érintő, 2008-at követő EU-s reformok kellő mélységűek, és összhangban állnak a nemzetközi szabályozási trendekkel. Ugyanakkor Európa versenyképességére közvetlen, negatív hatással van a túl lassú és túl költséges döntéshozatal, valamint a tagállamok néhány alapvető kérdésben hiányzó kompromisszumkésztsége.

Kulcsszavak: bankmentő intézkedés, pénzügyi stabilitás, rendszerszintű kockázat, bankszektor szabályozása, nemzetközi hitelminősítő intézetek

EURÓPA A GLOBÁLIS PÉNZÜGYEK VILÁGTÉRKÉPÉN

A 2016. márciusi Global Financial Centres Index (Globális Pénzügyi Központok Mutató) szerint csupán két európai város – London és Zürich – szerepel a világ pénzügyi központjai listájának első tíz helyezettje között¹, ugyanakkor London jelenleg a világ első számú pénzügyi központja, megelőzve New York Cityt.² A Világbank (angolul World Bank) legfrissebb bruttó hazai termékre (angolul gross domestic product, GDP) vonatkozó globális térképe alapján megállapítható, hogy Ázsia – azon belül is elsősorban Kína – gazdasága a legerősebb az Amerikai Egyesült Államok (USA) mellett.³ Ez nem jelenti azt, hogy Európa, illetve azon belül az Európai Unió (EU) térsége ne lenne jelentős, hiszen ugyanezen a térképen Németország, Nagy-Britannia és Franciaország is – bár Kínát és az USA-t követően – kiemelt helyen szerepel. (A jelen írás 2016. május 1-jén került lezárásra.)

Európát szoros gazdasági szálak fűzik mind az USA-hoz, mind pedig Kínához, más szóval, Európa ezen térségekkel inkább partneri, mintsem versenytársi viszonyban áll.⁴ Kína egyik legjelentősebb exportpartnere az EU, valamint a legfrissebb adatok szerint mintegy 30%-kal nőtt a kínai befektetések mértéke az EU-ban.⁵ Ami az USA–EU kereskedelmi kapcsolatokat illeti; amennyiben a folyamatban levő Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerségre (TTIP) vonatkozó tárgyalások sikerre vezetnek, a világ legnagyobb szabadkereskedelmi övezete jön létre az USA és az EU-s tagállamok részvételével, amely önmagában a világkereskedelem mintegy 30%-át tenné ki (Európai Parlament, 2015).⁶

¹ Doing Business Report URL: www.doingbusiness.org (2016.04.30.) <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2016/03/daily-chart-4> (2016.04.30.)

² Global Financial Centres Index, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Global_Financial_Centres_Index (2016.04.30.)

³ GDP at market prices (current US\$), World Bank Group, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD/countries?display=map> (2016.04.30.)

⁴ EU–Kína-kamara: egyre súlyosabbak a kínai túltermelés következményei. 2016.02.22. http://inforadio.hu/gazdasag/2016/02/22/eu-kina_kamara_egyre_sulyosabbak_a_kinai_tultermeles_kovetkezményei/ (2016.04.30.)

⁵ EU–Kína-kamara: egyre súlyosabbak a kínai túltermelés következményei. (2016.02.22.) http://inforadio.hu/gazdasag/2016/02/22/eu-kina_kamara_egyre_sulyosabbak_a_kinai_tultermeles_kovetkezményei/ (2016.04.30.)

⁶ Position Paper on International Trade, Európai Parlament, 2015. http://www.eppgroup.eu/system/files_force/publications/2015/06/Final.EPP_Position_Paper_Trade_EN.pdf (2016.04.30.)

Az EU tagállamaiban 2008-tól a gazdasági növekedés nagymértékben lelassult, s meg sem közelíti a 2008-ban begyűrűzött válság előtti mértéket.⁷ Ez a tendencia fokozottabban jellemzi a kelet-közép-európai térséget (IMF, 2015) tekintettel arra, hogy az itteni gazdaságok elsősorban külföldi befektetésekből bővültek 1990-et követően.⁸ Ugyanakkor a fenti statisztikai adatok arra is rámutatnak, hogy mindezekkel a gazdasági problémákkal együtt az EU és az európai térség a globális gazdaság egyik kiemelt szereplője. Erről Európa hajlamos megfeledkezni.

Mielőtt rátérnénk a jelen írás tárgyát képező három szűkebb kérdésre, fontos kiemelni, hogy egy-egy térség hosszú távú növekedése, globális versenyképessége szempontjából a hatékony, kellő stabilitást nyújtó, mégis rugalmas jogszabályi keretek, a jogállamiság megléte mellett lényegesek a munkaerő-piaci viszonyok – különösen a munkabérek szintje és a munkaerő képzettségi szintje, valamint az innováció és kutatásfejlesztés. Az EU és az európai térség a munkaerő képzettségi szintje, valamint az innováció és kutatás terén igen versenyképes (ILO, 2015).⁹ Az EU 28 tagállamának mintegy 500 millió lakosa ugyanakkor a Föld népességének csupán 7%-át teszi ki.¹⁰ A kutatásfejlesztés tekintetében az EU a világ összes kutatásfejlesztéséhez közel 30%-kal járul hozzá.¹¹

A fentiek alapján Európa és azon belül az EU számára – a térségben rejlő potenciál lehető leghatékonyabb kihasználása érdekében – jelenleg rendkívül fontos (lenne) az összefogás és közös stratégia mentén történő folyamatos építkezés. E tekintetben a bankszektor érintő jogi szabályozás megreformálása inkább a pozitív példák között sorolható fel. Természetes, hogy az EU tagállamainak érdekei között léteznek különbségek, ugyanakkor a történelem eseményeiből erőt merítve rendkívül fontos lenne a tagállamok közötti fokozottabb szolidaritás azon egyszerű oknál fogva, hogy az EU országai együtt gazdaságilag erősebbek, hatékonyabban tudják képviselni a térség lakóinak érdekeit, mint külön-külön.

⁷ The Global Economy in 2016 IMF Survey, (2016.01.04.) <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2016/INT010416A.htm> (2016.04.30.)

⁸ Central, Eastern, and Southeastern Europe, Regional Economic Issues, 2015, IMF, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2015/eur/eng/pdf/REI0515.pdf> (2016.04.30.)

⁹ An employment oriented investment strategy for Europe. International Labour Organisation, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_338674.pdf (2016.04.30.)

¹⁰ HORIZON 2020, The European Union's programme for Research and Innovation, http://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/inco_h2020_for_international_audience.pdf#view=fit&pagemode=none (2016.04.30.)

¹¹ HORIZON 2020, The European Union's programme for Research and Innovation, http://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/inco_h2020_for_international_audience.pdf#view=fit&pagemode=none (2016.04.30.)

Európa, illetve az EU gazdasági pozíciójának fenti, rövid ismertetését követően a továbbiakban három főbb problémakörrel lesz szó; a bank-szektorban történt – minden korábbinál hatalmasabb mértékű – állami beavatkozásról s az azzal összefüggő államadósság-növekedés okozta problémákról, a nemzetközi hitelminősítő intézményekről s végül arról, hogy létezik-e nemzetközi szabályozási verseny, és hogy hogyan hatott a 2008-as gazdasági világválság az EU pénzügyi szektort érintő szabályozására, mely szabályozási reformokra került sor, s azok előmozdítják-e a térség versenyképességének növekedését.

A BANKMENTÉSEK ÉS AZ ÁLLAMADÓSSÁG-EMELKEDÉS

2008-tól az Atlanti-óceán mindkét felén számtalan állami beavatkozásra került sor. Az USA-ban mostanra a vonatkozó hitelek, állami garanciák, adóelengedések és egyéb állami mentőövek kifutottak. Az európainál szorosabb kontroll és felügyelet mellett lezajlott bankmentésekről mára megállapítható, hogy az amerikai szövetségi kormány – tekintettel a kamatokra is – pozitív egyenleggel zárhatta le ezen ügyletek többségét.¹² Bár az egyik legnagyobb piaci szereplő, a Lehmann Brothers nem került megmentésre 2008-ban, ennek összeomlását követően az USA kormánya nem kockáztattott, a rendszer szempontjából jelentős vagy betéti állományát tekintve nagyobb bankokat sorra megmentette a csődtől. Európa hasonlóképpen járt el a kormányok (WOLL, 2014) és az EU-jogszabályok – így állami támogatásra és versenyjogi előírásokra vonatkozó előírások – betartása felett örököző Európai Bizottság gyakorlatilag minden vonatkozó állami intézkedéshez hozzájárult.¹³

Az államadósság mértéke Európa, illetve az EU számos tagállamában hagyományosan magas volt (50–60% körüli), de 2011-re szinte mindenhol megközelítette a GDP 100%-át.¹⁴ Az IMF, az EU és néhány másik nemzetközi szervezet sietett az országok segítségére, akik – szöges ellentétben

¹² Adam J. Levitin: In Defense of Bailouts. Georgetown Law and Economics Research Paper No. 10-08, Georgetown Public Law and Legal Theory Research Paper No. 10-19, April 6, 2010 Version.

¹³ Lásd az Európai Bizottság négy közleményét; Communications of the Commission (October 2008–July 2009) about the principles of granting state aid to financial institutions, http://ec.europa.eu/competition/publications/reports/working_paper_en.pdf (2016.04.30.)

¹⁴ Black, J. (2010) Managing the Financial Crisis – The Constitutional Dimension, LSE Law, Society and Economy Working Papers, No. 12/2010, 3.6.2010 URL: www.lse.ac.uk/collections/law/wps/wps.htm or <http://ssrn.com/abstract=1619784> (2016.04.30.)

az USA-ban történetekkel – a csőd szélére sodródtak, különösen Írország, Portugália, Spanyolország és Görögország. A 2011-ben jelentkező államadósság-válság a mai napig tart, részleteinek ismertetése a jelen írás keretein túlmutat, azonban azt lényeges megjegyezni, hogy az EU intenzív szabályozással és a pénzügyi irányítás mélyreható reformjával reagált az eseményekre. Természetesen az államadósság-helyzet elharapódzása nem kizárólag a bankszektorban történt állami beavatkozások következménye, azonban annak egyik lényeges eleme. A fent említett hagyományos (strukturális) államadósság mellett a gazdaság egyéb szektoraiban – elsősorban az autóiparban és közlekedési szektorban – szintén tapasztalható állami beavatkozás is szerepet játszott a probléma elmélyülésében.

Az EU a jövőre vonatkozóan mélyreható szabályozási lépéseket tett annak érdekében, hogy a tagállamok államadóssága hosszú távon fenntartható mértékűre csökkenjen. Ennek fő eszköze a bankmentő csomagok jövőben történő alkalmazásának kizárása – egyéb elemekből álló védőháló került felállításra, erről a következőkben lesz szó –, valamint az Európai Központi Bank (EKB) a monetáris politika eszközeivel is képes lehet hozzájárulni az államadósság-szintek hosszú távú csökkentéséhez.¹⁵

A NEMZETKÖZI HITELMINŐSÍTŐ INTÉZETEK SZEREPE

A tagállamok közötti szolidaritás időnként erősebben, máskor gyengébben van jelen. Gyengébben volt jelen akkor, amikor a 2008-as válság hatására egyes euróövezeti tagállamok (elsősorban Írország, Portugália, Spanyolország és Görögország) mély válsághelyzetbe kerültek; az euróövezet országai nem voltak képesek gyors, hatékony és összehangolt válságkezelésre. Példa erre az eurókötvények kibocsátásának ellenzése (elsősorban Németország¹⁶ s néhány másik EU-tagország részéről), majd a megkésett Európai Központi Bankon keresztül történt, igen korlátozott monetáris politikai eszközök útján nyújtott segítség (túl kevésnek bizonyult és túl későn).¹⁷

Nyilván mindezekben az eseményekben volt szerepe annak is, hogy az EU-n, illetve az euróövezeten belül az egyes országoknak a hitelminő-

¹⁵ State aid to European banks: returning to viability (Guillaume Adamczyk, Bernhard Windisch) Competition State aid brief, Occasional papers by the Competition Directorate – General of the European Commission, Issue 2015-01, February 2015, http://ec.europa.eu/competition/publications/csb/csb2015_001_en.pdf (2016.04.30.)

¹⁶ Merkel zur Schuldenpolitik: „Keine Euro-Bonds, solange ich lebe” (2012.06.26.) <http://www.spiegel.de/politik/ausland/kanzlerin-merkel-schliesst-euro-bonds-aus-a-841115.html> (2016.04.30.)

¹⁷ Definition, Eurobonds, Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Eurobonds> (2016.04.30.)

sítók általi besorolása igen különböző, és a fenti eurókötvény-kibocsátás minden bizonnyal negatívan befolyásolta volna a jobb besorolású országok jövőbeli minősítését. Németország minősítése például a legjobb, AAA kategóriába esik, ugyanakkor a szintén euróövezeti tagállam, Spanyolország országkockázati besorolása BBB, Portugáliáé még rosszabb, BB.¹⁸ Az egyes hitelminősítők valamelyest eltérő osztályozási rendszereket alkalmaznak, a Standard & Poor's Sovereign Rating szerint például nyolc kategóriába sorolható – AAA-tól CC-ig terjed – az egyes országok kockázati minősítése. Egy ország kockázati besorolása sok szempontból jelentős: a bankok, pénzügyi intézetek kockázati besorolása fő szabály szerint nem térhet el az adott ország besorolásától, s bizonyos minősítés alatt egy bank nem képes bizonyos típusú nemzetközi bankgaranciákat kibocsátani ügyfelei részére, így gyakorlatilag kiesik az adott szolgáltatás piacáról (ezek tipikusan éppen a jelentősebb nemzetközi tranzakciókhoz kapcsolódó bankgaranciák). A kockázati besorolások szoros összefüggésben állnak az adott országban nyújtott banki hitelek és egyéb szolgáltatások árazásával is; általánosságban minél kockázatosabb egy ország, annál drágábban nyújtanak hitelt a bankok. Ez a következmény az egész gazdaságra hatással van.

A három főbb nemzetközi hitelminősítő intézet – a Fitch Ratings, a Moody's és a S&P Global Ratings (korábbi nevén Standard and Poor's) – mind amerikai. Többször, a 2008-as válság hatására ismételtelen előtérbe került, azonban mind a mai napig nem valósult meg az a javaslat, hogy kerüljön megalkotásra egy európai hitelminősítő intézmény is. Emellett szól például az a gyakran megfogalmazott érv, hogy a három legnagyobb hitelminősítő intézmény elemzéseiben, osztályozásaiban idővel egyre jelentősebb hangsúly került a politikai szempontok figyelembevételére a hagyományos gazdasági szempontok mellett. Ez egyes vélemények szerint szereptévesztés¹⁹, azonban az is valós érv, hogy egy ország politikai stabilitása, a jogrendszer kiszámíthatósága szorosan összefügg az országba hozott befektetések biztonságával.

Az egyes országok kockázati besorolásait általában évente kétszer, előre meghirdetett időpontban teszik közzé a hitelminősítők. A S&P Global

¹⁸ Standard & Poor's Sovereign Rating, understanding ratings http://www.spratings.com/en_US/understanding-ratings (2016.04.30.), List of countries by credit rating, Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_credit_rating (2016.04.30.)

¹⁹ Fanyalogva szagolják a magyar levegőt a hitelminősítők. Vita arról, hogy Magyarország bővli-e vagy nem. 1. rész, Szabó László (2016.04.19.) <https://www.google.hu/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=hitelmin%C5%91s%C3%ADt%C5%91k%20szerept%C3%A9veszt%C3%A9s> (2016.04.30.)

Ratings például legközelebb 2016. szeptember 16-án fogja közzétenni Magyarország kockázati besorolására vonatkozó elemzését. A globális pénzügyi piacokon a befektetésekre közvetlen hatással vannak a közzétételre kerülő besorolások. Magyarország tekintetében különösen érdekes lesz nyomon követni a következő hónapokban, hogy történik-e változás az ország besorolását illetően, ugyanis a makrogazdasági adatok pozitívan alakultak – az EU még 2013 közepén megszüntette a túlzottdeficit-eljárást Magyarország ellen –, azonban az ország kockázati besorolásán mindaddig a nemzetközi hitelminősítők nem változtattak²⁰, elsősorban a pénzügyi szektort érintő, nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő mértékű állami beavatkozások – a magyar bankszektor mintegy 40%-ának állami kézbe vonása –, valamint a bankokra kivetett, világviszonylatban is legmagasabb mértékű, válságkezelési különadó miatt. 2016 áprilisában Magyarország visszafizette az IMF-től korábban, fizetőképessége megőrzése érdekében kapott hitelt.²¹ A magyar államadósság – hasonlóan a legtöbb európai állam adósságához – még mindig rendkívül magas, csupán hosszú távon valósítható meg annak fenntartható módon történő kezelése.²² A vonatkozó finanszírozási igényt az ország jelenleg elsősorban államkötvényekből teremti elő, amely olcsóbb finanszírozási forma, mint az IMF vagy az EU által nyújtott hitellehetőségek.

A gazdasági szempontok mellett a politikai szempontok fokozottabb figyelembevételre, valamint általánosságban a hitelminősítők fent jelzett jelentősége miatt különösen fontos lenne, hogy a három nagy nemzetközi jelentőségű, amerikai hitelminősítő mellett egy európai elemző cég is megjelenjen ezen a piacon.

A SZABÁLYOZÁSI VERSENY, VERSENYKÉPES SZABÁLYOZÁS ÉS ANNAK JELENTŐSÉGE A GAZDASÁG ALAKULÁSA SZEMPONTJÁBÓL

Az EU – az USA mellett – az utóbbi években a nemzetközi pénzügyi szabályozás terén szintén főszereplővé vált azzal, hogy az egyesült államokbeli szabályozási megoldások hosszú évtizedek óta jelentősen hatnak

²⁰ Nem minősítette fel Magyarországot a Fitch, György László (2015.11.23.) http://mozgasterblog.hu/blog/nem_minositette_fel_magyarorszagot_a_fitch (2016.04.30.)

²¹ Miért fontos, hogy visszafizettük az EU/IMF hitelt? György László (2016.04.12.) http://mozgasterblog.hu/blog/miert_fontos_hogy_visszafizettuk_az_eu_imf_hitelt (2016.04.30.)

²² A bruttó államadósság (angolul General government gross debt – annual data) 2015-ben Magyarország tekintetében 75,3%, összehasonlításképpen; Nagy-Britannia tekintetében 89,2%, Spanyolország tekintetében 99,2%, Németország tekintetében 71,2%, az EU-s átlag pedig 85,2%. Eurostat. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=teina225> (2016.04.30.)

magára az európai szabályozási gyakorlatra is. Ez a hatás egyfelől abban mutatkozik meg, hogy az európai és EU-s jogalkotók figyelemmel kísérik az USA-ban zajló szabályozási és felügyeleti megoldásokat (ez a figyelem kölcsönös).²³ Ez különösen igaz az EU-s szintű irányelvek és rendeletek megalkotására, valamint az Európai Bizottság és az Európai Központi Bank (EKB) működésére.²⁴ Az EU bankrendszerre vonatkozó szabályozása szinte teljes egészében átalakításra került 2008-at követően. Megerősítésre került az EKB azzal, hogy az euróövezet államai tekintetében „valódi” központi banki, jegybanki szerepet tölt be, a közös monetáris politika keretében szabályozza a kibocsátott euró mennyiségét, központi bankfelügyeleti, hatósági szerepet tölt be, s az euróövezet tagállamainak nemzeti bankjai lényegében e központi bank helyi fiókjaiként működnek.

Ezzel szemben a nem euróövezeti tagállamok tekintetében az irányítás és a felügyelet részleges, illetve ezen államok jegybankjai – az EU-s jogi kereteken belül – önálló monetáris politikát folytatnak, illetve fokozottabb mértékű önállósággal bírnak a felügyeleti feladatok tekintetében. Az euróövezet tagállamai gyakoribb beszámolási kötelezettséggel tartoznak az EKB felé, mint a nem euróövezetbe tartozó tagállamok, de az összes tagállam tekintetében megvalósult bizonyos fokú felügyelet és koordináció a bankszektor vonatkozásában. Így megvalósult az egységes felügyeleti mechanizmus (angolul Single Supervisory Mechanism), az európai bankunió egyik pillére. Emellett az új, 2008-at követően körvonalazódó EU-s bankszabályozás következő pillére az egységes szanálási mechanizmus (angolul Single Resolution Mechanism)²⁵ és az érintett tagállamok befizetéseiből 2024. január 1-jére teljes mértékben feltöltésre kerülő egységes bankszaná-

²³ Why Should Americans Care About European Central Bank Policy Moves?, Pedro N. da Costa, (2015.01.22.) <http://blogs.wsj.com/economics/2015/01/22/why-should-americans-care-about-european-central-bank-policy-moves/> (2016.04.30.)

²⁴ Példa erre az IMF aktív tanácsadói szerepe az Európai Stabilitási Mechanizmusra (ESM) vonatkozó alapvető dokumentumok, hitelkonstrukciók kialakítása során. Forrás: ESM, <http://esm.europa.eu/about/legal-documents/index.htm> (2016.04.30.)

²⁵ AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 806/2014/EU RENDELETE (2014. július 15.) a hitelintézeteknek és bizonyos befektetési vállalkozásoknak az Egységes Szanálási Mechanizmus keretében történő szanálására vonatkozó egységes szabályok és egységes eljárás kialakításáról, valamint az Egységes Szanálási Alap létrehozásáról és az 1093/2010/EU rendelet módosításáról, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0806&from=EN> (2016.04.30.)

lási alap.²⁶ A vonatkozó rendelet lényege, hogy bankcsőd esetén kizárólag a rendeletben meghatározott mechanizmus szerint lehet feltőkésíteni egy bankot, vagyis a jövőben a válság következtében oly gyakorivá vált állami bankmentő csomagok (angolul bank bailouts) alkalmazására a tagállamoknak már nem lesz lehetősége. Mindezek a fenti eszközök az általános stabilitást célozzák, s elsősorban a bankszektor iránti bizalmat kívánta velük helyreállítani az EU.

Végül, az esetleges jövőbeli válságokra felkészülés céljából – egy kormányok közötti megállapodás keretében – az euróövezet tagállamai létrehozták az Európai Stabilitási Mechanizmust (angolul European Stability Mechanism, ESM), amely lényegében egy új, kivételes helyzetekre bevezetésre került alap.²⁷ A formálódó – részben meg is valósult – EU-s bankunió fenti két pillérén és a rendkívüli eseményekre fenntartott ESM-en túl a pénzügyi stabilitás további elemei a már korábban kialakított Európai Betétbiztosítási Alapok hálózata, amely a lakossági bankbetéteket hivatott egy bizonyos – relatíve magas összeghatárig biztosítani bankcsőd esetén.

Lényeges, hogy a fenti EU-s szabályozási fejlemények a nemzetközi szabályozási tendenciákkal összhangban kerültek megalkotásra. Itt elsősorban a Bázeli Bankfelügyeleti Bizottság említendő meg, amelynek ajánlásait világszerte figyelembe veszi a jogalkotó. Elsősorban kockázatkezelési és kockázatelemzési téren kerülnek megfogalmazásra ajánlások, amelyek a globális gazdaságban a jövőbeli válságok hatásainak enyhítését célozzák. A bankspecifikus jogszabályok mellett nagy jelentőséggel bírnak – azonban itt csak megemlítésre kerülnek – az egyéb, szektorszintű stabilitást elősegítő szabályok, úgy mint a pénzmosás megelőzésére, az adózásra, valamint a számviteli előírásokra vonatkozó jogszabályi előírások.

Végezetül az EU-s pénzügyi szektort érintő szabályozás rövid áttekin-téséből nem maradhatnak ki a nemzetközi szervezetek, hiszen elsősorban a Nemzetközi Valutaalap (angolul International Monetary Fund, IMF), illetve a Világbank (angolul World Bank) elemzései, adatgyűjtései és ajánlásai révén jöcskán hozzájárult a formálódó EU-s bankszektorra vonatkozó szabályozás átalakításához.²⁸

²⁶ AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 806/2014/EU RENDELETE (2014. július 15.) a hitelintézeteknek és bizonyos befektetési vállalkozásoknak az Egységes Szanálási Mechanizmus keretében történő szanálására vonatkozó egységes szabályok és egységes eljárás kialakításáról, valamint az Egységes Szanálási Alap létrehozásáról és az 1093/2010/EU rendelet módosításáról, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0806&from=EN> (2016.04.30.)

²⁷ Treaty Establishing the European Stability Mechanism (2012.02.02.)

²⁸ Példa erre az ESM tekintetében tett IMF-javaslatok, amelyek konkrétan nevesítésre kerültek az ESM működéséről szóló dokumentumban.

Az EU pénzügyi irányításának következő mérföldköve a közös költségvetési politika kérdése lesz. Hosszú távon ugyanis nehezen elképzelhető, hogy az egyes tagállamok költségvetéseit befolyásoló EU-s monetáris politika gördülékenyen tudjon működni anélkül, hogy a bevételek (adók) és kiadások (elsősorban szociális ellátórendszerek fenntartása) egységes szabályozása – azaz egy EU-s szintű fiskális politika – megvalósulna. Ez azonban jelenleg nincs napirenden.

ÖSSZEGZÉS

Válságban van-e Európa? Véleményem szerint igen, de ez nem egy rendkívüli állapot. A modern kori, meglepően nagy gyakoriságú válságok története és elemzése a közgazdasági szakirodalomban rendelkezésre áll (REINHART–ROGOFF 2009), így a 21. századi társadalomtudományi kutatók abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy a ciklikusan jelentkező válságok kiváltó okainak, jellemzőinek, valamint a különböző megoldási stratégiáknak az ismeretével felvértezve foghatnak neki a jelen válság kezelésére vívott küzdelemnek. Nem az a lényeges kérdés, hogy van-e válság vagy nincs, hanem az, hogy az időről időre jelentkező válságokat hogyan kezeli az európai térség, tud-e előnyt kovácsolni belőlük azzal, hogy új típusú megoldási módokkal erősíteni tudja pozícióját a globális pénzügyek világtérképén. Ehhez egy rugalmas, ugyanakkor kellő garanciákat is nyújtó szabályozás kulcsfontosságú. Ahogy Winston Churchill mondta: „To improve is to change, so to be perfect is to have changed often.”²⁹

A jelen írás három főbb kérdésre – a csödközési állapotba jutott bankok számára juttatott állami mentőcsomagokra, valamint az azokkal összefüggésben megugró államadósságszintre, a nemzetközi hitelminősítő intézetek szerepére, jelentőségére, valamint a jogi szabályozási háttér gyökereiben történt átalakítására – összpontosítva végső soron arra kereste a választ, hogy Európa helyzete hogyan alakult, változott-e a legutóbbi gazdasági világválság hatására, valamint, hogy ennek melyek a lehetséges következményei. Bár az államadósság soha nem látott méreteket ölt az EU legtöbb tagállamában, ez a probléma nem kizárólag EU-specifikus vagy európai, hanem globális jelenség, s nagyobb ívű kérdéseket vet fel. A nemzetközi hitelminősítők között nagyon lényeges lenne, ha megjelenne egy európai hitelminősítő is, hiszen ez a versenyt – és így talán a minőséget – is növelné ezen szolgáltatás piacán, hozzá tudna járulni ahhoz, hogy a befektetési döntésekre még kifinomultabb információk birtokában kerüljön sor.

²⁹ Winston Churchill, “His complete speeches, 1897–1963”, edited by Robert Rhodes James, Chelsea House ed., vol. 4 (1922–1928), p. 3706. Lors d’un débat avec Philipp Snowden, chancelier de l’Echiquier, à propos des droits de douane sur la soie.

A bankszektor szabályozása tekintetében Európa hosszú ideje a jóval hatékonyabb és rugalmasabb amerikai szabályozási és felügyeleti mintákat követi. A 2007-es válsághoz ugyanakkor hozzájárultak a válságot megelőző, jóval rugalmasabb szabályozási keretek is, így Amerika is szabályozási dömpinggel válaszolt a válságra. A különbség az európai és az amerikai térség globális szintű helyzete között oly módon lenne csökkenthető, ha Európa jóval gyorsabban, olcsóbban – kevésbé bürokratikus módon – lenne képes döntéseket hozni, tudna reagálni a gazdasági-szociális változásokra.³⁰ A rugalmasság a tagállamok nagyobb fokú együttműködési készsége révén érhető el, az összeurópai értékek és érdekek szem előtt tartásával. Sajnálatosan az elmúlt időszakban ennek éppen az ellenkezője történt. Éppen a legjelentősebb tagállamok, mint Nagy-Britannia vagy Németország az EU-n belüli egyeztetés helyett inkább kifelé kacsingatnak.

Az európai térségben az is hozzájárulna hosszú távon a versenyképesség megtartásához, illetve növeléséhez, ha az EU képes lenne még nagyobb területet integrálni – felgyorsítaná a folyamatban levő bővítési eljárásokat –, és a tagállami érdekek helyett az összeurópai érdekek kerülnének előtérbe. Globális szinten – az amerikai és ázsiai térséghez képest – az EU-s térség mind területét, mind népességét illetően jóval kisebb. Ezért lenne rendkívül fontos egy lehető legszélesebb körű európai összefogás. Európa elsősorban az európai értékek (pl. egyedülálló szociális ellátórendszerek) miatt kiemelkedő.³¹

Bár a bankszektorra érintő 2008-at követő EU-s reformok kellő mélységűek voltak, és összhangban állnak a nemzetközi szabályozási trendekkel, Európa versenyképességét mégis közvetlenül, negatív módon érinti a túl lassú és túl drága döntéshozatal, valamint a tagállamok néhány alapvető kérdésben hiányzó kompromisszumkészsége. Európa globális jelentősége, gazdasága akkor tud ismét növekvő pályára állni, ha képes lesz ezeket a problémákat megoldani, s a jelenleginél jóval összehangoltabban fellépni az európai közös érdekekért.

³⁰ Lásd a Lámfalussy-mechanizmust, valamint Lámfalussy Sándor ahhoz kapcsolódó részletes javaslatait, ide értve az európai fiskális unió mielőbbi megalkotásának fontosságát. Lámfalussy Sándor, *Az euró bölcsője*. 2014. (Alexandre Lamfalussy. *The Wise Man of the Euro*), Christophe Lamfalussy, Ivo Maes, Sabine Péters, Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.

³¹ Ezek mindenekelőtt Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló Egyezményben kerültek lefektetésre, angol neve: *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, vagy röviden *European Convention of Human Rights* (1950).

IRODALOM

- ADAMCZYK Guillaume–WINDISCH Bernhard 2015. *State aid to European banks: returning to viability*. Competition State aid brief, Occasional papers by the Competition Directorate – General of the European Commission, Issue 2015-01, February 2015.
- BLACK, J. 2010 *Managing the Financial Crisis – The Constitutional Dimension*. LSE Law, Society and Economy Working Papers, No. 12/2010, 3.6.2010. <http://ssrn.com/abstract=1619784> (2016.04.30.)
- Central, Eastern, and Southeastern Europe, Regional Economic Issues, 2015, IMF, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2015/eur/eng/pdf/REI0515.pdf> (2016.04.30.)
- CHURCHILL Winston, “His complete speeches, 1897–1963”, edited by Robert Rhodes James, Chelsea House ed., vol. 4 (1922–1928), p. 3706. Lors d’un débat avec Philipp Snowden, chancelier de l’Echiquier, à propos des droits de douane sur la soie.
- Communications of the Commission (October 2008–July 2009) about the principles of granting state aid to financial institutions. http://ec.europa.eu/competition/publications/reports/working_paper_en.pdf (2016.04.30.)
- Doing Business Reports*, World Bank Group. www.doingbusiness.org (2016.04.30.)
- Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló Egyezmény*, angol neve: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, vagy röviden European Convention of Human Rights (1950)
- An employment oriented investment strategy for Europe*. International Labour Organisation, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_338674.pdf (2016.04.30.)
- EU–Kína-kamara: egyre súlyosabbak a kínai túltermelés következményei*. (2016.02.22.) http://inforadio.hu/gazdasag/2016/02/22/eu-kina_kamara_egyre_sulyosabbak_a_kinai_tultermeles_kovetkezményei/ (2016.04.30.)
- Eurobonds*, Definition, Wikipedia. <https://en.wikipedia.org/wiki/Eurobonds> (2016.04.30.)
- AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 806/2014/EU RENDELETE (2014. július 15.) a hitelintézeteknek és bizonyos befektetési vállalkozásoknak az Egységes Szanálási Mechanizmus keretében történő szanálására vonatkozó egységes szabályok és egységes eljárás kialakításáról, valamint az Egységes Szanálási Alap létrehozásáról és az 1093/2010/EU rendelet módosításáról*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0806&from=EN> (2016.04.30.)
- Európai Stabilitási Mechanizmusra (ESM) vonatkozó alapvető dokumentumok*, ESM, <http://esm.europa.eu/about/legal-documents/index.htm> (2016.04.30.)
- Fanyalogva szagolják a magyar levegőt a hitelminősítők. Vita arról, hogy Magyarország bőví-e vagy nem. I. rész*, Szabó László (2016.04.19.) <https://www.google.hu/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=hitelmin%C5%91s%C3%ADT%C5%91k%20szerept%C3%A9veszt%C3%A9s> (2016.04.30.)
- GDP at market prices (current US\$)*, World Bank Group. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD/countries?display=map> (2016.04.30.)
- General government gross debt – annual data (bruttó államadósság)* Eurostat. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=teina225> (2016.04.30.)

- The Global Economy in 2016*, IMF Survey (2016.01.04.) <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2016/INT010416A.htm> (2016.04.30.)
- Global Financial Centres Index*, Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Global_Financial_Centres_Index (2016.04.30.)
- HORIZON 2020, The European Union's programme for Research and Innovation*. http://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/inco_h2020_for_international_audience.pdf#view=fit&pagemode=none (2016.04.30.)
- LÁMFALUSSY Sándor 2014. *Az euró bölcsője*. (Alexandre Lamfalussy. The Wise Man of the Euro), Christophe Lamfalussy, Ivo Maes, Sabine Péters, Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány.
- LASTRA Rosa Maria 2015. *International Financial and Monetary Law*. Oxford University Press
- LEVITIN Adam J. 2010. *In Defense of Bailouts*. Georgetown Law and Economics Research Paper No. 10-08, Georgetown Public Law and Legal Theory Research Paper No. 10-19, April 6, 2010 Version
- List of countries by credit rating*, Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_credit_rating (2016.04.30.)
- Merkel zur Schuldenpolitik: „Keine Euro-Bonds, solange ich lebe”* (2012.06.26.) <http://www.spiegel.de/politik/ausland/kanzlerin-merkel-schliesst-euro-bonds-aus-a-841115.html> (2016.04.30.)
- Miért fontos, hogy visszafizettük az EU/IMF hitelt?* György László (2016.04.12.) http://mozgasterblog.hu/blog/miert_fontos_hogy_visszafizettuk_az_eu_imf_hitelt (2016.04.30.)
- Nem minősítette fel Magyarországot a Fitch*. György László (2015.11.23.) http://mozgasterblog.hu/blog/nem_minositette_fel_magyarorszagot_a_fitch (2016.04.30.)
- Position Paper on International Trade*, Európai Parlament, 2015. http://www.eppgroup.eu/system/files_force/publications/2015/06/Final.EPP_Position_Paper_Trade_EN.pdf (2016.04.30.)
- REINHART Carmen M. Reinhart–ROGOFF Kenneth S. 2009. *This Time Is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton University Press http://ec.europa.eu/competition/publications/csb/csb2015_001_en.pdf (2016.04.30.)
- Treaty Establishing the European Stability Mechanism* (2012).
- Why Should Americans Care About European Central Bank Policy Moves?*, Pedro N. da Costa (2015.01.22.) <http://blogs.wsj.com/economics/2015/01/22/why-should-americans-care-about-european-central-bank-policy-moves/> (2016.04.30.)
- WOLL Cornelia 2014. *The Power of Inaction, Bank Bailouts in Comparison*. Cornell University Press.
- Worldwide cost of living survey* (2016.03.10.) <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2016/03/daily-chart-4> (2016.04.30.)

European Aspects of Global Financial Processes

Where is Europe – and within it, primarily the European Union (EU) – situated on the map of global monetary affairs? The study attempts to find an answer to the question by focusing on three key areas. Firstly, on bank backups and, related to them, the unprecedented rise in public debt; secondly, the role of international

institutions of credit rating, as well as on the question of why there is not a single significant European credit rating agency; finally, focus is on what kind of changes have taken place in regulating the European bank sector in the past few years, and how can the undertaken reforms be assessed. Doubtlessly, Europe is in the middle of a crisis, which is naturally an unfavorable condition, but at the same time not an unusual phenomenon, since in modern market economies crises appear in cycles, relatively frequently. Every crisis situation is simultaneously an opportunity for advancement and reforms; therefore the crucial question is how Europe can surmount the present massive crisis, comparable in severity only to the 1929 world economic crisis, and how it can reform itself in the way to overcome it stronger and more unified than it was before. All in all, it can be concluded that the EU reforms after 2008 affecting the bank sector are sufficiently profound and are in accordance with international regulatory trends. At the same time, Europe's competitiveness is directly negatively affected by too slow and too costly decision making, as is the case with certain Member States lacking compromise in various fundamental issues.

Key words: bank backups, monetary stability, system-wide risk, regulation of bank sector, international credit rating institutions

Evropske projekcije globalnih monetarnih procesa

Gde se Evropa – a unutar nje pre svega Evropska unija (EU) – nalazi na mapi globalnih monetarnih procesa? Ova studija upravo traži odgovor na ovo pitanje, koncentrišući se na tri ključna problema. Pod brojem jedan: na sanaciju banaka, odnosno na besprimeran rast državnih dugova u vezi njih; pod brojem dva: na ulogu međunarodnih agencija kreditnog rejtinga, odnosno: zbog čega nema ni jedne značajne evropske agencije za kreditni rejting; i konačno: kakve su se značajnije promene u proteklim godinama odigrale na planu regulisanja bankarskog sektora, i kako mogu da se ocene načinjene reforme. Evropa se bez sumnje nalazi u krizi, a to je svakako nepoželjno stanje, međutim, to i nije neka vanredna pojava, naime u savremenim tržišnim ekonomijama se krize pojavljuju ciklično, sa relativno velikom učestalošću. Svaka krizna situacija je ujedno i šansa za napredak i reforme, s toga nameće se bitno pitanje, na koji način bi Evropa mogla ovu sadašnju krizu – koja se po svojim razmerama može uporediti samo sa velikom ekonomskom krizom iz 1929. – da okrene u najvećoj mogućoj meri u svoju korist, u kojoj meri je u stanju da izvrši vlastitu reformu na način na koji bi iz krize izašla jača i jedinstvenija, nego što je bila pre nje. Sve u svemu, možemo da konstatujemo da su unijske reforme u bankarskom sektoru koje su usledile nakon 2008. dovoljno temeljne i u dovoljnoj meri usaglašene sa međunarodnim regulacionim trendovima. Istovremeno, previše spori i skupi procesi odlučivanja, kao i nedostatak spremnosti država članica na kompromis u nekoliko osnovnih pitanja, imaju neposredan negativni uticaj na njenu konkurentnost.

Ključne reči: sanacione mere u bankarstvu, finansijska stabilnost, sistemski rizici, regulacija bankarskog sektora, međunarodne agencije za kreditni rejting

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 02.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 20.

Horváthy Balázs

⋮ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest
⋮ horvathy.balazs@tk.mta.hu

A TRANSZATLANTI KERESKEDELMI ÉS BERUHÁZÁSI PARTNERSÉG ÉS A MULTILATERÁLIS KERESKEDELEMPOLITIKA VÁLSÁGA

*The Transatlantic Trade and Investment Partnership and the Crisis of
Multilateral Trade Policy*

*Transatlantsko trgovinsko i investiciono partnerstvo i kriza
multilateralne trgovinske politike*

Az Európai Unió és az Egyesült Államok között a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség (TTIP) tárgyában folyamatban lévő tárgyalások erősítik azt a tendenciát, mely szerint a nemzetközi kereskedelmi viszonyok szabályozása a multilaterális térfélről áthelyeződik a kétoldalú kapcsolatok szintjére. A TTIP tartalmilag lényegesen túllépne a multilaterális szabályozás, mindenekelőtt a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) által biztosított kereteken, és a két fél között már jelenleg is alacsonynak tekinthető átlagvámok mellett nem a hagyományos kereskedelempolitikai eszközöket, hanem elsősorban a kereskedelem technikai akadályainak lebontását célozná. Ezen túlmenően a felek a tervezett egyezménybe integrálni kívánnak olyan kereskedelmen túlmutató – környezetvédelmi, szociálpolitikai, emberi jogi – szempontokat is, melyek a szerződő felek jövőbeni, a kereskedelmi forgalmat is érintő közpolitikai mozgásterét is meghatározhatják. A tanulmány alapkérdése, hogy mindez végérvénysé teszi-e a krízisbe jutott multilaterális kereskedelempolitikai sorsát, vagy éppen ellenkezőleg, a TTIP sikere akár lökést adhat a multilaterális kereskedelmi együttműködés újbóli fellendüléséhez.

Kulcsszavak: Európai Unió, Egyesült Államok, Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerség, TTIP, multilaterális és bilaterális kereskedelempolitika

1. BEVEZETŐ

Az Európai Unió és az Egyesült Államok között 2013-ban megindult tárgyalások ambiciózus célja átfogó kereskedelmi és beruházási egyezmény létrehozása, amely az Atlanti-óceán két partja közötti kétoldalú gazdasági kapcsolatok elmélyítéséhez járulhat hozzá. Jelen sorok megfogalmazásakor a Transzatlanti Kereskedelmi és Beruházási Partnerségről (TTIP – Transatlantic Trade and Investment Partnership) folytatott tárgyalások gyors lezárása egyre kevésbé tűnik valószínűnek, azonban a 2008–2009-es pénzügyi válságot követő időszak környezete – mindkét felet egyaránt jellemző alacsony növekedés, valamint a fiskális és monetáris eszközökben rejlő lehetőségek kimerülése – nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a felek a bilaterális kapcsolatok erősítésével közösen keressék a kiutat (FELBERMAYR–LARCH 2013: 49). Emellett az elmúlt két évtizedben az EU és az USA is fokozatosan teret veszít a globális kereskedelemben, ezek fényében pedig a bilaterális szinten megvalósuló liberalizáció a transzatlanti térség feltörekvő gazdaságokkal szembeni versenyképességének javulását is valószínűsítheti.

A nemzetközi gazdasági jog szempontjából nézve a transzatlanti tárgyalások erősítik azt a tendenciát, mely szerint a nemzetközi kereskedelmi viszonyok szabályozása a multilaterális térfélről áthelyeződik a kétoldalú kapcsolatok szintjére. A TTIP tartalmilag lényegesen túllépne a multilaterális szabályozás, mindenekelőtt a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) által biztosított kereteken, és a két fél között már jelenleg is alacsonynak tekinthető átlagvámok mellett nem a hagyományos kereskedelempolitikai eszközöket¹, hanem elsősorban a kereskedelem technikai akadályainak lebontását célozná. Ezen túlmenően a felek a tervezett egyezménybe integrálni kívánnak olyan kereskedelmen túlmutató – környezetvédelmi, szociálpolitikai, emberi jogi – szempontokat is, melyek adott esetben a szerződő felek jövőbeni, a kereskedelmi forgalmat is érintő közpolitikai mozgásterét is meghatározhatják.

Az alábbi írás fő kérdése, hogy mindez végérvényessé teszi-e a krízisbe jutott multilaterális kereskedelempolitikai sorsát, vagy éppen ellenkezőleg, a TTIP sikere akár lökést adhat majd a multilaterális együttműködés újbóli

¹ Az USA által alkalmazott vámok átlaga 3,5%, az Európai Unió esetében 5,2%. Az átlagtól jelentősen eltérő váموkat mindkét fél csak a szenzitív jellegű termékek esetében alkalmaz (pl.: textil és ruházati termékek, cipők, dohány, cukor, tejtermékek és egyes zöldségek, gyümölcsök). EURÓPAI BIZOTTSÁG: EXECUTIVE SUMMARY OF THE IMPACT ASSESSMENT ON THE FUTURE OF THE EU-US TRADE RELATIONS, SWD(2013) 69 final (12.3.2013) http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/march/tradoc_150760.pdf (2016.04.27.)

fellendüléséhez. A tanulmány először a multilaterális kereskedelempolitika jelenlegi állapotát jellemzi, majd a TTIP tárgyalásának egyes sajátosságait vizsgálja, és próbál választ adni az előzőekben megfogalmazott kérdésre.

2. VÁLSÁGTÜNETEK A MULTILATERÁLIS KERESKEDELEMPOLITIKÁBAN

Habár a GATT Uruguay-fordulója volt a multilaterális kereskedelempolitika második világháború utáni évtizedeinek egyik legintenzívebb időszaka, az annak nyomán létrejövő Kereskedelmi Világszervezet (WTO) és a megreformált szerződési alapok továbbfejlesztése ellenben már nem tekinthető ilyen sikertörténetnek. A 2001-ben megindult újabb felülvizsgálati forduló ambiciózus mandátuma alapján az első néhány évben intenzív tárgyalások folytak a tagállamok között, azonban 2004 után a főbb kérdésekben (a Mezőgazdasági Megállapodás és a támogatási szabályok reformja; szolgáltatások; kereskedelmen túlmutató területek, vitarendezési reform) az álláspontok nem közeledtek tovább, és így a felülvizsgálati forduló érdemi tárgyalásai leálltak. A multilaterális tárgyalások lefékeződését követően a globális kereskedelemben meghatározó szerepet játszó szereplők, így a szempontunkból lényeges Európai Unió kereskedelempolitikájában hangsúlyáthelyeződés figyelhető meg, melynek eredményeképpen egyre inkább felértékelődnek a kétoldalú kapcsolatok. Nem véletlen, hogy Frederick Abbott már 2007-ben konstataulta az uniós kereskedelempolitika újabb irányait vizsgálva, hogy „bilaterális kereskedelmi környezetben élünk” (ABBOTT 2007: 571). Tekintettel arra, hogy e tendencia mára már nemcsak kifejezetten a kétoldalú kereskedelempolitika felerősödéséhez, hanem az akár több állam részvételével megvalósuló „megaregionális” egyezményeken alapuló együttműködésekhez is elvezet, érdemes e folyamatot inkább a multilateralizmustól történő elfordulásként értékelni.

Ennek a tünetnek a hátterében az áll, hogy a Doha-forduló zátonyra futása gyengítette az államok elkötelezettségét a multilaterális kereskedelempolitikai megoldások irányában (BARUA–BANDYOPADHYAY 2014: 60), és ezzel szemben előnyben részesítik a kétoldalú és regionális megoldásokat (PARDAVI 2015: 55). E tendenciának az előnyei egyértelműek: míg a lelassuló multilaterális tárgyalások – figyelembe véve a Doha-forduló napirendjét – átfogó jellegűek és globális kompromisszumot igényelnek, a bilaterális vagy regionális tárgyalásokon gyorsabban elérhetők a kívánt eredmények, a fokozatos megvalósítás keretei is könnyebben kialakíthatók, és a tárgyaló felek a célkitűzéseiket leszűkíthetik azokra a specifikus területekre, amelyek a saját prioritásaikat tükrözik. Az így létrehozott egyezmények jobban ref-

lektálhatnak az érintett államok társadalmi-szociális körülményeire, vagyis könnyebben és gyorsabban jöhetnek létre „államokra szabott” egyezmények. Ezen egyezmények elterjedését elősegíti Baldwin dominóelmélete alapján – mindenekelőtt a regionalizáció folyamatában – az is, hogy a harmadik államokat a kívülmaradás magasabb költségei a regionális egyezményekhez való csatlakozásra ösztönzik (BALDWIN 1999: 479; BALDWIN–JAIMOVICH 2012: 1).

A realitásokból kiindulva, ezek az előnyök nehezen lennének kiaknázhatóak multilaterális szinten, viszont kétségtelen, hogy a jelenleg tapasztalható tendencia nem csak az elmúlt évtized sajátossága. A GATT keretében 1947-ben elindult multilaterális kereskedelmi együttműködés kezdetektől lehetővé tette, hogy a felek preferenciális egyezményeket vagy regionális megállapodásokat kössenek, és kivételesen eltérjenek a multilaterális szabályoktól (GATT XXIV. cikk), így mindenekelőtt felmentést kapjanak a legnagyobb kedvezményes elbánás elve alól (MARTONYI 2015: 25). Habár a GATT mellett megjelenő bilaterális és regionális együttműködésekre már a kezdeti időszakban is találunk számos példát – maga az Európai Gazdasági Közösség is e kivétel alapján kapott mentesítést –, ezen megállapodások tömeges felfutása a 80-as évek közepétől-végétől érezhető. Jelenleg több mint félezer egyezmény vonatkozásában kapott a WTO notifikációt tagállamoktól², és ezek gazdasági jelentősége a kereskedelmi forgalom adataiban is megmutatkozik (BAGWELL–BOWN–STEIGER 2015: 9).³

Lényeges kérdés továbbá, hogy ezen egyezmények tartalmilag miben hoznak újat a WTO multilaterális szabályaihoz képest. Egyrészt a felek olyan kereskedelemmel összefüggő kötelezettségeket érintenek, amelyek ugyan a WTO-normákhoz is kapcsolhatók, azonban a bilaterális vagy regionális egyezmény jóval progresszívebb vállalásokra épül („WTO-plusz” megállapodások). Másrészt a WTO tagállamai által kötött egyezmények rendszeresen szabályoznak olyan kérdéseket is, melyek a klasszikus WTO-joganyag területén kívül esnek („extra-WTO” megállapodások), pl. kifejezetten szabályoznak kereskedelmen kívüli (környezetvédelmi, szociálpolitikai stb.) aspektusokat, vagy egyes eljárási mechanizmusokat. E két szabá-

² A 2016. február 1-jén közzétett adatok szerint összesen 625 egyezményt jelentettek be a tagállamok a WTO-nak, és ezek közül 419 volt hatályos. WORLD TRADE ORGANIZATION: REGIONAL TRADE AGREEMENTS, 2016. https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/region_e.htm (2016.04.27.)

³ Míg 1990-ben a preferenciális egyezmények keretében megvalósuló kereskedelmi forgalom világkereskedelmen belüli aránya 18% volt, ez közel két évtized alatt megduplázódott, 2008-ra 35%-ra nőtt. Ezekben az adatokban nem szerepel az Európai Unión belüli kereskedelem, ennek figyelembevételével az arányok még magasabbak: ugyanezen időszak alatt a világkereskedelmen belüli arány 28%-ról 51%-ra nőtt.

lyozási irány inkább ideáltipikusnak tekinthető, a gyakorlatban egyre inkább jellemző, hogy a kereskedelmi egyezmények tartalmilag akár „WTO-plusz” és „extra-WTO” rendelkezéseket is magukban foglalnak. Jelen írás szempontjából viszont elsősorban a TTIP utóbbi kategóriába sorolható rendelkezéseinek van jelentősége, mivel ezek lehetnek azok a szerződési szabályok, amelyek a klasszikus multilaterális (WTO-) kötelezettségekhez képest új megoldásokat kínálnak. Ennek megfelelően az írás következő szakasza a transzatlanti tárgyalások kapcsán a multilaterális szabályozáson túllépő kérdésekre fog fókuszálni.

3. A TRANSZATLANTI KERESKEDELEMI TÁRGYALÁSOK LEHETSÉGES VÁLASZAI A MULTILATERALIZMUS VÁLSÁGÁRA

3.1. Az EU–USA bilaterális kereskedelmi kapcsolatok alapjai és a TTIP

A kereskedelmi statisztikák adatai alapján az EU és az USA kereskedelmi kapcsolata a világ legjelentősebb bilaterális kereskedelmi kapcsolatát jelenti. A világkereskedelem forgalmának mintegy harmada az Atlanti-óceán két partja között bonyolódik, mindkét fél a másik jelentős exportpiacának tekinthető, valamint emellett különösen jelentősek a befektetési kapcsolatok.⁴ Az elmúlt években az árukereskedelem és a szolgáltatási ágazat által generált forgalom éves szinten hozzávetőleg 800–1000 milliárd euróra rúgott, és évenként mintegy 3500–4000 euró összegű befektetés mozog a transzatlanti régióban.⁵

A TTIP nem az első próbálkozás a felek között, hogy bilaterális kereskedelmi egyezményt hozzanak létre. 1994 és 1996 között intenzív gondolkodás övezte a Transzatlanti Szabadkereskedelmi Övezet (TAFTA – Transatlantic Free Trade Area) ötletét. Formális tárgyalások azonban ezzel kapcsolatban

⁴ 2015-ben az áruimport tekintetében az EU az USA legjelentősebb kereskedelmi partnere 21,63%-os részesedéssel (második helyen Kanada szerepel), míg az USA 14,4%-kal az EU második legjelentősebb partnere (az első Kína). US DEPARTMENT OF COMMERCE – INTERNATIONAL TRADE ADMINISTRATION: TOP U. S. TRADE PARTNERS, Washington, 2016. http://www.trade.gov/mas/ian/build/groups/public/@tg_ian/documents/webcontent/tg_ian_003364.pdf (2016.04.27.); EURÓPAI BIZOTTSÁG – KERESKEDELMİ FŐIGAZGATÓSÁG: CLIENT AND SUPPLIER COUNTRIES OF THE EU28 IN MERCHANDISE TRADE, Brüsszel, 2016. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_122530.pdf (2016.04.27.)

⁵ EURÓPAI BIZOTTSÁG – KERESKEDELMİ FŐIGAZGATÓSÁG: COUNTRIES AND REGIONS – UNITED STATES, Brüsszel, 2016. <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/united-states/> (2016.04.27.)

sosem indultak, amelynek oka lehetett, hogy az EU és az USA akkoriban még egyaránt multilaterális szinten próbált erőfeszítéseket tenni az újonnan létrejött WTO stabilizálása érdekében (WRÓBEL 2013: 20).

A jelenlegi tárgyalások előzménye a 2011. november 28-án José Manuel Barroso, az Európai Bizottság akkori elnöke, Herman Van Rompuy, az Európai Tanács akkori elnöke és Barack Obama, az USA elnöke részvételével megtartott csúcstalálkozó volt, amelyen a felek magas szintű munkacsoportot (HLWG – High Level Working Group on Jobs and Growth) hoztak létre. A munkacsoport feladata volt beazonosítani azokat az eszközöket, melyek az EU és USA közötti kereskedelmi és befektetési kapcsolatok erősítését szolgálhatják. A munkacsoport 2012-ben közzétett előzetes elemzése a legoptimálisabb eszközként a bilaterális kereskedelmi egyezmény megkötését javasolta. A végleges dokumentumot⁶ 2013-ban fogadták el, amely a tárgyalások céljaként az agrártermékek, ipari termékek, szolgáltatások, közbeszerzések és szellemi tulajdonjogok liberalizációját jelölte meg.

Ennek alapján az Európai Bizottság elkészítette a tárgyalási mandátumának tervezetét⁷, amelyről eredetileg csak egy nyilvánosság számára elérhető összefoglalót tett közzé. A tárgyalások megindulását követően széles körű vita bontakozott ki a tárgyalások átláthatóságáról, azonban végül az Európai Bíróság döntése⁸, valamint az Európai Ombudsman nyomásgyakorlása elérte hatását: a Bizottság 2015 januárjában hozzáférhetővé tette a tárgyalási mandátumához kapcsolódó dokumentumokat, beleértve a tárgyalás alatti szövegtervezeteket is. Ebből kifolyólag az alábbi elemzést ezekre a javaslatokra alapítottan lehet elvégezni, hangsúlyozva, hogy a TTIP-szöveg a tárgyalások lezárása után és a ratifikációs folyamat megindulását követően lesz végleges.

Az előző szakaszban utaltunk arra, hogy jelen elemzésben a multilaterális szabályozáshoz képest új megoldásokat kínáló, azokon túlmutató

⁶ EURÓPAI BIZOTTSÁG – KERESKEDELMI FŐIGAZGATÓSÁG: FINAL REPORT HIGH LEVEL WORKING GROUP ON JOBS AND GROWTH, Brüsszel, 2013. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/february/tradoc_150519.pdf (2016.04.27.)

⁷ EURÓPAI BIZOTTSÁG – KERESKEDELMI FŐIGAZGATÓSÁG: DIRECTIVES FOR THE NEGOTIATION ON THE TRANSATLANTIC TRADE AND INVESTMENT PARTNERSHIP BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND THE UNITED STATES OF AMERICA (11103/13), Brüsszel, 2013. <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11103-2013-DCL-1/en/pdf> (2016.04.27.)

⁸ C-350/12 P. Tanács kontra Sophie in't Veld, ECLI:EU:C:2014:2039.0. Az Európai Bíróság döntése nem közvetlenül a TTIP, hanem más kereskedelmi tárgyalások dokumentumainak a nyilvánosságát érintette, viszont mivel a Bíróság egyértelműen a Parlament álláspontját támogatta a dokumentumokhoz való hozzáférés kapcsán, így a döntés befolyásolta a TTIP-ről kibontakozóban lévő transzparenciávitát.

intézményeknek van jelentősége, amin alapvetően nem változtat, hogy az egyezmény várható lényeges gazdasági hatásait nem az e rendelkezések bevezetésében, hanem technikai akadályok lebontásában valószínűsítik.⁹ Ennek ellenére a TTIP több olyan innovatív témakört is kínál, amely alapjaiban változtatná meg a nemzetközi gazdasági jog bevett intézményeit, így érdemes elgondolkozni ezek TTIP-en túlmutató hatásairól. Ezek figyelembevételével az alábbiakban két olyan jelentős témát mutatunk be – a kereskedelmen kívüli szempontok integrációját, illetve a vitarendezés modelljével összefüggő kérdéseket –, melyek a WTO által jelenleg biztosított multilaterális kereteken túlmutatnak, és egyfajta válaszként is értékelhetőek a Doha-forduló elhúzóódása által kiváltott kihívásokra. A TTIP mindkét intézménye modellszerű megoldásként is értékelhető, és e kérdések kiemelése mellett szól az az érv is, hogy e témakörökkel kapcsolatban az Atlanti-óceán mindkét partján jelentős – a kritikai jellegű – közérdeklődés figyelme.

3.2. A kereskedelmen túlmutató területek integrációja: a környezetvédelem és fenntarthatóság a TTIP-ben

A nemzetközi kereskedelmi tárgyalásokon a klasszikus kereskedelem-politikai aspektusok mellett egyre növekvő jelentőséggel bírnak a kereskedelem társadalmi hatásait érintő témakörök. Ezzel összefüggésben az alapkérdés, hogy az egyezmény szabályainak megalkotása során szükséges-e a tiszta kereskedelempolitikai szempontokon túlmutató környezetvédelmi, vagy pl. szociális, kulturális, emberi jogi, etikai stb. vonatkozásokat is figyelembe venni (GARCIA 1998: 391; KESERŰ 2013: 34; VÍG 2014: 424).

A TTIP esetében ezek a normák kulcsfontosságúnak tekinthetők a részes felek közpolitikai és szabályozási mozgástere szempontjából, ugyanis elvi szinten e normák határozzák majd meg, hogy az EU és az USA környezetvédelmi, szociálpolitikai stb. intézkedései mennyiben térhetnek el a TTIP alapvető liberalizációs célkitűzéseitől. A tárgyalásokon ennek különös a jelentősége azért is, mert ebben a tekintetben az EU „értéktézérelt” kereskedelempolitikája jelentősen befolyásolja a tárgyalások napirendjét. Ennek az értékszemléletű megközelítésnek a lényege, hogy az Európai Unió a realis-

⁹ Az Európai Bizottság megbízása alapján a CEPR által készített hatástanulmány szerint éves szinten a gazdasági előnyök összesen az EU esetében 119 milliárd eurót, míg az USA esetében 95 milliárd eurót tennének ki. Az elemzés szerint ezen előnyök hozzávetőleg 80%-a kereskedelmet érintő technikai és adminisztratív korlátok lebontásából keletkezhetne. CENTRE FOR ECONOMIC POLICY RESEARCH (CEPR) – REDUCING TRANSATLANTIC BARRIERS TO TRADE AND INVESTMENT: AN ECONOMIC ASSESSMENT, Brüsszel, 2013. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/march/tradoc_150737.pdf (2016.05.17.)

ta, kereskedelmi érdekekkel összefüggő szempontok mellett törekszik számos, nem kereskedelmi célkitűzést is megvalósítani kereskedelempolitikai eszközeivel, és így síkraszáll ezek nemzetközi kereskedelmi jogon belüli integrációja mellett. Ez napjainkra már az Unió világos alapszerződési kötelezettségévé vált. A kialakult uniós gyakorlaton túl ma már az egységes külkapcsolati célkitűzések és alapelvek is ezt a kötelezettséget fejezik ki:¹⁰ a kereskedelempolitikai döntéshozatalban a liberalizációs célkitűzés mellett számos nem kereskedelmi jellegű szempont mérlegelése is szükséges.

E témakörök közül is talán a legnagyobb visszhangot – nemcsak az Európai Unióban, hanem az Egyesült Államokban is – a környezetvédelmi szempontok integrációja és a fenntartható fejlődés elvének szerződésbe építése kapja. E kérdésekről a feleknek még nem sikerült kompromisszumos szöveget elfogadni, így jelenleg csak az Európai Bizottság által javasolt Kereskedelem és Fenntartható Fejlődés¹¹ címet viselő szövegváltozatból lehet következtetéseket levonni.¹²

A Bizottság által javasolt fenntarthatósági fejezet voltaképpen a kereskedelem és a környezet viszonyát kívánja rendezni. Más szóval az itt szabályozott kérdések gyökere a nemzetközi kereskedelmi jogi szabályozás és a környezetvédelem szempontjai között feszülő, nehezen kibékíthetőnek tűnő konfliktusra vezethető vissza (ARAYA–FIGUERES 2001: 157). Egyrészt ugyanis nehezen tagadható, hogy az elsősorban a liberalizációs célkitűzés mentén kialakított nemzetközi kereskedelem jóléti következményei mellett számos negatív, externális környezeti hatást is eredményez, ami adott esetben a környezeti állapot romlásában, a szennyezés növekedésében és így további (pl. akár népegészségügyi) hatásokban fejeződik ki. Azonban e konfliktusos helyzet másik olvasata, hogy az államok által bevezetett környezetvédelmi intézkedések is befolyásolhatják a nemzetközi kereskedelmi forgalmat, pl. a magasabb szintű környezetvédelmi szabványok kereskedelmet eltérítő hatást fejthetnek ki. Mindez azonban nemcsak az állam adott környezetvédelmi célú intézkedései és a kereskedelmi egyezmény közötti célkonfliktusokat jelentheti, hanem magasabb szabályozási konfliktus lehetőségét is felveti. A kereskedelmi egyezményben részt vevő államok ugyan-

¹⁰ Lásd az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSz) 21. cikkét, valamint az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 205. cikkét.

¹¹ EURÓPAI BIZOTTSÁG – KERESKEDELMi FŐIGAZGATÓSÁG: EU TEXTUAL PROPOSAL TRADE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT (6.11.2015), Brüsszel, 2015. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/november/tradoc_153923.pdf (2016.04.27.)

¹² Az alábbiakban csak a környezetvédelmi összefüggéseket vizsgáljuk, de jelezni kell, hogy a bizottsági javaslat szerint a tervezett fejezet a környezetvédelem mellett a munkával kapcsolatos szociálpolitikai megfontolások integrációját is tartalmazná.

is számos olyan multilaterális környezetvédelmi egyezménynek is részesei, melyek kereskedelmet korlátozó intézkedések bevezetésére adnak lehetőséget, vagy egyenesen erre kötelezik a részes államokat.

Az Európai Bizottság által tervezett TTIP-szöveg e környezeti vonatkozásokat a következőképpen kísérelné meg feloldani. A javaslat a fenntartható fejlődés fogalmát nem határozza meg, azonban az általános szabályai között több dokumentumot nevesít az 1992-es riói nyilatkozattól kezdve egészen az ENSZ Közgyűlés által 2015 szeptemberében elfogadott, 2030-ig terjedő fenntarthatósági programmal bezárólag. Ez a megoldás a fenntartható fejlődés fogalmának széles kontextusára enged következtetni. Ez azért is szembevetendő, mert így a TTIP az Európai Bizottság szövegtervezete szerint erősebb kontúrt biztosítana a fenntartható fejlődésnek ahhoz képest, amilyen formában jelenleg a multilaterális kereskedelmi szabályok, jelesül a WTO-egyezmény azt meghatározza. A WTO-egyezmény preambulumban szereplő formula ugyanis a gyenge fenntarthatóság fogalmát foglalja magában és lényeges terjedelmi korlátozásokat tesz, mivel a fenntartható fejlődés relevanciáját az adott tagállam fejlettségi szintjéhez kapcsolja (HORVÁTHY 2013: 101).¹³ A WTO-egyezménnyel szemben, amely a kereskedelempolitikai célok alá rendeli a fenntartható fejlődést, a TTIP szövegtervezete egyrészt nyitottabb a fenntartható fejlődés fogalma felé, másrészt e tervezett szövegben szereplő fejezet szabályait nem a kereskedelempolitikai rendelkezések alá, hanem azok mellé helyezi. Azaz mintegy „korrekciós tényezőként” a liberalizációs célkitűzések mellett érdemben veszi figyelembe a fenntartható fejlődésből fakadó szempontokat.

Emellett a tervezett fejezet általános szabályai közül két alapelv bír jelentőséggel. A szabályozáshoz való jog (right to regulate) biztosítja a szerződő felek mozgásterét annak érdekében, hogy a környezetvédelemmel összefüggő prioritásait meghatározzák – a közpolitikai, jogi-szabályozási döntéseiket meghozzák –, és olyan védelmi szintet alakítsanak ki, amelyet szükségesnek tartanak. A tervezet kifejezetten hangsúlyozza, hogy a szabályozási jog gyakorlásának korlátját a szerződő felek multilaterális kötelezettségei jelentik, vagyis a kereskedelmet érintő, környezetvédelmi célú intézkedéseket a multilaterális környezetvédelmi egyezményekkel összhangban kell

¹³ A WTO-egyezmény formulája szerint a kereskedelem növelésével párhuzamosan lehetővé kell tenni „[...] a világ erőforrásainak optimális használatát összhangban a fenntartható fejlődés céljával, kívánva mind a környezet védelmét és megóvását, mind az ezt szolgáló eszközök erősítését oly módon, ami megfelel igényeiknek és agályaiknak a gazdasági fejlődés különböző szintjein.” 1998. évi IX. törvény az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) keretében kialakított, a Kereskedelmi Világszervezetet létrehozó Marrakesh-i Egyezmény és mellékleteinek kihirdetéséről, Első preambulumbekkezdés.

elfogadniuk. A szabályozáshoz való jog mellett a tervezett fejezet másik alapvető rendelkezése a magas szintű védelem elve. Habár ennek kapcsán valószínűsíthető a tárgyaló felek közötti komoly nézeteltérés, a Bizottság javaslata szerint ez az alapelv kötelezettségként fogalmazná meg a magas szintű védelem biztosítását, és egyben a felek kötelezettségeként írná elő a környezetpolitika és e védelmi szint folyamatos fejlesztését.

Az általános elveken túlmenően a szövegtervezet specifikus rendelkezései a szerződő felek multilaterális környezetvédelmi egyezményeiből fakadó kötelezettségeiket rendezik és hangolják össze az egyezménnyel. Ennek lényeges eleme az a mentesítő klauzula, amely értelmében a TTIP nem érinti a felek multilaterális egyezményei alapján fennálló kötelezettségeit, és e környezetvédelmi egyezmények keretei között szabadon vezethetnek be kereskedelmet is érintő, kereskedelmet korlátozó eszközöket. E megoldás egyedüli korlátja, hogy az ilyen intézkedések nem valósíthatnak meg nyilvánvaló diszkriminációt a felek között, valamint nem irányulhatnak rejtett kereskedelmi korlátozás bevezetésére. Ezen túlmenően a szövegtervezet szektorspecifikus rendelkezéseket is tartalmaz, amellyel az egyes területeken még pontosabban biztosítható az összhang a TTIP és az érintett nemzetközi környezetvédelmi egyezmény között. A szövegtervezet részletszabályokat tartalmaz a biológiai sokféleséget, a vadon élő állatok és növények kereskedelmét, a fenntartható erdőgazdálkodást, a fenntartható halászatot és mezőgazdaságot, valamint a vegyi anyagok és a hulladék kereskedelmét érintő kérdéseket. A mentesítő klauzula és az említett részletszabályok megnyugtatóan oldanak meg azt a dilemmát, amely jelenleg a multilaterális szabályok (WTO) és a tagállamok környezetvédelmi egyezményei közötti kérdéses viszonyban mutatkozik meg.

A szövegtervezetből végül a részes államok környezetvédelmi normái és a kereskedelmi és beruházási rendelkezések viszonyát érintő garanciális szabály említhető. Eszerint a részes felek helytelennek minősítenék azt a gyakorlatot, amely alapján a környezetvédelmi szabályozás védelmi szintjének csökkentésével kívánnak kedvező kereskedelmi és beruházási hatást elérni. Ez voltaképpen korlátozza annak a lehetőségét, hogy esetlegesen a hazai környezetvédelmi normák felfüggesztésével, konkrét szabályoktól való eltéréssel teremtsenek a részes államok kedvezőbb beruházási feltételeket, és ösztönözzék a kereskedelmi forgalmat. E tilalom más nemzetközi kereskedelmi egyezményben is ismert. Példaként említhető az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA), azonban a jelenlegi szövegjavaslat nem fogalmaz olyan szigorúan, mint a Kanada, USA és Mexikó közötti regionális kereskedelmi egyezmény. A NAFTA ugyanis egyértelműen a szerződő felek kötelezettségeként fogalmazza meg, hogy a beruházások ösztönzése érdekében tagállami szabályozást – többek között a kör-

nyezetvédelem területén – felfüggeszteni, megszüntetni, vagy egyszerűen csak attól eltérni nem lehet, szemben a TTIP szövegjavaslatával, amely csak „helyteleníti” azt („The parties recognise that it is inappropriate...”). Fontos különbség továbbá, hogy erre az esetre a NAFTA eljárási következményeket is megállapít, mégpedig konzultációk kezdeményezését teszi lehetővé, ha az egyik részes fél sérelmezi másik állam gyakorlatát. E rendelkezés nyilvánvaló funkciója tehát az is, hogy elejét vegye az olyan káros verseny kialakulásának, amely a liberalizáció kiteljesítése során a még vonzóbb piaci körülményeket pl. az alacsonyabb költségzintek garantálása, a befektetések gyorsabb megtérülése érdekében a környezetvédelmi előírások, szabványok stb. felszámolásával éri el (vagyis hogy ténylegesen megakadályozza az ún. race to the bottom hatásokat). Ennek fényében az Európai Bizottság szövegjavaslata még fejleszthető lenne. Ez már csak azért is célszerűnek tűnik, mivel az USA a NAFTA tagjaként a szigorúbb szabályokkal a gyakorlatban is szembesül, így vélhetően nem okozna nehézséget a NAFTA modelljének átemelése e tekintetben a TTIP-be, és az ehhez szükséges kompromisszum könnyen kialakítható lenne.

Az uniós javaslat bizonyos tekintetben túlmegy az eddigi multilaterális megközelítéseken (pl. a fenntartható fejlődés széles értelmezett fogalmával), azonban ahogy látható, a védelmi szint csökkentésének korláta még markánsabb megfogalmazást is kaphatna. Alapvető cél ugyanis, hogy a részes felek ne veszélyeztessék majd a környezetjogi normákat pusztán azért, hogy kedvezőbb beruházási feltételeket teremtvén nagyobb gazdasági előnyöket érjenek el. Mindenesetre az Európai Bizottság szövegtervezete jó alapot ad ahhoz, hogy a részes felek multilaterális környezetvédelmi egyezményeiből fakadó kötelezettségei, a környezetvédelmi szabályozásuk és a TTIP szabadkereskedelmi rendelkezései közötti összhang biztosítható legyen.

Habár az Európai Bizottság pozíciója tehát alapvető válaszokat fogalmaz meg a környezetvédelmi szempontok integrációja kapcsán, a szövegtervezet még a további tárgyalások során változhat, valamint a TTIP anyagi szabályainak megfogalmazása mellett éppoly fontos kérdés, hogy ezek a normák – a TTIP esetleges ratifikációja után – milyen vitarendezési mechanizmus keretében lennének érvényesíthetők. Ez viszont már átvezet a következő példaként megfogalmazott területre.

3.3. Eljárási kérdések: innovatív vitarendezési mechanizmus a TTIP-ben

A TTIP által érintett eljárási kérdések közül kiemelkedik a vitarendezési mechanizmus kialakításának mikéntje. A befektetési egyezményekben meghonosodott intézmény a beruházók és az államok közötti vitarendezés (ISDS – Investor-State Dispute Resolution – ISDS), amely lényegileg tér

el a WTO keretében alkalmazott, kizárólag csak az államok közötti viták feloldását lehetővé tevő kvázi-bírói fórum sajátosságaitól. Az ISDS mögött meghúzódó jogpolitikai indok voltaképpen a beruházóknak nyújtott kiegészítő garancia, amely közvetlen perlési lehetőséget biztosít a tőkeimportőr államokkal szemben azokban az esetekben, ha az állam nem tartaná be az egyezményben vállaltakat, és ezáltal sértené a beruházó érdekeit. A TTIP-ről folyó tárgyalások átláthatóságát érintő vita mellett az ISDS szabályainak megítélése az a téma, amely iránt nemcsak az akadémiai szféra¹⁴, hanem a szélesebb közvélemény is különös érdeklődést tanúsít. A beruházó–állam közötti vitarendezés kapcsán megfogalmazott kritikák közül három fontosabb szempontot kell kiemelni.

Az intézményt eleve szükségtelennek tartó kritikák¹⁵ hangsúlyozták, hogy az ISDS léte alapvetően a fejlett tőkeexportőr és a feltörekvő tőkeimportőr államok közötti bilaterális befektetési egyezményekben indokolható. Ezekben az esetekben a tőkeimportőr állam törekényebb jogrendszere, az igazságszolgáltatással összefüggő elvek és intézmények hiányosságai olyan kockázatot jelenthetnek a befektetőknek, amellyel szemben az ISDS pótlólagos garanciát biztosít. Az Európai Unió fejlett kereskedelmi partnereivel kötött megállapodásaiban viszont ilyen garanciára nincs szükség, hiszen a befektetők adott esetben egy jogtalan kisajátítással vagy más jogsértéssel szemben a rendes állami bíróságok előtt is minden kockázat nélkül felléphetnének. Emellett szintén kifogásként vetődik fel, hogy az ISDS az államok szabályozási autonómiáját lényegesen beszűkítheti, ugyanis a befektetés megvalósítását követően a fogadó állam által pl. közpolitikai megfontolás mentén bevezetett korlátozás – amely a befektető tevékenységét negatívan befolyásolja, ezáltal rontja a befektetésének a megtérülését – peresíthető a vitarendezésen keresztül. Következésképpen e logika szerint a magas kártérítési összegtől való félelem eltántoríthatja az érintett államot attól, hogy pl. olyan új környezetvédelmi, szociálpolitikai stb. normát vezessen be, amely a befektető termelési költségeit megnövelné. Végül az ISDS intézményi megoldásával kapcsolatos kritikai nézeteket érdemes megemlíteni. A legelterjedtebb modell ad hoc választottbíráskodáshoz hasonló intézményi megoldást vesz alapul (pl.

¹⁴ STATEMENT OF CONCERN ABOUT PLANNED PROVISIONS ON INVESTMENT PROTECTION AND INVESTOR-STATE DISPUTE SETTLEMENT (ISDS) IN THE TRANSATLANTIC TRADE AND INVESTMENT PARTNERSHIP (TTIP), 2014. https://www.kent.ac.uk/law/isds_treaty_consultation.html (2016.04.27.)

¹⁵ MARTTI KOSKENNIEMI (INTERVIEW): FINLAND'S LEGISLATIVE POWER MAY BE IN JEOPARDY. Helsinki Times, 2013. <http://www.helsinkitimes.fi/finland/finland-news/domestic/8717-professor-finland-s-legislative-power-may-be-in-jeopardy.html> (2016.04.27.)

ICSID), amelyben az eseti választottbírói feladatokat többnyire a befektetési jogban jártas ügyvédek látják el. Kizáró szabályok hiányában és a fórum eseti jellege miatt azonban gyakori, hogy a választottbírák más ügyekben vállalatokat képviselnek, ami komoly érdekkonfliktusokat eredményezhet.

Az Európai Bizottság kezdeti tárgyalási pozíciója még a klasszikus intézményi megoldásra épült, azonban látva az ISDS intézményével szembeni kritikai nyomást, a Bizottság nyilvános konzultációt kezdeményezett a vitarendezési szabályokról. Ennek eredményeit figyelembe véve 2015 szeptemberében szövegtervezetet dolgozott ki, és állandó befektetési bíróság koncepciójára tett javaslatot.¹⁶ A javaslat már ekkor utalt arra, hogy a koncepció nemcsak a TTIP esetében képezi majd az EU tárgyalási álláspontját, hanem a folyamatban lévő további tárgyalásokra, illetve a már letárgyalt kanadai megállapodásra (CETA) is hatással lehet.¹⁷ Az Európai Bizottság által javasolt új vitarendezési szabályok szakítanak az ISDS hagyományos ad hoc választottbírói megoldásaival, és egy kétszintű, állandó és bírói típusú vitarendezés alapjait fektetik le. A legfontosabb kérdés azonban, hogy az új szabályok kínálnak-e megoldásokat a fent említett három kritikai felvetésre.

A legalapvetőbb kritikai megfontolással, vagyis az ISDS indokoltságának vitatásával kapcsolatban az új szabályok üzenete, hogy a vitarendezésre szükség van ugyan, de egy új intézményi modellel kell felváltani a klasszikus megoldásokat. Az Európai Bizottság – és ezen belül kifejezetten a kereskedelmi ügyekért felelős biztos, Cecilia Malmström – hivatalos kommunikációja erre épül, és kifejezett hangsúlyt kap annak szükségessége, hogy a jelenleg alkalmazott arbitrációs modellt felül kell vizsgálni.¹⁸

A fent tárgyalt második vitapontra, vagyis a felek szabályozási autonómiájának beszűkülésére a Bizottság tárgyalási pozíciója már konkrétabb válaszokat ad (SZARVAS 2015: 137). Az eredeti vitarendezési szabályok is említették a felek szabályozáshoz való jogát, azonban a koncepció ezt még

¹⁶ EURÓPAI BIZOTTSÁG – KERESKEDELMI FŐIGAZGATÓSÁG: DRAFT TEXT TTIP – INVESTMENT, Brüsszel, 2015. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2015/september/tradoc_153807.pdf (2016.04.27.)

¹⁷ Kanadával az Európai Unió 2016. február végén megállapodott a CETA vitarendezési szabályainak módosításáról. Habár a CETA eredeti vitarendezési szabályaiból is kiérezhető volt az új megközelítés, de a korábbi szövegváltozat eljárási és intézményi szempontból többnyire még a befektető – állam közötti vitarendezési rendszer (ISDS) klasszikus megoldásaival mutatott rokonságot. A változtatások utáni végleges szöveg a Bizottság 2015. szeptemberi javaslatának megfelelően tükrözi az új intézményi megközelítést.

¹⁸ CECILIA MALMSTRÖM: PROPOSING AN INVESTMENT COURT SYSTEM, Brüsszel, 2015. szeptember 16. https://ec.europa.eu/commission/2014-2019/malmstrom/blog/proposing-investment-court-system_en (2016.04.27.)

nyomatékosabbá teszi, és a szöveg megfogalmazását pontosította. Ennek értelmében a feleknek továbbra is lehetőségük lenne legitim közpolitikai célok érdekében szabályozásokat elfogadni példának okáért az egészség, biztonság, környezet, közkerölcs, szociális biztonság, fogyasztók vagy a kulturális sokszínűség védelme érdekében. Mivel a CETA esetében a felek már meg is egyeztek a végleges szövegváltozatról, így érdemes ebben a tekintetben a Kanadával kötendő egyezménybe is betekinteni, hiszen a Bizottság nagy valószínűséggel azonos szövegváltozathoz fogja tartani magát a TTIP tárgyalásán is. Lényeges, hogy a CETA esetében a szabályozáshoz való jog deklarálását a szöveg kiegészíti azzal az értelmező megállapítással, hogy önmagában nem jelenti az egyezmény megsértését, ha a felek olyan szabályozást fogadnak el, amely kedvezőtlenül érinti a befektetést vagy a befektető várakozásait, beleértve a profittal kapcsolatos jövőbeni elvárásokat.¹⁹

Az Európai Bizottság reformjavaslata az ISDS intézményi megoldásait érintő fentiekben harmadikként felhozott kritikákra is reagál azáltal, hogy az eseti választottbírói rendszert egy kétszintű állandó bírósági rendszerrel váltaná fel. Az állandó Törvényszék (Tribunal) a szerződő felek által kinevezett bírákból állna, és az egyes ügyekben háromtagú tanácsok járnak majd el. Az eljárás másodfokon a Fellebbezési Törvényszék (Appellate Tribunal) elé kerülhetne. Mindkét szinten eljáró bírácoknak szigorú összeférhetetlenségi és etikai szabályoknak kellene megfelelniük. Fontos, hogy az uniós pozíció alapján fellebbezés benyújtására jogalkalmazási és jogértelmezési hibára, a tényállási elemek hibás értelmezésére, valamint a formai eljárási szabályok megsértésére hivatkozással lenne lehetőség. Az Európai Bizottság vitarendezési koncepciója – intézményi szempontból nézve – valóban gyökeres változást hozhat a hagyományos ISDS modelljéhez képest. A bírákkal kapcsolatos összeférhetetlenségi és etikai követelmények, az érdemi felülvizsgálat lehetősége – szemben az ISDS modelljében általában alkalmazott rendes bírósági megsemmisítéssel – lényegesen szilárdabb alapokon nyugvó rendszert eredményezhet.

Mindenképpen említést érdemel, hogy a CETA véglegesített szabályaiban – az Európai Bizottság reformjavaslatával összhangban – a felek kifejezetten kötelezettséget vállaltak arra, hogy az új bírósági vitarendezést modellként kezelik, és harmadik államok bevonásával multilaterális szintre emelik.²⁰ A TTIP szempontjából ennek a „multilateralizációs törekvésnek” az eredménye lehet adott esetben, hogy az EU által megkötött egyezmények

¹⁹ COMPREHENSIVE ECONOMIC AND TRADE AGREEMENT (CETA), 8.9 cikk 2. bekezdés. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/february/tradoc_154329.pdf (2016.04.27.)

²⁰ CETA 8.29 cikk.

bírószági intézményeinek a helyét egy nemzetközi fórum váltaná fel, így a jövőben akár közös bírói intézménye lehetne a TTIP-nek, a CETA-nak és az EU által kötött további bilaterális egyezménynek is. Ebből kifolyólag az Unió által alkalmazott egyezmények esetében nemcsak a tartalmi keretek lennének hasonlóak, hanem az egyezményekben rögzített jogintézményeknek – pl. az említett szabályozáshoz való jognak is – az értelmezése és gyakorlati alkalmazása egységessé válhatna.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A fentiek tükrében lényeges kérdés, hogy az Európai Unió és az Egyesült Államok közötti bilaterális kereskedelmi kapcsolatrendszer megerősödése milyen hatással lehet a válságtüneteket produkáló multilaterális kereskedeleppolitika intézményeire. Emellett az sem másodlagos, hogy e folyamat milyen következménnyel bírhat harmadik államokra nézve, amelyek részei a WTO által fémjelzett multilaterális rezsimnek. Más megfogalmazásban a kérdés, hogy a kétoldalú kapcsolatok erősödése kizáró jellegűnek tekinthető-e, vagyis negatívan befolyásolhatja-e a multilaterális kereskedelmi rezsimet, és kedvezőtlenül érinthet-e majd harmadik államokat.

A multilaterális kereskedelmi rezsim szempontjából lényeges, hogy a fent elemzett bilaterális tendencia, amely folyamat részeként értelmezhető a TTIP is, nem önmagában képezi akadályát a WTO-n belüli tárgyalásoknak. Ahogyan a fentiekben látható volt, a multilaterális tárgyalások megrekedése mögött – leegyszerűsítve – inkább azok az okok állnak, amelyek a nemzetközi gazdasági jogban és a nemzetközi kereskedelemben az elmúlt két évtizedben bekövetkeztek. A GATT–WTO-rendszer keretében a részes államoknak nyolc felülvizsgálati fordulóban sikerült a kereskedelmi akadályok közül elsősorban a klasszikus intézkedéseket, így mindenekelőtt a vámoakat és a tarifikáció révén a mennyiségi korlátozásokat a jelenlegi történelmi szintre lecsökkenteni. E folyamat viszonylag fájdalommentesen végigvihető volt úgy, hogy a társadalom részéről sem jelentkezett erős ellenállás, hiszen a klasszikus eszközök csökkentésének negatív hatásai közvetlenül kevésbé érzékelhetőek. E folyamat nyomán azonban egyúttal a klasszikus eszközök további csökkentésében rejlő előnyök is kimerültek, így a további liberalizáció középpontjába a vámon kívüli kereskedelmi korlátok kerültek, ami gyökeres fordulatot jelentett. Olyan területeken ugyanis, mint a nemzeti szabványok, technikai akadályok – pl. környezetvédelmi és szociálpolitikai előírások – már a társadalom érzékenysége is számottevően erősebb, így nem meglepő, hogy a nemzetközi kereskedelmi tárgyalások nyilvánossága is átalakult az elmúlt két évtizedben. Mindezen okok alapján pedig könnyen

érthető, hogy a klasszikus kereskedelmi korlátokon túlmutató liberalizációs folyamat a WTO ernyője alatt egy ma már több mint 160 tagállamot magában foglaló multilaterális közösségben lényegesen nehezebben kivitelezhető, tehát a multilaterális tárgyalások „válságos időszaka” az előzőek logikus következménye. A TTIP keretében ellenben megvan a lehetőség, hogy ezekben a kérdésekben a két fél részvételével könnyebben megszülethessen a kompromisszum új intézmények kereteiről, amelyek ha működőképesnek bizonyulnak, könnyen becsatornázhatók lesznek a multilaterális tárgyalások napirendjébe is. Ily módon a fent tárgyalt problémák, a környezetvédelmi szempontok integrációja, vagy a vitarendezési mechanizmus mintául szolgálhat majd a WTO további reformja során is.

Legvégül kérdésként fogalmazható meg, hogy mit érzékelnek majd a harmadik államok. Ennek azért is jelentősége van, mert mint látható volt, a TTIP-tárgyalások célkitűzései elsősorban gazdasági megfontolásokon nyugszanak, tekintettel arra, hogy az elmúlt években fokozatosan az Európai Unió és az Egyesült Államok is egyaránt veszít versenyképességéből a feltörekvő gazdaságokkal szemben, valamint mindkét régió részesedése a világkereskedelemben is lassú csökkenést mutat. Ha ezt a gazdasági szempontot kiegészítjük a nemzetközi kereskedelmi jog nézőpontjával, akkor lényeges, hogy a TTIP a GATT XXIV. cikke értelmében szabadkereskedelmi egyezményként mentesítést nyerhet majd. Ez a jogi státusz voltaképpen azt jelenti, hogy a GATT kivételi szabályának alkalmazása alapján a szabadkereskedelmi egyezmény részesei „legálisan diszkriminálhatnak” és alkalmazhatnak kedvezőtlenebb elbánást harmadik államokkal szemben, mint amilyen kereskedelmi magatartást a szerződő partnerrel szemben tanúsítanak. Tekintettel arra, hogy a vámjellegű akadályok már globális szinten is alacsony átlagot mutatnak, a harmadik államok esetében kevésbé a fent tárgyalt intézmények, mint inkább a technikai akadályok lebontásának, valamint a szabványokat érintő együttműködésnek lehet jelentősége. Valószínűsíthető azonban, hogy e hatások sem kizárólag kedvezőtlenek lehetnek a harmadik államokra nézve. Példának okáért a szabványok harmonizációja, illetve kölcsönös elismerése az EU vagy az USA piacán már jelen lévő, harmadik államokból származó termékek exportőreit is kedvezően érintheti, ugyanis ha egyes szabványokban jelenleg fennálló különbségek megszűnnek, így ezen exportőröknek sem kell a jövőben a kétféle követelményrendszernek megfelelniük. Mindemellett feltételezhető, hogy a harmadik államok – az előzőekben említett hatások nyomán – erősebben lennének érdekelték a TTIP megoldásainak multilaterális szintre emelésében, hiszen így voltaképpen „kapun belülre kerülhetnének”. Mindez szintén kedvező hatást fejthetne ki a WTO jövőjére: innovatív megoldásai a multilaterális

szabályozás mintájául szolgálhatna, és egyben a fent jelzett válságtünetekre orvosságot jelentene.

IRODALOM

- ABBOTT, Frederick M. 2007. A new dominant trade species emerges: Is bilateralism a threat? = *JOURNAL OF INTERNATIONAL ECONOMIC LAW*, 3. 571–583.
- ARAYA, Monica–FIGUERES, Jose Maria–SALAZAR-XIRINACHS, Jose M. 2001. Trade and Environment in the World Trade Organization: The Need for a Constructive Dialogue = Gary Sampson (szerk.): *The Role of the WTO in Global Governance*, United Nations University Press, New York, 155–181.
- BALDWIN, Richard 1999. A domino theory of regionalism = Jagdish Bhagwati–Pravin Krishna–Arvind Panagariya: *Trading blocs: Alternative approaches to analyzing preferential trade agreements*, MIT Press, Cambridge, 479–502.
- BALDWIN, Richard–JAIMOVICH, Dany 2012. Are Free Trade Agreements Contagious? = *JOURNAL OF INTERNATIONAL ECONOMICS*, 88 (1). 1–16.
- BARUA, Akrur–BANDYOPADHYAY, Sunandan 2014. Revival in international trade and the resurgence of bilateralism = *GLOBAL ECONOMIC OUTLOOK*, 2. 54–65.
- FELBERMAYR, Gabriel J.–LARCH, Mario 2013. The Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP): Potentials, Problems and Perspectives = *CESIFO FORUM*, 2. 49–60.
- GARCIA, Frank J. 1998. Trade and Justice: Linking the Linkage Debates = *UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA JOURNAL OF INTERNATIONAL ECONOMIC LAW*, 2. 391–434.
- HORVÁTHY Balázs 2013. Környezetvédelmi szempontok integrálása a WTO szabályozásába = *ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY*, 3–4. 81–117.
- KESERŐ Barna Arnold 2013. A fenntartható fejlődés a GATT-WTO normarendszer tükrében = *DISKURZUS, KÜLÖNSZÁM*, 34–41.
- MARTONYI János 2015. Az egyenlő elbánás elvének elhalása a világ gazdaságban = *KÜLGAZDASÁG JOGI MELLÉKLET*, 3–4. 19–31.
- PARDÁVI László 2015. *A globális gazdaság vámjogának alapkérdései: különös tekintettel a preferenciális szerződésekre*. Győr
- SZARVAS Erik 2015. A kétoldalú és multilaterális kereskedelem politika mint a globalizáció szabályok közé szorításának az eszköze = *KÜLÜGYI SZEMLE*, 3. 118–141.
- VÍG Zoltán 2014. Szabadkereskedelem és környezetvédelem: a WTO Vitarendezési Testületének gyakorlata = Csehi Zoltán–Raffai Katalin (szerk.): *Állam és magánjog*. Pázmány Press, Budapest, 427–438.
- WRÓBEL Anna 2013. Multilateralism or bilateralism: The EU trade policy in an age of the WTO crisis = *EKONOMIKA* 3. 7–23.

The Transatlantic Trade and Investment Partnership and the Crisis of Multilateral Trade Policy

The trade negotiations between the EU and the US on the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) underpins the tendency that the regulation of international economic and trade relations is tending to go off the track of multilateralism, and turn to the bilateral regulation of international trade. The TTIP might overstep the borders of the multilateral framework (World Trade Organization) of trade liberalization, doing far more than merely to eliminate the already low average tariffs and targets the technical barriers of trade. Moreover, the negotiating parties intend to integrate concerns beyond the trade – like environmental, social policy or human right issues – into the agreement, which could influence the domestic policy leeway concerning the regulation of trade relations in the future. The fundamental question of the paper is whether this tendency might drive the multilateral trade policy deeper into the crisis, or conversely, the likely success of the TTIP would give impetus to the recovery of the multilateral trade cooperation.

Key words: European Union, United States of America, Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP), multilateral and multilateral trade policy

Transatlantsko trgovinsko i investiciono partnerstvo i kriza multilateralne trgovinske politike

Trgovinski pregovori koji se u okviru Transatlantskog trgovinskog i investicionog partnerstva (TTIP) vode između EU i SAD pojačavaju tendenciju da regulaciju međunarodnih ekonomskih odnosa iz prostora multilateralnih odnosa spuste na bilateralni nivo. U tom smislu bi Partnerstvo u svojoj nadležnosti moglo znatno da prekorači granice multilateralnog okvira garantovanih sa strane Svetske trgovinske organizacije (WTO), i na planu liberalizacije, pored ukidanja carinskih tarifa već ionako niskog prosečnog nivoa, mimo tradicionalnih tržišnih sredstava bi pre svega moglo da se usmeri na razgradnju tehničkih barijera u trgovini. Štaviše, strane u pregovoru nameravaju da u planirani dogovor integrišu i neke od aspekata koji ne spadaju u striktni domen trgovine, kao što su ekološki, društveno-politički, humano-pravni i drugi faktori, koji bi u budućnosti mogli da utiču na slobodu kretanja ugovornih strana i u segmentima unutrašnje politike koji se tiču trgovinskog prometa. Osnovno pitanje studije jeste da li ova tendencija stavlja definitivni pečat na sudbinu multilateralne trgovinske politike u krizi, ili baš naprotiv, uspeh TTIP bi mogao da posluži kao impuls za ponovni prosperitet multilateralne trgovinske saradnje.

Gljučne reči: Evropska unija, SAD, Transatlantsko trgovinsko i investiciono partnerstvo TTIP, multilateralna i bilateralna trgovinska politika

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 18.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 25.

Jakus János

Nyugállományú alezredes, Budapest
jakusj@t-online.hu

A „Z” HIPOTÉZIS

A központi hatalmak és Románia háborúja Kelet-Magyarországon 1916-ban

II.

Military Operation “Z”

The War between the Central Powers and Romania in Eastern Hungary in 1916

Hipoteza „Z”

Rat Centralnih sila i Rumunije u Istočnoj Mađarskoj 1916. godine

Románia, amely 1883-tól a központi hatalmak szövetségese volt, az első világháború kirombanását követően az aktív semlegesség állapotában, hadseregét folyamatosan magas szintű készenlétben tartotta. A román állam vezetése 1916. augusztus 17-én az antanthatalmakkal megkötött bukaresti egyezménynek megfelelően, augusztus 27-én elérkezettnek látta az időt arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben területi követelésének a fegyverek erejével is érvényt szerezzen. Törekvéseit az antanthatalmak sokoldalúan támogatták. A nem provokált román katonai agresszió nagyjából Kelet-Magyarország területeit érte, míg kisebb erővel Dobrudzsában Bulgária ellen vonult fel. A Monarchia hadvezetése a megtámadott terület védelmének megszervezésére és vezetésére az orosz frontról a veszélyeztetett területre vezényelte br. Arz Artur tábornokot és törzset. A sebtében odairányított II. és III. vonalbeli landwehr és honvédsapátok eredményesen lassították a románok térnyerését, és biztosították a szövetséges erők (9. német hadsereg) felvonulását, valamint az ellentámadás megszervezését és végrehajtását, amely Erich v. Falkenhayn tábornok, a volt német vezérkari főnök irányítása alatt zajlott le. A jól szervezett ellentámadás eredményeként előbb Nagyszebennél és Persányánál, majd pedig Brassónál megsemmisítő vereség érte a betolakodó román csapatokat. A támadáshoz a br. Arz tábornok által vezetett osztrák–magyar I. hadsereg is felzárkózott, és felelősségi területéről kiszorította a Prezan tábornok által vezetett románokat. A harcokba beavatkozott a románok oldalán három orosz hadsereg is, amelyek lelassították a szövetségesek Moldvában történő térnyerését. A hadműveletek elhúzódtak ugyan, de az oroszországi események jelentős mértékben felgyorsították a román vereséget. A romániai hadműveleteknek az 1918. május 8-án megkötött bukaresti béke vetett véget.

Kulcsszavak: hadműveletek Kelet-Magyarországon 1916-ban, br. Arz Artur, Erich v. Falkenhayn, nagyszebeni csata, brassói ütközet, bukaresti egyezmény, bukaresti béke

AZ OSZTRÁK–MAGYAR I. HADSEREG TÁMADÁSÁNAK MEGINDULÁSA

1916. október 8-át követően Arz tbk. csapatai is támadásba lendültek. Az osztrák–magyar VI. és a XXI. hadtestek erői nagy ütemben szorították ki az ország területéről Prezan tbk. hadosztályait. Ekkorra Arz hadserege, bár nem teljes mértékben első vonalbeli alakulatokkal, de kiegészült, és az újonnan érkezett hadosztályok erélyes vezetése alatt egyre-másra érték el harctéri sikereiket. Október 12–14-ére az ország keleti határain visszaállították az eredeti helyzetet, vagyis a felelősségi területükön szintén kiszorították a támadókat Magyarország területéről. (nagybaconi Nagy: 185–192./1922.)

A Keleti-Kárpátok szorosainak birtokbavétele és a hadműveletek román területre történő átvitele a csapatok átcsoportosítását tette szükségessé. (Így került pl. az osztrák–magyar I. lov. ho. az Úz völgyébe, majd az Ojtozi-szoroshoz és végül a Tölgyes-szorosban fejezte be honi területen folytatott működését és a közös 82. szé. gy. e-hez hasonlóan került az olasz front-ra a Piave folyóhoz.) Nagyon lényeges az események további tárgyalása szempontjából annak a ténynek a rögzítése, hogy a magyar miniszterelnök felfogása az volt, hogy a háború győztes befejezését követően a Monarchia területének megnövelése nem lehet fő célkitűzés. Így Magyarország határait sem szándékozott jelentős mértékben megváltoztatni. A keleti és a déli határok módosítását csupán azok védhetősége szempontjából tartotta elfogadhatónak, amely itt-ott nem jelentett többet, mint 2–10 km kiterjedésben történő változtatást. Ilyen volt pl. az Ojtozi-szoros körzete és a Casinului-hegyhát, amelyet az osztrák–magyar 82. szé. gy. e. védett hősieken hosszú hónapokon keresztül. Ennek elismeréseként IV. Károly, a Monarchia új uralkodója, a bukaresti béketárgyalások vonatkozó szakaszában meghozott intézkedése alapján a hegyhátat Magyarországhoz csatoltatta.

A két szövetséges hadsereg vezetése között a hadműveleteknek ebben a szakaszában bizonyos súrlódások mutatkoztak. Az egyet nem értés a „hogyan tovább” kérdésének az eldöntéséből fakadt. A német felsőbb hadvezetőség azt szorgalmazta, hogy a hadműveleteket megállás nélkül folytatni kell, és mielőbb el kell foglalni Bukarestet. Ehhez a legrövidebb út Brassó irányából vezetett (kb. 130 km). Az ellenség azonban megkapaszkodott a Brassót félkörben ölelő hegyek gerincén, a román területen még békében kiépített állásokban. (Látni kell, hogy az elszenvedett kudarcok dacára a román katonák megtanulták a harc törvényeit, és helyenként elszántan küzdöttek.) A Brassó irányából való kitöréshez Falkenhaynnek nem állt rendelkezésére elegendő erő, ezért, mint a hadszíntér vezénylő tábornoka, arra utasította Arz tábornokot, adjon át hadosztályokat a 9. né. HDS számára.

Arz ezt megtagadta, és az osztrák–magyar vezérkar egyetértésével azzal az indítvánnyal élt, hogy a támadást célszerűbb lenne az Ojtozi-szoroson át kifejleszteni, mert így lehetőség nyílna egyrésről Bukarest északi irányból történő elszigetelésére, másrésről pedig jelentős mértékben lehetne fékezni az orosz csapatok beáramlását Moldvába, a román főváros birtokbavételét pedig célravezetőbb lenne meghagyni Mackensen tbngy. csapatainak, akik már egyébként is készültek átkelni a Dunán. (Szíjj–Ravasz: 441./2000.)

A vita egyelőre eldöntetlen maradt: sem a hadseregearcsnokok, sem a KH vezérkarai nem jutottak egymással dülőre. Ez az ügy az OMM vezérkara részére presztízskérdéssé vált, hiszen mégis csak skandalummal ért fel, hogy a Monarchia területén harcoló csapatokat idegen (német) vezénylő tábornok irányítsa! Végül is az a megoldás született, hogy 1916. október 13-ai hatállyal Károly főherceg trónörökös vezetésével létrehozták a Délkeleti Arcvonal Parancsnokságot azzal a feladattal, hogy koordinálja a Bukovinában harcoló osztrák–magyar 7., a Magyarország keleti határán küzdő osztrák–magyar I. és a déli határokon harcban álló 9. német hadseregek hadműveleteit. Miután az uralkodó 1916. november 21-én elhunyt, érthető módon Károly leköszönt erről a tisztéről, és átadta azt Habsburg József Ágost főhercegnek, aki addig az Isonzó fronton a Doberdói-fennsík védelmében jeleskedett. József főherceg 1918. január 15-éig volt ebben a beosztásban, helyét 1918. február 2-án Kövess Hermann tábornagy vette át, mígnem ezt a parancsnokságot 1918. március második felében feloszlatták. (Szíjj–Ravasz: 322./2000.) (Egyébként 1917 júliusában Falkenhayn is megvált hadseregétől, és a palesztinai török frontra távozott.)

A „hogyan tovább” dilemmáját azonban mégiscsak Falkenhayn oldotta fel. A Hátszegi-medencében folyó harcok hullámmását ideje volt tisztázni. Az oda irányított csapatok vezetését – mint arról már fentebb szó esett – előbb v. Busse tbk., a 301. né. hadosztály parancsnoka vette kézbe, majd tőle a beérkező 11. baj. gy. ho-t vezető v. Kneussl tbk. vette át, aki 1916. október 23-án indított támadással tett kísérletet a Szurdok-szoroson és a Vulkánhágón át történő kijutásra Havasalföld felé. Végül is az Ojtozi-szorosból kivont LIV. né. hdt. parancsnokságnak v. Kühne tbk. vezetése alatt sikerült kieroszakolni a Târgu Jiu-i csatában a románok végleges meghátrálását a térségben (1916. november 12–14.). Az ütközetet Falkenhayn is végigaszszisztálta, miután 1916. november 11-én megérkezett a helyszínre és megsejmelte a harcba induló csapatokat. (nagybaconi Nagy: 197–202./1922.) Ezekben a harcokban, a Vulkánhágó körzetében a württenbergi vadászalraj kötelékében kitűnt harcvezetői tevékenységével Ervin Rommel főhadnagy, a 2. vadászszázad parancsnoka. (Rommel: 111–115./évszám nélkül.) Színes beszámolókat olvashatunk a szóban forgó harci cselekmé-

nyekről Maderspach Viktortól is, aki aktívan kivette részét a harcokból. (Maderspach: 202–225./2007.) A Vöröstoronyi-szorost a nagyszebeni csata győztes befejezésétől kezdődően szilárdan védték az Alpencorps alakulatai. A hadműveletek a Déli-Kárpátok térségében végérvényesen áttevődtek román területre, ahol nem kevésbé izgalmas események játszódtak le, mint Kelet-Magyarországon. (A román földön lefolytatott hadműveletek elemzése és bemutatása nem képezi tárgyát ennek a tanulmánynak.) December 6-án Bukarest harc nélkül a KH birtokába került.

A Keleti-Kárpátokban tovább dúlt az öldöklő küzdelem, ahol már jelentős részben orosz erők álltak szemben az osztrák–magyar I. HDS-gel. Különösen az Úz völgyében és az Ojtozi-szorosban folytak elkeseredett összecsapások a felek között. Időközben ugyanis három orosz hadsereg vonult fel Románia moldvai területén: a 9., a 6. és a 4. orosz hadseregekről van szó. A román csapatokat az elszenvedett veszteségeket követően nagyrészt újjá kellett szervezni, ezért az alakulatroncsok nagyrészt kivonásra kerültek a harcvonalból. Ezt a feladatot a helyszínen tevékenykedő francia katonai kontingens képviselői hajtották végre. A francia katonai kontingens a háború kirobbanását megelőzően, de azt követően is részt vett a román hadsereg felkészítésében és kiképzésében. Különösen a Henri Berthelot tábornok által vezetett misszió tagjai, az orosz kiképzőkkel karöltve volt igazán hatékony a román hadsereg roncsainak „talpra állításában”. Tevékenységük eredményes volt, Berthelottól származik a szakértői körökben ismert, udvariasnak is nevezhető mondat, amellyel tudtára adta elégedetlenségét román kollégáinak: „Uraim, önök csodálatra méltóan szervezetlenek.”

HARCOK A KELETI-KÁRPÁTOKBAN

Mint arról már az előzőekben szó esett, Bukarest elfoglalását követően a hadműveletek áttevődtek Románia északi területeire, ahol három orosz hadsereg vonult fel a KH csapataival szemben. Így az osztrák–magyar I. HDS alárendeltjei is többnyire velük bocsátkoztak harcba. A még harcképes román egységek az első vonalban orosz magasabb egységek közé ékelve kerültek a harcvonalba. A tapasztalt orosz erőkkel szemben az osztrák–magyar I. HDS többnyire II., III. vonalbeli csapatokat vonultatott fel, de a német szövetséges erők is többségében tartalék szinten mozgó csapatokból álltak, vagyis az idősebb korosztályok bevonultatásával kerültek megszervezésre. Csak a pontosság kedvéért kell megjegyezni, hogy a Magyar Királyi Honvédség csapatai nem tartoztak a Monarchia haderejének első vonalbeli alakulatai közé, bár teljesítményük sok esetben legalább megegyezett azokkal.

Mindehhez tudni kell, hogy az OMM hadserege az első vonalbeli egységeknek számító cs. és kir., vagy más néven közös soralakulatokból, a második vonalbeli egységeknek számító osztrák Landwehr és a m. kir. Honvédség alakulataiból, valamint háború esetén az osztrák Landsturm és a magyar népfelkelő, illetve hadtáp egységekből szerveződött. (Falkenhayn visszaemlékezésében szól arról, hogy biztonsági intézkedéseket kellett életbe léptetnie az elmaradozó, csellengő német katonák összetételére és a harcoló alakulatokba történő ismételt beosztásuk ügyében, mert azok nem kívánatos cselekményeikkel rombolták a német hadsereg tekintélyét a helyi lakosság körében. Mindehhez a tábornok azt a megjegyzést teszi, hogy a nem kívánatos jelenségek elképzelhetetlenek voltak a harcedzett első vonalbeli alakulatok esetében.)

A közös ezredek nyilvánvalóan derekasán kivették részüket az Erdélyért folyó küzdelemből. Elég lehet ennek illusztrálására, ha csupán a Papházi Kornél ezredes által vezetett osztrák–magyar 82. sz. gy. e-t, vagy a báró Berg Herman ezredes vezette osztrák–magyar 7. hu. e-t említjük példaként.

A közös 7-es huszárezred végigharcolta az erdélyi hadjáratot, soraiban a korabeli magyar arisztokrácia színe-java teljesített szolgálatot, köztük gróf Széchényi Viktor és fia, a máig népszerű vadászíró és Afrika-utazó gróf Széchényi Zsigmond. De képviseltették magukat az ezredben az Eszterházyak, a Zichyek, a Hunyadiak, a Szapáryak, a Podmaniczkyek stb., s itt szolgált Habsburg József Agost főherceg tábornagy, arcvonaltörő fia, Ferenc József főherceg is.

Igazán sikeres fegyvertényre került sor a 7-es huszárok részéről az Úzvölgyi bevezető harcokban, amikor gróf Eszterházy Alajos egy század erejű – mai fogalmak szerint – megkerülő osztag élén a korabeli államhatáron kiépített vámház és környékét szívósan védelmező román gyalogság hátába kerülve, azokat részben megsemmisítette, részben pedig megfutamította. (Cs. és kir. 7. hu. e. Hadi Emlékkönyve 1914–1918.: 81–88./1923.) A 7-es huszárok ugyancsak hőiesen kivették részüket az Ojtozi-szoros környékén kialakult súlyos harcokból is. (Cs. és kir. 7. hu. e. Hadi Emlékkönyve 1914–1918.: 89–107./1923.) Többek között az emlékkönyvükből is tudhatjuk, hogy a velük szemben álló románok nem voltak elragadtatva az orosz csapatok jelenlététől. Nemtetszésüknek a 8. ro. gy. ho. parancsnoka, Alexandru Sturdza herceg, ezredes adott kifejezést, amikor 1917. február 7-én segédtisztje, Constantin Wachmann hadnagy társaságában „látogatást” tett a csapataival szemben álló 218. né. gy. ho. parancsnokságán (parancsnok, Centner tbk.), amikor felajánlotta, hogy az általa vezetetten kívül még egy román hadosztályt teljes fegyverzettel átállásra fog rábírní. (Sturdza, aki Peter Carp, befolyásos román politikus veje volt, békeidőben, apósához

hasonlóan, inkább a KH mellett foglalt állást a hadba lépéssel összefüggő politikai viták menetében.) A sovėjai fűrésztelepen tartott megbeszélésen a tárgyaló felek abban állapodtak meg, hogy az akcióhoz ötven kiválasztott román hadifogoly rendelkezésre bocsátásával – akiknek a román gyalogság körében történő agitáció lett volna a feladatuk – gyors sikert lehet elérni az oroszok erőszakosságát elviselhetetlennek tartó román katonák körében. Az akció végrehajtását 1917. február 11-ére tűzték ki, de az nem járt sikerrel. Sturdza herceg dezertált, így akkor nem esett bántódása, további sorsának alakulásáról annyit lehet tudni, hogy Németországban telepedett le, ahol egy ideig banktisztviselőként tevékenykedett. De az egyik ezredparancsnoka, aki be volt avatva az átállás műveletébe, letartóztatásra került. Crainiceanu ezredes a 2. ro. HDS volt parancsnokának a fia volt, egyben Prezan tbk. – akkor már román vezérkari főnök –, unokaöccse. A hadbíróság tízévi kényszermunkára ítélte, amelyet a nagybácsi golyó általi halálra változtatott. Az ezredest a felsorakozott ezrede előtt 1917. húsvét hétfőjén (román forrás szerint pénteken) föbe lötték. (Botár: 289–292./évszám nélkül, ue. Cs. és kir. 7. hu. e...: 322./1923., ue. Otu–Georgescu: 1–388./2011.)

Korábban már említés történt a württembergi hegyivadász zászlóaljról (W. G. B., parancsnoka Sproesser őrnagy) és Ervin Rommel főhadnagynak a besorozottai életét kímélő harcászati megoldásairól, amelyekre a Vulkán-hágó környékén, a Târgu Jiu-i útközetben került sor. A havasalföldi hadműveletek menetében, amikor a támadók elérték a Vöröstoronyi-szoros déli bejáratának magasságát, és lehetővé vált az Alpencorps és az ott gyülekező egyéb erőknek a csatlakozása a főerőkhöz, a württembergi vadászok a bajor hegyivadászok alárendeltségébe kerültek, és sikeresen tisztították meg a Kárpátok déli lejtőjét az ellenségtől, de részt vettek a Focsan körüli harcokban is. A hegyivadász alegység 1917 elején egy időre elhagyta a román harcteret, és Franciaországban bukkant fel újra, ahonnan néhány hónap elteltével, 1917. augusztus 19-én, nyolcnapi vasúti szállítást követően, a Goreck-csoport kötelékében az Ojtozi-szorosban Sósmező, Ungureanu, D. Cosna magaslat és Tirgu Ocna térségében kerültek harcba vetésre a román fronton, ahol többnyire orosz csapatokkal kerültek szembe. Ezekben az összecsapásokban a hegyivadász zászlóalj 60 halottat és 500 sebesültet – köztük volt Ervin Rommel is – veszített. Rommel főhadnagy felgyógyulását követően az olasz fronton, a caporettoi áttörés során jeleskedett ismételten a hegyi harcokban szerzett tapasztalatainak sikeres alkalmazásával. (Rommel: 111–146., 201–214./évszám nélkül.)

A honvéd csapatok köréből a 39. hov. ho. tevékenységére is érdemes a figyelmet ráirányítani, amelynek parancsnoka Breit (később doberdói Bánlaky) József vezérőrnagy volt. A tábornok, aki a háború után a magyar hadtörténetírás kiemelkedő alakjává vált, az Úz-völgyben a Söverjes–Ma-

gyaros–Lápos-magaslatok oroszoktól történő visszavételének előkészítésével és megvalósításával kiváló fegyvertényt vitt véghez.

A jelzett magaslatokat korábban a románok tartották megszállva, de őket az osztrák–magyar erők elűzték onnan, mígnem az orosz csapatok ismételten birtokba vették, ahonnan tüzérségi tűzzel akadályozni tudták az Úz völgyében történő anyagellátást mind az ott küzdő 225. német (parancsnok Melior altbngy.), mind az osztrák–magyar 39. gy. ho-k felé. A körzetben működő német csapatok ugyan több alkalommal is kísérletet tettek a magaslatok visszafoglalására, de nem jártak sikerrel. Miután korábban Breittől elvonták a miskolci 10. hov. gy. ezredet és átadták azt a szorongatott helyzetben lévő 61. hov. ho. részére, a tábornok, kérdésre válaszolva, azzal az indítvánnyal élt Arz tbk. felé, hogy amennyiben visszakaphatja a 10-eseket, akkor megoldja velük a jelzett magaslatok visszavételét. A feladathoz igényelt támogatást az osztrák–magyar I. HDS és az arcvonal-parancsnokság részéről Breit tbk. rendelkezésére bocsátották. A rohamvállalkozás fedőneve Abwehr Nord (Északi Védelem) lett. (A feladat végrehajtásának időpontjában Arz tbk. már átvette [1917. március 2.] az OMM vezérkar főnöki beosztását, helyét az osztrák–magyar I. HDS élén Róhr Ferenc vezezds. vette át.)

A feladat begyakorlását a valóságoshoz megközelítően hasonló terepen, Csíkzsögöd közelében hajtották végre. (A begyakorlás egykori helyszínének megállapítására a közelmúltban a volt ZMNE, illetve a HM-HIM munkatársai tettek kísérletet, amelynek eredménye – a rendelkezésre álló adatok összevetését és a helyszíni bejárást követően – megítélesem szerint tévedésen alapul, mert amit a jelzett kutatók a helyszínnek gondolnak, az egy kb. 300–400 méter kiterjedésű dombhát, amely az egykori osztrák–magyar hadsereg gyakorlóterének részét képezte. A hely már csak szélességi kiterjedéséből adódóan sem lehetett alkalmas egy korabeli gyalogezerd rohamfeladatának begyakorlására, nem is beszélve arról, hogy az egyáltalán nem felel meg a Breit tbk. által leírtaknak, amely szerint a begyakorlásra egy, a valóságos célterülethez megközelítően hasonló terepen került sor, mégpedig olyanformán, hogy légi felvételek adatai alapján kiépítésre kerültek a Söverjes–Magyaros–Lápos-magaslatokon kiépített orosz állások másolatai. A személyes véleményem az, hogy valószínűbb lehet, hogy a kutatók által megjelölt dombháttól nyugatra eső kb. 904 méter magas Vár-hegyhez észak felé csatlakozó hegyvonulat lábánál történhetett a begyakorlás, vagyis a szóban forgó gyakorlótér nyugati oldalánál. Ezt látszik alátámasztani a Breit tbk. fotóalbumában található felvételsorozat – a HM-HIM fotótárában megtekinthető –, amelynek felvételei a gyakorláson készültek, valamint az akkor használatban lévő 1:75 000 méretarányú vonatkozó térképszelvény adatainak összevetése.)

A feladat lényegében egy rendkívül precízen megtervezett rohamtámadás végrehajtása volt, amelyet a zászlóaljanként kijelölt és begyakoroltatott rohamszázadok tevékenysége vezetett be. (A közelmúlt harcászati kiképzésében jártas olvasók számára ez nem jelenthet mást, mint a rohamosztag támadó feladatát.) Az akció begyakorlására 10+5 nap volt biztosítva, ahol a rohamzászlóaljak osztagai minden lehetséges váratlan helyzetre felkészültek. Különösen a tűzérési tűztámogatás térben és időben történő kiváltására, a tűzérés és a rohamalegységek közötti együttműködésre, a legénység közelharcban való gyakoroltatására és a kézigránát használatára fordítottak kiemelt figyelmet. A rohamtámadás konkrét végrehajtására 1917. március 8-án került sor, amely teljes sikerrel járt. (A rohamjárőrök tevékenységét megismerhetjük még Rommel vezértábornagy visszaemlékezéséből is, amikor is a D. Cosna-magaslat második megrohanásának eseményeit és tapasztalatait foglalta össze.) (Rommel: 201–211./évszám nélkül.) A 10-es honvédek felszámolták az orosz védőkörletet, és a halottakat nem számolva (egyébként a rohamtámadást követően 408 orosz katona teteme került elhantolásra), 991 katonát és 13 tisztet ejtettek foglyul, miközben működésük közben ők maguk 45 katonát veszítettek, 210 fő pedig megsebesült. Az orosz állásokban zsákmányolt hadianyag jelentős részben az osztrák–magyar hadsereg által használt fegyverekből és lőszeremből állt, vagyis az oroszok katonáik felszerelését ekkor már a korábban zsákmányolt fegyverekkel, hadianyagokkal oldották meg. Ez azt jelezhetette, hogy az orosz fegyvergyártási kapacitás már csak korlátozott mértékben volt képes a behívott tömegek felfegyverzését biztosítani. Az akció sikerének a későbbi kiképzési feladatok tervezésére is maradandó hatása volt, amennyiben az előerő kímélése érdekében, egy-egy támadó feladat bevezető szakaszában az ún. „rohamalegységek” kijelölése és a tevékenységük begyakorlása követelménnyé vált. (doberdói Bánlaky [Breit] József: 2-71./évszám nélkül. ue. Pollmann: 91–101./2014.)

BEFEJEZÉS

A politikai játszma minden kétséget kizáróan Románia javára dőlt el, hiszen a háborús vereség az elszenvedett súlyos veszteségek dacára a bukaresti békekötés előírásait csak részben hajtotta végre. A román vereség furcsaságai közé tartozik, hogy Oroszország összeomlását követően a KH asszisztenciája mellett – valószínűsíthető, hogy a Czernin és I. Ferdinánd király között lezajlott, a békekötést célzó titkos tárgyalások érintették ezt a témát – a még hadra foghatónak számító hat ro. gy. ho. bevonult Besszarábiába, és minden további következmény nélkül annektálta a területet.

A román törvényhozás nem iktatta törvénybe a békekötés szövegét, vagyis ez hivatkozási alapul szolgálhatott a későbbiekben a háborút lezáró Párizs környéki békediktátumok alkalmával, amikor is az AH-kal kötött 1916. augusztus 17-ei megállapodás értelmében területi követelések teljesítésének igényével álltak elő. (Bár közismert, hogy Mária román királyné párizsi és londoni utazása ebben az időben nagyot lendített a román elvárások érvényesítésén.) Az OMM felbomlásával lényegében szabad kezet kaptak a térség geopolitikai arculatának megváltoztatására, vagyis a katonai vereséget politikai győzelemmé formálták, és ez egyáltalán nem volt elhanyagolható teljesítmény! Azonban ki kell mondani: ez nem ment volna, ha a KH következésként és könyörtelenül rákényszerítik a katonailag legyőzött országra a békekötés követelményeinek betartását. Nem ez történt, hanem valami megmagyarázhatatlan jóindulat vált jellemzővé a KH részéről a Romániával való bánásmód tekintetében. Talán itt érdemes megjegyezni, hogy Czernin, mint az OMM külügyminisztere, 1917. április 12-én szövegezett memorandumában, amelyet az uralkodónak címzett, a Monarchia helyzetére hivatkozva ajánlotta a béketárgyalások mielőbbi megkezdését. (Német: 420–423./2014.) IV. Károly és természetesen Czernin külügyminiszter ebben az időben reménykedtek az AH-kal történő megegyezéssel béke tető alá hozatalában. Ma már tudhatjuk, hogy ezt a reménykedést az AH oldalán a politikai események túlhaladták, a Monarchia szétrombolása már eldöntött ügy volt.

A Románia elleni háborúban a KH hadvezetése – ellentétben a diplomáciai stábbal – az 1916. évi válságos időszakban, minden hibája ellenére, képes volt fölényes vezetéssel és hatékony szervezőmunkával, általában alacsony harcértékű csapatokkal a döntő helyen és időben súlyos csapásokat mérni az agresszorra. Figyelemre méltó teljesítményt jelentett a kor követelményei és körülményei közepette a veszélyeztetett területre történő viszonylag gyors csapatátcsoportosítás, valamint a védelmi jellegű hadműveletek előkészítése és végrehajtása. Ugyanakkor súlyos hibának lehet minősíteni azt a felkészületlenséget, aminek következtében egyáltalán sor kerülhetett a román betörés Kelet-Magyarország területére. Hogy ez mégis megtörténhetett, annak ok-okozati összefüggései lehetnek a Monarchia bonyolult általános politikai döntéshozatali rendszere és ebből adódóan a hadvezetés bizonyos mértékű tanácstalansága között. Vagyis a politikai vezetés nem közvetített kellően egyértelmű és határozott felhatalmazást a katonák felé a román veszélyt illetően (és ez általános jelenség lehetett az OMM esetében), miközben azok kénytelenek voltak az elvárható előrelátás hiányában, tények helyett feltételezésekre hagyatkozni és e szerint visszajelzést adni a politika irányítói felé. A tragikus eseményeket különösen a polgári lakosság szenvedte meg. Ugyanis a politikai döntéshozók téves helyzetértékelése

folytán a veszélyeztetett területek kiürítésére csak késve történtek meg az intézkedések. A polgári menekültek kivonása a támadott területekről nem került megszervezésre, így a végrehajtás kaotikus állapotokat idézett elő, és elkerülhető veszteségekkel járt. A katonai közigazgatás késői bevezetése sem segített lényegesen ezen a helyzeten. A magyar Országgyűlés korabeli üléseiről készült jegyzőkönyvekből, a hírlapok tudósításaiból kiolvashatók azok az elégedetlen felszólalások, amelyek egyértelműen a kormányt teszik felelőssé a bekövetkezett események miatt. Nem könnyű belátni, hogy a tragédia bekövetkeztében szerepe volt a magyar kormányzat elhibázott helyzetelemzésének. Hogy ez miért alakulhatott így? A válasz ismét csak a dualista államszerkezet bonyolult működési rendszerében keresendő. Fontos ténymegállapítás lehet az is, hogy az akkoriban uralkodó dinasztiák közötti rokoni kapcsolatokra nem lehetett többé sem ún. nagypolitikát, sem pedig katonapolitikát építeni.

A térségben a fronthelyzet akkor változott meg gyökeresen, amikor Falkenhayn és törzse megérkezett a hadművelleti területre. Ugyanis az ő megbízatása – a korábbi rossz helyzetmegítélése ellenére – nélkülözte a hadműveletek sikerét zavaró szempontokat. A feladata az volt, hogy a románokat ki kell verni Erdélyből, és ő, a rendelkezésére bocsátott korlátozott erővel, Arz tdk. megbízható közreműködésével azt maradéktalanul végre is hajtotta. Hiba lenne azonban azt állítani, hogy mindez csupán egy ember remek helyzetfelismerésének köszönhető, inkább azt lehet ebben látni, hogy a német politikai és katonai felső vezetés között ekkor még nem voltak észlelhetők olyan gátló tényezők, amelyek megzavarhatták a katonai természetű döntéseket és azok végrehajtása közötti összhangot. A német hadigépezet még hatékonyan működött, amíg a Monarchia megosztott társadalmában ezen a területen komoly gondok mutatkoztak. Falkenhayn az eseményeket elemző visszaemlékezésében egyenesen kimondja: Galiciában a Bruszilov-offenzíva során elszenvedett katasztrofális osztrák–magyar vereség nem volt szükségszerű, mert ott kb. azonos erők álltak egymással szemben. Ennek a megállapításnak az igazát bizonyíthatja, hogy a támadó oroszok lényegében nagyobb veszteségeket szenvedtek el az offenzíva alatt, mint a megtámadott OMM csapatai. (Az arányok nyilvánvaló különbözőségét persze nem lehet figyelmen kívül hagyni, már ami az elszenvedett humán- és anyagi veszteségek pótlásának lehetőségeit illeti.) Az más kérdés, hogy intakt első vonalbeli szlovák és cseh alakulatok puskalövés nélkül megnyitották a frontot az orosz tömegtámadások előtt, és teljes fegyverzettel álltak az ellenséghez. Ugyanakkor pl. a 39. hov. ho. ezredeiben a románok ellen küzdő szlávok esetében ez a jelenség nem volt jellemző. Bár kétségtelen tény, hogy pl. a cs. és kir. 82. szé. gy. e. tisztikara és legénysége nyomatékosan kérte az előljáró

szervektől, hogy az elszenvedett veszteségek pótlására a román nemzetiség köréből összeállított menetalakulatokat ne küldjenek az ezredhez. Ugyanakkor a székelyek a harcok menetében számos alkalommal sikeresen együtt tudtak működni bosnyák, illetve horvát legénységi állománnyal feltöltött zászlóaljakkal.

A tárgyalt hadműveletek fontos tanulságokat hoztak a felszínre: a románok kitűnően alkalmazták a hadászati meglepés módszereit, amikor is diplomáciai manőverek leple alatt az AH-hoz csatlakozva, megtámadták az OMM-t. Ez még akkor is így van, ha a Monarchia vezetésének voltak információi a készülő agresszióról, de idő és megfelelő erő hiányában nem voltak képesek hatékony ellenintézkedések bevezetésére. Ennek ellenére a román csapatok mind Erdélyben, mind Dobrudzsában súlyos vereséget szenvedtek a többnyire másod, harmad vonalbeli német és osztrák–magyar csapatoktól. Moldvában pedig a Szeret és a Prut folyók közé szorulva, kitartásuk csupán az ott még mindig aktív nagyszámú orosz erőknél volt köszönhető. (A KH, Románia háborúból történő kikapcsolását követően a bukaresti békekötés alkalmával kikényszerítettek ugyan bizonyos hadisarcot a legyőzött országtól, de azt nem minden téren sikerült behajtani: például a román olajszállítások nagyrészt elmaradtak. Ugyanis az olajlelőhelyeken, mint Ploesti és környéke, a román csapatok visszavonulásakor egy angol különítmény Norton G. Griffiths ezds. vezetésével jelentős részben megsemmisítette az olajkutakat.) (Taylor: 112./1988., ue. Kiritescu: 520./1989.) Lényegében a fent említett orosz támogatásnak tudható be, hogy a francia katonai misszió hathatós közbeavatkozásának köszönhetően, a román hadsereg roncsok újjászervezése megtörténhetett, amihez hat hónapra volt szükség.

Visszatérve a kelet-magyarországi eseményekhez: a jelzett problémák ellenére is meg kell állapítani, hogy a KH innen-onnan, sebtében összevont csapatainak teljesítménye minden mutatóban felülmúlta a román seregek teljesítményét. A német és az osztrák–magyar erők együttműködése, bizonyos presztízsokokra visszavezethető súrlódások ellenére, hatékonyan került megszervezésre. Lényegében a csapatok teljesítményének az értékelése mellett ki kell emelni a KH hadszíntéren tevékenykedő vezető szerveinek hatékony működését. Figyelhetünk erre a nagyszabású ütközetben, a Keleti-Kárpátokban, a Hátszegi-medencében vagy az orsovai fronton lezajlott összecsapások esetében, hiszen azok az események igazolták a tételt: a katonai tevékenységek sikerét jelentős részben a szilárd és megbízható vezetés megléte határozza meg.

(Vége)

NÉVMUTATÓ

a KH és Románia között kirobbant háború említett, fontosabb szereplőiről

- Avarescu A. (1859, Ismailia – 1938, Bukarest) Román tábornok, politikus, miniszterelnök. Rövid ideig a 3. ro. HDS parancsnoka Dobrudzásában, majd a Kelet-Magyarországon harcoló 2. ro. HDS parancsnoka lett, és egyben megtartotta a támadó román seregek főparancsnoki tisztségét. Politikus, a Néppárt vezéréként 1918 elején rövid ideig Románia miniszterelnöke volt. Ezt az állást a háborút követően több alkalommal is betöltötte. 1930-ban II. Károly román királytól marsallbotot kapott.
- Bratianu I. C. (1864, Floresca – 1927, Bukarest) Román liberális politikus, miniszterelnök a Nemzeti Liberális Párt elnöke. Döntő szerepe volt Románia bekapcsolódásának a háborúba az AH oldalán. A háborút követően több alkalommal töltötte be a miniszterelnöki pozíciót.
- Carp P. (1837, Iasi – 1919, Tbanesti) Román „liberális” konzervatív politikus, több alkalommal volt Románia miniszterelnöke. Németbarát politikát folytatott, amelynek fő vonása az erős oroszellenesség volt. Igyekezett korrekt, kölcsönösen előnyös kapcsolatok kialakítására az OMM-val.
- Filipescu N. (1862, Bukarest – 1916, Bukarest) Román antantbarát konzervatív politikus. Carp kormányában 1910 és 1912 között hadügyminiszeri posztot töltött be.
- I. Ferdinánd (Ferdinand v. Hohenzollern-Sigmaringen) (1865, Sigmaringen – 1927, Bukarest) Románia királya (1914–1927), I. Károly unokaöccse. Támogatta Románia hadba lépését a KH ellen. A háború menetében a hadsereg főparancsnoka volt. Nagy-Románia első királya.
- Goldis V. (1862, Arad – 1934, Arad) A Román Nemzeti Párt egyik vezető személyisége. Támogatja Erdély elszakítását Magyarországtól és Romániához csatolását.
- Karadordević P. (1844, Belgrád – 1921, Belgrád) Az Obrenović-uralkodóktól eltérően, az OMM-tól elfordulva, oroszbarát külpolitikai fordulatot hajtott végre. A balkán szövetség keretében a balkán háborúk idején Szerbia megszerezte a törököktől, illetve a bolgároktól Koszovót, Macedóniát és Novi Pazart (Szandzsák).
- I. Péter és fia, I. Sándor vezeti az országot az első világháborúban.
- I. Károly (1839, Sigmaringen – 1914, Sinaia) Románia első királya. 1914-ben szorgalmazta Románia hadba lépését a KH oldalán, de végül is elfogadta az ország aktív semlegességének a kinyilvánítását. Ezt követően, rövidesen bekövetkezett haláláig, visszavonult a politikai élettől. Utóda nem született, a trónt unokaöccse, Ferdinánd örökölte.
- II. Károly (1863, Sinaia – 1953, Estoril) Románia királya. Viharos magánéletet élt. 1940-ben lemondott a trónról fia, Mihály javára. Portugáliából 2004-ben a hamvait hazaszállították, és Curtea de Argesen helyezték örök nyugalomra.
- Ionescu T. D. (1858, ? – 1922, Róma) Román konzervatív politikus, a Konzervatív Demokrata Párt elnöke. Politikusi pályája során több alkalommal töltött be miniszteri posztot különböző színezetű kormányokban. Szorgalmazta Románia hadba lépését a KH ellen.
- Marghiloman A. (1854, ? – 1925, ?) Konzervatív román politikus, a Konzervatív Párt vezére. Románia különböző színezetű kormányaiban töltött be miniszteri tisztséget. Románia semlegességének a fenntartásán munkálkodott a hadba lépés időszakában. 1918. március 14-étől kormányfő. Az ő kormánya köti meg a KH-kal a bukaresti békét.

- Maniu J. (Maniu Gyula) (1873, Szilágysomlyó – 1953, Máramarossziget) Magyarországi román ügyvéd, politikus, a Román Nemzeti Párt, illetve a Magyar Képviselőház tagja. A magyarországi román nemzetiségi mozgalom egyik vezetője és egyben a románok lakta területek Romániához csatolásának fő szószólója. Nagy-Románia megalakulását követően a román politikai élet egyik fontos szereplője. 1947-ben a Román Nemzeti Paraszt Párt ellen megindított koncepciós perben életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték. A fegyházban halt meg. Nevéhez köthetők az ún. Maniu-gárdák garázdálkodásai Erdélyben a második világháború végén, ahol pl. Szárazajtán több tíz magyar nemzetiségű embert a gárdisták brutális kegyetlenséggel lefejeztek.
- Obrenović szerb uralkodócsalád. Obrenović M. (1854, Marasesti – 1901, Bécs) 1882 és 1889 között I. Milan néven szerb király. Öt I. Sándor (1876, Belgrád – 1903, Belgrád) néven a fia követi a trónon. 1903-ban összeesküvők egy csoportja a királyt és családját, valamint az udvartartás jelentős részét lemészárolta.
- Pop-Ciceo S. (Pop-Csicsó István) (1865, Sajgó – ?) Ügyvéd, politikus. A Magyar Képviselőház tagja. A román Nemzeti Párt egyik vezetője. Nagy-Románia első kormányának tagja.
- Prezan C. (1861, Butimanu-Snogov – 1942, Vaslui) Román tábornok, a 4. ro. HDS parancsnoka. 1916. december 5-étől a főhadiszállás (vezérkar) főnöke. Ebben a minőségében a bukaresti békében meghatározott leszerelés fő felelőse. 1919-ben a védtelenül maradt Magyarország keleti részét megszálló román haderő főparancsnoka. (1930-ban II. Károlytól marsallbotot kapott.)
- Sturdza A. (1869, ? – 1939, Zürich) Román főtitisz, a II. ro. HDS alárendeltségében a 8. gy. ho. parancsnoka. (Petre Carp veje, felesége Elisabeta Carp.) 1917 elején csapatait elhagyva az Ojtozi-szorosban dezertált, átállt a KH csapataihoz.
- Vaida-Voevod A. (Vajda Sándor) (1872, Alparét – 1950, Nagyszeben) Román származású politikus Magyarországon. A Képviselőház tagja. A párizsi béketárgyalásokon a román delegáció tagja, ahol a tárgyalások során Erdély elcsatolása mellett érvel. Több alkalommal is volt Románia miniszterelnöke.
- Zottu V. (1853, Bukarest – 1916, Bukarest) A román HDS vezérkarának főnöke. Nevéhez fűződik a hadsereg háborús alkalmazási tervének kidolgozása. („Z” hipotézis.) A hadba lépés kezdetén a hadsereget ért súlyos kudarcok miatt tragikus körülmények között életét vesztette, öngyilkos lett.
- br. Arz A. v. S. (1857, Nagyszeben – 1935, Budapest) Tábornok, 1916-tól az osztrák–magyar I. HDS parancsnoka Erdélyben, majd az OMM hadseregének vezérkari főnöke. Nevéhez köthető a caporettói áttörés előkészítése az olasz fronton.
- br. Bánlaki Breit József (1863, Lugos – 1945, Üllő) Tábornok, az osztrák–magyar 16. he. dd. parancsnoka az olasz fronton (Doberdó), majd 1916-ban átveszi a 39. honv. ho. parancsnokságát Erdélyben a román fronton.
- br. Burián István (1851, Stomfa – 1922, Bécs) Politikus, az OMM közös külügyminisztere 1915 és 1916 között. Több miniszteri posztot is betöltött az OMM-ban. gr. Tisza István bizalmasa.
- br. Rohr Ferenc (1854, Arad – 1927, Radom bei Wien) Tábornok. 1917-ben az osztrák–magyar I. HDS parancsnoka a román fronton.
- Csanády Frigyes (1861, Laibach – 1937, Budapest) Tábornok, 1917-től az osztrák–magyar VI. hadtest parancsnoka a román fronton, majd a XXIV. hadtestet vezeti az orosz fronton, végül a XIII. hadtest parancsnoka az olasz fronton.
- Cseres Tibor (1915, Gyergyóremete – 1993, Budapest) Író, 1987 és 1989 között a Magyar Írók Szövetségének elnöke. Főbb művei: Hideg napok, Búcsú nélkül, Foksáni szoros, Őseink kertje Erdély, Vízaknai csaták stb.

- Dellmensingen K. K. v. (1862, Laufen – ?) Német tüzérségi tábornok, a Bajor Királyi Alpencorps parancsnoka, 1916-tól részt vesz az erdélyi és a regáti harcokban. Nevéhez kötődik a Vöröstoronyi-szoros lezárása a visszavonuló románok előtt a nagyszebeni csatában. 1917-ben a 14. né. HDS vezérkari főnökeként megtervezte a caporettoi áttörés hadműveleteit az olasz fronton.
- Fabini L. H. v. (Fabini Lajos) (1861, Medgyes – 1937, Temesvár) Tábornok, 1916-ban az osztrák–magyar VI. hadtest parancsnoka a román fronton, majd a XVII. hadtestet vezeti a román, illetve az olasz fronton.
- Falkenhayn E. v. (1861, Belichen – 1922, Podzdam) Német tábornok, a vezérkar főnöke, míg 1916-tól a 9. né. HDS parancsnoka a román fronton, majd 1917-től az „F” hadseregszotot vezet Palesztinában.
- Ferenc Ferdinánd (1863, Graz – 1914, Szarajevó) Az OMM trónörököse. 1914-ben a szarajevói merényletben feleségével együtt életét veszttette. Halála oka lehetett az első világháború kibbábanásának.
- I. Ferenc József (1830, Bécs – 1916, Bécs) 1848 és 1916 között az OMM császára, Magyarország apostoli királya.
- Gerok F. v. (1854, Studgart – 1937, Bestand) Tábornok, 1916–1917-ben a XXIV. t. hadtest parancsnoka a román fronton.
- gr. Berchtold Lipót (1863, Bécs – 1942, Peresnye) Osztrák–magyar politikus. 1912 és 1915 között a Monarchia közös külügyminisztere.
- gr. Czernin O. (1872, Podebrad – 1912, Bécs) Osztrák–magyar diplomata. 1914 és 1916 között nagykövet Bukarestben. 1916-tól közös külügyminiszter.
- gr. Hötendorf F. C. v. (1852, Bécs – 1925, Bad Mergentheim) Tábornok, az OMM hadseregének vezérkari főnöke. Ezt a tisztséget több alkalommal is betölti. A háború végén a róla elnevezett seregszot parancsnoka az olasz fronton.
- gr. Schmettov E. v. (? – ?) Német lovassági tábornok, az I. né. lov. hadtest parancsnoka Erdélyben. Részt vett a nagyszebeni csatában, majd csapataival sikeres hadműveleteket folytat a regátban a visszavonuló román erőkkkel szemben.
- gr. Széchenyi Zsigmond (1898, Nagyvárad – 1967, Budapest) Huszár hadnagyként részt vett az erdélyi harcokban a román fronton. A magyar vadászati kultúra kimagasló alakja, Afrika, India, Alaszka és Európa vadásza. Vadászkönyvtára Magyarország legjelentősebb szakkönyvgyűjteménye. A közelmúltban felújított hatvani Grassalkovich-kastélyban kapott helyet a róla elnevezett vadászati állandó kiállítás.
- gr. Tisza István (1861, Budapest – 1918, Budapest) Politikus, Magyarország miniszterelnöke. 1903-tól megszakitással 1917-ig töltötte be ezt a tisztséget. Abban a korban minden politikai poszton, amelyre megbízást kapott, a legválságosabb időkben is, kitartóan védte Magyarország érdekeit. 1918-ban orvgyilkosok végeztek vele budapesti lakásán, mert a felbujtók szerint ő volt felelős a háború borzalmáiért.
- Habsburg József Ágost (1872, Felcsút – 1962, Rain bei Staubing) Főherceg tábornok. Az osztrák–magyar VII. hadtest parancsnoka az olasz fronton (Doberdó), 1916–1917-ben a róla elnevezett seregszot parancsnoka a román fronton, majd az osztrák–magyar 6. HDS parancsnoka az olasz fronton.
- IV. Károly (1887, Funchal – 1922, Madeira) Az OMM utolsó császára és Magyarország utolsó királya. Tábornokként aktívan kiveszi részét a Monarchia hadműveleteiből. 1916-ban a nevét viselő seregszot parancsnoka Erdélyben.
- Maderspach Viktor (1875, Iszkrony – 1941, Budapest) Mérnök, vadász szakíró. Hunyad vármegyei birtokos, tartalékos huszár főhadnagyként részt vett az erdélyi harcokban a Páreng és Retyezát hegységek körzetében a Szurdok-szoros és a Vulkán-hágó környékén. Részt vett a regáti hadműveletekben is.

- Morgen K. E. v. (1885, Nesseben – 1928, Lübeck) Német tábornok. 1916-tól az I. né. t. hadtest parancsnoka a román fronton.
- Mackensen A. v. (1849, Hausleipnitz – 1945, Burghorn bei Celle) Porosz lovassági tábornok. 1916-tól a dunai hadsereg parancsnoka Bulgáriában. Hadseregével részt vett a románok elleni hadműveletekben. A bukaresti békét követően Románia helytartója.
- Rommel E. (1891, Heidenheim – 1944, Herlingen) Főhadnagy. 1916-ban a württembergi hegyivadász zászlóalj századparancsnokaként részt vett a románok elleni hadműveletekben a Vulkán-hágó és az Ojtozi-szoros körzetében. A caporettói áttörés harcaiban az olasz fronton nyújtott kimagasló katonai teljesítményéért megkapta a Pour le Merite porosz kitüntetést.
- Staabs H. F. v. (1859, Aachen – 1940, Kassel) Német tábornok, a XXXIX. hadtest parancsnoka Erdélyben a román fronton. Az ő nevéhez fűződik a nagyszebeni csata győztes megvívása.
- Szádeczki-Kardos Lajos (1859, Pusztafalu – 1935, Budapest) Történész, egyetemi tanár Kolozsvárott. Az MTA rendes tagja. Kutatási területe volt Erdély a XVI–XVII. században. Haditudósítóként színes beszámolókkal látta el a fővárosi lapokat a román front eseményeiről. Élményeit kötetbe rendezve is hozzáférhetővé tette.
- Tanárky Béla (1868, Nagykörös – 1917, Budapest) Tábornok, az 51. honv. ho. parancsnoka. Csapataival részt vett az erdélyi harcokban a román fronton.

FELHASZNÁLT ÉS HIVATKOZOTT IRODALOM

- A cs. és kir. 82. székely gyalogezred története 1883–1919.* Az ezred tisztikarának kiadványa, Budapest, 1931
- AGGHÁZY Kamill–STEFÁN Valér 1934. *A világháború 1914–1918.* Budapest
- A II. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 7. huszárezred hadi emlékkönyve 1914–1918.* Kiadja az ezred tisztikara, Budapest, 1923
- báró ARZ Artur vezérezredes 1942. *1914–1918. A központi monarchiák harca és összeomlása.* Budapest. A kiadványt a szerző német nyelven 1934-ben jelentette meg.
- BOIA, Lucian 2015. *Vesztesek és győztesek.* Az első világháború újraértelmezése. Cser Kiadó, Budapest
- BOTÁR Árpád cs. és kir. mozgó hírszerző állomásvezető. *Kémek, árulók, merénylők.* Tapolcai lapok nyomdával, Tapolca, évszám nélkül
- bunyai SZIVÓ Sándor m. kir. ny. altábornagy. *Falkenhayn és a mehadiai csoport tevékenysége az oláhországi hadjárat alatt.* HM-HIM kézirattár 546/II/ I. nytsz, 1–59. és négy melléklet, évszám nélkül
- CSERES Tibor 1988. *Vízaknai csaták.* Magvető Kiadó, Budapest
- doberdói BÁNLAKY (Breit) József ny. altábornagy. *A 39. honvéd gyaloghadosztály harcai Erdély keleti határán 1916/17. őszén és telén.* Kézirat: 4343 nytsz. HM-HIM kézirattár.
- doberdói BÁNLAKY (Breit) József ny. altábornagy. *A magyarosi rohamtámadás 1917. március 8.* Kézirat az 1925. évi nyilvántartás szerint: 526. nytsz. HM-HIM kézirattár. A ma érvényes nytsz. az anyagon nem olvasható, elmosódott
- DOMBAY József–REÉ László szerk. *A magyar gyalogság.* Reé László Könykiadó, Budapest, évszám nélkül
- Dr. HABSBURG József Ágost főherceg 1924. *Véres kárpáti virágok.* Budapest

- Dr. MERÉNYI László 1994. *Erdély védelme 1916*. Primor Kiadó, Budapest
- Dr. RAVASZ–Dr. JAKUS szerk. 2009. „*Mire lehullanak a levelek...*” 90 esztendeje ért véget a Nagy Háború. Konferenciakötet, HM-HIM kiadvány, Budapest
- FEJTŐ Ferenc 1990. *Rekviem egy hajdan volt birodalomért*. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Minerva–Atlantisz (medvetánc), Budapest
- HM-HIM térképtár: H. IV. d. 947/9., *Térképtár*, 8172. nytsz. alatt elfektetett, a vizsgált hadműveleti területet ábrázoló hadműveleti nyilvántartó térképek, vázlatok
- JULIER Ferenc 1933. *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest
- KEEGAN, John 2014. *Az első világháború*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KIRITESCU, Constantin 1989. *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919*. (Románia kiegészítéséért folytatott háború története 1916–1919.) Stiintifică si Enciclopedică, Bukarest
- MADERSPACH Viktor 2007. *Az oláhok vérnyomában a Fekete-tengerig*. Masszi Kiadó, Budapest
- MARKÓ György–SCHMIDT Mária szerk. 2014. *Európai testvérháború 1914–1918*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Budapest
- nagybaconi NAGY Vilmos 1922. *Románia elleni hadjárat 1916–1917*. (I. Erdély) M. Kir. HM kiadványa, Budapest
- NÉMETH István 2014. *Az első világháború 1914–1918*. Tanulmányok és dokumentumok, L'Harmattan, Budapest
- Osztrák–magyar vörös könyv 1916*. Diplomáciai ügyiratok Ausztria–Magyarországnak Romániához való viszonyáról az 1914. évi július 22-től 1916. évi augusztus 27-ig terjedő időben. Athenaeum Kiadó, Budapest
- OTU, Petre–GEORGESCU, Maria 2011. *Radiografia unei trădări*. Cosul colonelului Alexandru D. Sturdza. (Egy árulás átvilágítása. Alexandru D. Sturdza ezredes esete, 1–388.) Militaria, Bukarest
- PALÉOLOGUE, Mourice 1982. *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Franciaország nagykövetének naplója. Európa Könyvkiadó, Budapest
- PAYER Hugó, a Budapesti Hírlap haditudósítója által összeállított kiadvány: *József királyi herceg 1914–17*. Budapest, évszám nélkül
- PILCH Jenő szerk. *A magyar katona vitézségének ezer éve*. II. Franklin-társulat kiadása, Budapest, évszám nélkül
- POLLMAN Ferenc 2014. *Oroszlán, karddal és lúdtollal*. doberdói Bánlaky József élete és munkássága. Historiaantik, Budapest
- POPOVICI, Bogdan-Florin. 2008. *Monumentul eroilor de la Bartalomen, Brasov*. (Az óbrassói [brassó-bertaláni] hősi emlékmű.) *Magazin Istorie* (Történelmi Magazin 2008. XLII. évf. 7. sz.) Bukarest
- ROMMEL vezértábornagy. *Gyalogság előre*. Élmény és tapasztalat. Danubia Könyvkiadó, Budapest, évszám nélkül
- ROMSICS Ignác szerk. 2000. *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1918*. I. Osiris Kiadó, Budapest
- ROSNER, Karl 1917. *Mit der Armeev. Falkenhayn gegen die Rumanien*, Berlin
- SZÁDECZKY-KARDOS Lajos ny. egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. *Az oláhok Erdélybe törése és kiveretésük 1916–17*. Budapest, évszám nélkül
- SZÍJ–RAVASZ 2000. *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A–ZS. Petitt Real Könyvkiadó, Budapest
- TAYLOR, A. J. P. 1988. *Az első világháború képes krónikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AH – antanthatalmak
 altbngy. – altábornagy
 cs. és kir. HDS – császári és királyi hadsereg
 dd. – dandár
 e. – ezred
 ezds. – ezredes
 gy. – gyalog
 gytbk. – gyalogsági tábornok
 HDS – hadsereg
 hdt. – hadtest
 he. – hegyi
 HM-HIM – Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum
 ho. – hadosztály
 hov. ho. – honvéd hadosztály
 hu. – huszár
 KH – központi hatalmak
 lov. hdt. – lovas hadtest
 né. – német
 né. HDS – német hadsereg
 nf. – népfelkelő
 nf. gy. dd. – népfelkelő gyalog dandár
 OMM – Osztrák–Magyar Monarchia
 ro. – román
 ro. HDS – román hadsereg
 szé. – székely
 t. hdt. – tartalék hadtest
 tbk. – tábornok
 tbngy. – tábornagy
 v. – von (pl. Erich von Falkenhayn)
 vezezds. – vezérezredes
 vörgy. – vezérőrnagy
 ZMNE – Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem

Military Operation “Z”
 The War between the Central Powers and Romania
 in Eastern Hungary in 1916

Romania, which was an ally to the Central Powers from 1883, following the outbreak of World War I, in the state of active neutrality kept its army in constant high alert. On the 17th August 1916 the Romanian government, in accordance with the Treaty of Bucharest signed by Romania and the Triple Entente, saw 27th August as time for seeking its territories from the Austro-Hungarian Empire by armed forces. The Entente supported Romania's efforts in many aspects. The unprovoked Romanian military aggression mostly hit the territories of Eastern Hungary, and with fewer forces it marched against Bulgaria in Dobruja. In order to counter this strike and lead the army,

Lt. Arthur Arz was ordered back with his troops from the Russian front. The secretly commanded 2nd and 3rd landwehr divisions succeeded in slowing down the Romanian troops and enabled the Allied forces (the German 9th Army) to repel the Romanian invasion. This action was commanded by Lt. Erich v. Falkenhayn, formerly Chief of the German General Staff. The well organized counter offensive fended off the Romanian invasion at Sibiu and Persany, giving them a final blow at Brasov. Lt. Arz led the Imperial army, pushing back Romanian forces lead by Lt. Prezan. Aiding the Romanian army there were three Russian troops, seeking to advance along the entire Moldavian front in the Eastern Carpathians. The operations turned lengthy, however the Russian interference sped up the fail of the Romanian forces. The military campaign in Romania was ended by the Treaty of Bucharest signed on 8th May 1918.

Key words: military operation in Eastern Hungary in 1916, Lt. Arthur Arz, Lt. Erich v. Falkenhayn, Battle of Nagyszeben (Sibiu), Battle of Brasov, Treaty of Bucharest, Bucharest Peace Treaty

Hipoteza „Z”

Rat Centralnih sila i Rumunije u Istočnoj Mađarskoj 1916. godine

Rumunija koja je od 1883. bila saveznik Centralnih sila, nakon izbijanja Prvog svetskog rata je pri stavu aktivne neutralnosti kontinuirano držala svoju armiju u stanju visoke pripravnosti. Rukovodstvo rumunske države je u skladu sa Bukureštanskim sporazumom sklopljenim 17. avgusta 1916. sa silama Antante, 27. avgusta je smatralo da je došlo vreme da svoje teritorijalne potražnje u odnosu na Austro-Ugarsku monarhiju izrazi i oružanim putem. Ove težnje su sile Antante svestrano podržavale. Rumunska vojna agresija većinom je doticala teritorije Istočne Mađarske, dok je nešto manjim snagama izvršila udar protiv Bugarske u Dobrudži. Vojni vrh monarhije je u svrhu organizovanja odbrane i upravljanja nad okupiranim teritorijama načinio prekomandu generala barona Artura Arca i njegovog štaba sa ruskog fronta na ugrožene teritorije. Na brzinu dopremljene domobranske i landver jedinice iz borbenih linija drugog i trećeg reda uspešno su usporile teritorijalno širenje rumunskih snaga i osigurale manevre snaga saveznika (9. nemačke armije), kao i organizovanje i izvođenje kontranapada koji je izveden pod komandom bivšeg komandanta nemačkog vrhovnog štaba, generala Eriha fon Falkenhajna. Dobro organizovani kontramanevri su rezultovali velikim porazom rumunske vojske prvo kod Sibirja i Persana, a zatim kod Brašova. U napadima je učestvovala i 1. austrougarska armija pod komandom generala Arca, te su sa teritorija pod njegovim nadzorom rumunske jedinice pod vođstvom generala Prezana bile potisnute. Na strani rumunskih snaga borbama su se priključile i tri ruske armije, koje su usporile sticanje teritorijalne nadmoći savezničkih snaga na teritoriji Moldavije. I mada su se manevri prilično odužili, događaji u Rusiji su u znatnoj meri ubrzali poraz rumunskih snaga. A Bukureštanski mir sklopljen 8. maja 1918. i rumunskim manevrima je konačno učinio kraj.

Ključne reči: ratni manevri u Istočnoj Mađarskoj 1916., baron Artur Arc, Erih fon Falkenhajn, Bitka kod Sibirja, Brašovska bitka, Bukureštanski sporazum, Bukureštanski mir

A. Gergely András

ELTE Társadalomtudományi Kar,
Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest
andrasgergelya@gmail.com

KISEBBSÉGHÁTTÉR: EGY ÚT A POLITIKA ANTROPOLÓGIÁJÁHOZ

I.

Minority Background – A Way to the Anthropology of Politics

Manjinska pozadina: jedan put do antropologije politike

Egy arab mondás szerint a tapasztalat a megértés szemüvege...

E tanulmány a kisebbségkutatások történeti és jelenkor-kutatási perspektívájából tekinti át a kortárs közösségekkel kapcsolatos elméleti irányzat (szimbolikus vagy interpretatív antropológia) vázlatos historikumát és megközelítési, témaválasztási módszereit, értelmező és megértési aspektusait. Összevetve a néprajztudomány, szociológia, szociálpszichológia vagy politológia specifikumaival, az antropológus „pillantása” az élményközösségi, „émikus” közelségből vizsgálódik választott kutatási terepén, s tapasztalatai átadásában helyet kap a kutatói érintettség, érdeklődés, szakirodalmi hivatkozások „példatára”, melyek tesztje maga az értelmező leírás, a megnevezés és elbeszélés személyessége. A kulturális antropológia kortárs irányzatai immár nem (csupán) távoli népek vagy „ősi kultúrák” iránt mutatnak érdeklődést, hanem a velünk élő közösségek kerülnek kutatásaik fókuszába, s jószerivel ezek szeme előtt, reflektív válaszaikkal együtt kell komplex, holisztikus képet formálniuk. Az antropológus tehát „tolmács”, interpretátor és elbeszélő is, jobbik énjével az esszéirodalom, szorgosabbik hajlandóságával a szociografikus hitelű megjelenítés képviselőjében.

Kulcsszavak: kulturális antropológia, jelenkori kultúrakutatás, terepmunka és interpretáció, narratív értelmezés, kisebbségi élethelyzet belülnézeti vizsgálata

BEVEZETŐ

Bármely kisebbség, akár magyarországi kunok, ferői dánok, zentai vagy feketicsi magyarok, manilai badjaok szereptudata, élethelyzete csupán akkor érzékelhető, áttekinthető vagy „leírható”, ha mögöttük mindig ott van a szempont, a látásmód vagy tekintet, amely hajlamos a megértő pillantásra, belátó szemlélésre, értelmező elfogadásra. Ámde miként is lehetne minden „idegent”, máshonnan jöttet, menekültet, minoritásba került csoportozatot egyként megismerni, megérteni vagy akár kedvelni is...? Efféle készletet, várakozást és morális fenséget talán leginkább azoktól ésszerű igényelni, akik maguk is gyakorolják e szempont követését, kik elfogadásban edzettek vagy nyitottak, esetleg maguk is átérték s ismerik a türelem gesztusát. Másságokat pusztító, belátásokat elutasító attitűd mellé (sőt helyett) azonban aligha lehet szorgalmazni az elfogadás eleganciáját vagy ésszerűségét.

De hogyan teszik (ha mégis tennék) mindezt a tudományok...? Főképp, ha nem történetiek, melyeknek perspektivikus rálátása már megenged bölcs mérlegelést, vagy gazdaságiak, melyek számára a primer haszonvétel esélyesebb, mint a kivagyiságok latolgatása... S ezek (nevezzük az egyszerűség és intimitás okán társadalomtudományoknak) miként is állják meg, hogy közvetlen politikaiak, haszonelvűen pragmatikusak, vagy épp erő- és izomfitogatás nélküli mérlegelések útját válasszák inkább, noha ezek pragmatikus, „elsődleges haszna” gyakorta kisebb, mint a kulturális magasrendűség okán mindenki mást lefelé pozicionáló ideologikusságoké.

E kérdésfelvetés látszólag szofisztikált, gyakorlatban azonban nyomasztóan konkrét, kisszerűen haszonelvű mégis. Haszna, ha egyéb nem lenne, a türelem, a partnerség, a megoldások reménye, a harmónia lehetne, amely a tényleges tőkepiacon nem mindig hoz mérhető kamatszázalékot – ám a kapcsolatok, a bizalom, a kooperációk és kapcsolatok piacán annál többet. Tudástőkében, kapcsolati tőkében, bizalmi tőkében és csereviszonyok szimbolikus piacán annál többet és erősebbet hoz, mint amennyi a saját részről „befektetés”. Ennek hangsúlyozásával, előrebocsátásával készül az alábbi javaslat, a méltányosság és belátásosság közegébe szánt okfejtés, mely több lépésben próbálna hatni a megismerő megértés korszerűtlen perspektívája irányában. Ennek is egyik, bár korántsem egyetlen megértő módját választva: a kultúrakutatás dilemmáit, ráébredéseit és értelmező stratégiáit sugallva, messzi távolban a humán tudományok egyik ifjú (bár ma már idestova 150 évesként új) felfogástörténetébe kalauzolván. Nem „egyetemi” kurzusként, hanem a mindennapok folytonos kurzusainak rövid bevezetésekként szolgáló szemléletmódosításaként.

A KULTÚRAKUTATÁS MINT MEGÉRTŐ ÜZEMMÓD

Írásom csupán egy kis hangolási kísérlet egy nagy sors-szimfónia összhangzó élményéhez, egy akkora tudásterülethez, melynek napilap-rovatként aligha lehet tükre vagy kalauza. Ezért hát nem is törekszik többre, mint olyan hangadó bevezetésre, amely a kultúra (vagy pontosabban a *kultúrák*) iránt érdeklődő, alaposabb társadalomtudományi iskolázottsággal nem rendelkező, de nyitott szellemiségű olvasót becsalogathatja egy olyan megismerési tartományba, ahol (sokszor) kevésbé a válaszok, annál inkább a kérdések, kételyek és viszonyítások kaptak teret. Kapnak, mégpedig akkor is, ha nem szívesen kínálják ezt... – mégpedig azért, mert ahol egyáltalán kultúráról lehet szó, ott nem méltó kérdés a válaszok sora, de illő kétely az „örök érvényű” vagy folytonosan mantrázott válaszok miértje, minősége, számos oka, következménye.

Néhány oldalon kultúráról beszélni, avagy méltatlan röviden évezredek (illetve történeti korokat) átfogó ismertetést készíteni akkor is kockázatos és felszínes vállalkozás, ha a megjelenítés végén közölt szakirodalmi útmutató temérdek forrásmunkára hívja föl a figyelmet, melyek persze önmagukban is komplex feldolgozások, így részletes ismeretanyaguk továbbvezetheti az elméletek iránt érdeklődőt. Ezért hát e vállalkozás reménytelensége ellenére is érdemes megkockáztatni néhány útmutató okfejtést, márcsak azért is, mert mindegyre sokasodnak azok, akiket ez új tudományterület (ténylegesen vagy esetlegesen) érdekelne, de nincs rá öt esztendejük, hogy „kitanulják” a szakma alapjait, viszont enélkül nem jutnak hozzá elemi ismeretanyaghoz sem, még esetlegesen sem, s emberkedvelő attitűdhöz is egyre kevésbé.

Persze, a *kulturális antropológia* szótári rövideccsel is definiálható kultúraelméleti, összehasonlító kultúratudományi, „általános” néprajztudományi vagy egyetemes „embertudományi” ismeretanyag összegződéseként. Maguk a tudományterület elméleti szakírói megannyi (egymás definícióit kizáró vagy bekebelező, vitató vagy társító) leírást adtak arról, mi a csudával is foglalkoznak ezek a szaktársak, akik viszont nemegyszer vehemensen vitatták, hogy ők épp azzal (vagy épp úgy és azért) foglalkoznának, ilyen vagy amolyan iskolához tartoznának, netán valamely főirányt követnének.

Minden diszciplína formálódástörténetében természetes ez a folyamat (érdemes a történettudomány, az irodalom, a pszichológia vagy a szociológia fejlődés-törtétiájára gondolni!), s minél hosszabb az előtörténet, annál árnyaltabbak a definíciók is. A kulturális antropológusok szövegeit olvasva, a velük készült interjúkra vagy vallomásokra, naplókra vagy vitákra odafigyelve úgy fest, hogy a társadalmi terepeken vagy „egzotikus

környezetben” tájékozódó kutatók csak helyenként és időnként elégedtek meg a tevékenységi vagy érdeklődési körükre komponált elméleti definíciókkal. (Amerikában példaképpen az indiánok kutatása volt fő szempont a 19. században, Dél-Amerikában a régészet és a magaskultúrák viszonya kapott hangsúlyt, de a törzsi szokások afrikai kutatói is hol témakörök szerint, hol tájegységek alapján, hol más érdekerületek nyomában járva lettek specialisták, mondjuk valláskutatók, felfedezők, földrajzosok, politikai tanácsadók vagy éppenséggel kémek, hittérítők, kincskeresők...) Tudományos vállalkozásukat, törekvéseiket és tevékenységük lényegét gyakorta inkább úgy ragadták meg, mint valami olyasmit, amihez nem elegendő a másutt és más módon megszerzett tudás (elutazás egy idegen országba, hozott nyelvismeret, vallástudományi felkészültség, folklorista hevület vagy muzeológiai gyűjtőszenvédély), de még a kimódoltan aprólékos adatgyűjtés sem (pl. szép színes „lepkegyűjtemény” összeállítása a talált vagy cselesen összevadászott ismeretanyagból, egzotikus „tolldíszek” gyűjtögetése és giccses jelmezzé alakítása, esetleg múzeumi tárlókba adjusztálása) –, hanem *kitartó jelenlét, időleges kultúraváltás, mély megértés és önként vállalt adaptáció* is feltétele volt számukra a kutatási sikernek. Vagyis (szakkifejezéssel:) *terepkutató munka* szükséges az antropológiához, másként szólva olyan idegen világban tett felfedező és „kincskereső” tevékenység, melynek célja nem a rablás és kifosztás, anyagi zsákmányszerzés vagy területi hódítás (mint az sok indián törzs esetében egyértelmű célja volt felfedezőknak és birodalomépítőknek, zsoldosoknak és tudományos haszonlesőknek, minden „konkvisztádornak” az újkor évszázadain át), sőt nem is „az utolsó 24 órában” végrehajtott leletmentési akció (mint ez a 19. század második felétől oly sok néprajzi gyűjtőút feladata lett) –, hanem a kultúrák teljességét, változásait, kölcsönhatásait átlátni próbáló, hétköznapi működésmódjukra kíváncsi kutatók *reménye a komplexebb áttekintésre*, a teljesebb feltárára és árnyaltabb „kisebbségkezelésre”.

Ez a remény régóta beteljesületlen, sőt sok tekintetben talán teljesíthetetlen is. Hisz hiába él ugyanott és látszólag ugyanúgy egy afrikai bennszülött törzs évezredes múlttal a háta mögött (vagyis az euro-amerikai felfogás szerint „primitíven”), hiába faggatják meg a kutatók mítoszairól, életmódjáról, hitéről vagy élelemszerző megoldásairól, ha néhány évtized – vagy akár néhány hónap múlva is – mást és mást mesél el minden megérintett bennszülött a kérdezősködő kutatóknak, akár ugyanarra a kérdésre válaszul... (lásd VÉLEZ-IBANEZ 1986; FARKAS 2014; MARSCHALL 1995; KUPER 1988). „Hiába” – szólta a tudományos közfelfogás e téren, épp azért, mert a tudomány mércéjével mérve (különösen a természettudományok bizonyítási eljárásaira, teszt jellegű „objektív” adattrögzítési szemléletére, ösz-

szezhasonlító gyakorlatára figyelemmel) a kulturális antropológia „nem felel meg” az ekként szabott „tudományosság” kritériumainak. E tudományok közötti (köztes) helyzetében az antropológia számára kétségtelenül hátrányos a leegyszerűsített adatforgalmazás, hiszen ami „nem vizsgálható objektívan”, „tesztelhetően”, „bizonyíthatóan”, az nem lehet tudományos... – mondják példaképpen a természetbúvárok. Persze ilyesfajta nézőpontból egy színházi előadás, kamarazenei koncert vagy testedző program sem lehet tudományosan értékelhető, mert hiszen minden alkalommal más és más, nem „mérhető”, nem számszerűsíthető és nem is megismételhető attrakció, úgy, mint egy szakszerű fizikai kísérlet lenne, vagyis nem felel meg a „tudományossági” normáknak... De ezt ugyanakkor a színészek, a zenészek vagy a sportolók nem tartják éppen bajnak, sőt: éppen ettől gondolják tevékenységüket értékesnek, egyedinek, sajátlagosnak, és őszintén sajnálják, ha a tudományosság ezt már nem képes figyelembe venni... E téren pedig sokat változott (éppen erre a relatíve rugalmatlan definíciós korlátjára ráébredve) maga a tudományos megközelítés, szaktudományos értékrend is, s lett elfogadóvá akár kis létszámú megkérdezett-megfigyelt kultúrájával kapcsolatosan.

Ehhez a rugalmasan és nyitottan felfogni, leírni, gyűjteni, értékelni képes antropológiai „pozícióhoz”, a bárhol és bármilyen életmódban élő kisebbségi csoportozatokhoz kialakítandó viszonyban lett alapfeladata a társadalmi terepeken való jelenlét újféle metodikájának, a „megértő üzemmódnak”. Vagyis annak, hogy a megszerzett, összegzett, közreadásra méltó tudást nem csillagnyi távolságból, földrésznyi rálátás révén, hanem köztük élés, velük együtt lakás, az Ő értékrendjük és szavaik, fogalmaik és tudásuk átvételével kiegészülő *terepmunka* hitelesítse, ne pedig a mások leírásai-ból származó példák, analógiák, előítéletek, félreértések, minősítések vagy akár jó szándékú vakremények. A „saját hangjukon szólok” feladattudata, a kutatót közösség személyes megismerése és személyessé tett belátások, ráébredések, képzetek és adatok szuverén értelmezése lett tudományos szintű elvárás... – manapság nélkül nem adnak kutatási támogatást, nem fogadnak el kutatói beszámolót, nem referálnak megjelent értekezést vagy útibeszámolót, s nem adnak rangot a világ egyetlen egyetemén vagy akadémiján sem. A *megértő üzemmód* az antropológiai kutatás alapelve és a kultúrakutatás minimális belátási pozíciója lett ezalatt a száz–százötven év alatt, ugyanakkor épp ezért, s mert mindig a *kortárs kultúrák kutatása* a tét, a múlt kutatása átcúsózott a történeti antropológiába, a régészeti leleteké az archeológiába, a szociológiai vagy politológiai perspektívában pedig minden társ-tudások ismerete, értelmezése, elemzése és feldolgozása alapszintű tájékozódás feltétele lett (HANNERZ 1988; GYÁNI 1994; KUPER

1983; LEACH 1996; NANDA–WARMS 2002; SIMPSON–COLEMAN 2002–2003; GEERTZ 1995; KLANICZAY 2002–2003; JONES 1986; HART 1968; GEERTZ 1995).

MÁSSÁG-KISEBBSÉG? MI MÁS TUDÁSSAL EGYÜTT?

Az emberekkel kapcsolatos ismeretek terén nem össztársadalmi, hanem csoport-léptékű, települési vagy kistáji népességre, de akár egy-két családra szűkített fókuszpont alkalmazására elkötelezett kulturális antropológia saját nézőpontjából épp ezért bármi tudásnak és tudományosságnak szinte csakis akkor van érvényessége, ha belefér a változandóság, ha értékként fogalmazódik meg a másság, ha az egyediség megférhet a feltételezett „általánossággal” (BERNSTEIN 1987; BÍRÓ 1984; DARNTON 2000; BORSÁNYI 1988; DESCOLA 1994; EMBER–EMBER 1981). Az antropológiai tudáshorizont a népleírasi, folklorisztikus vagy népelet-kutatásokról részben már azzal is vált le, hogy (történetileg) a messzi, ismeretlen kultúrák felé fordult, részben pedig azzal, hogy a belátható közelségben élő népcsoportok valamelyikének nem „még utolsó pillanatban elcsíphető” hagyományait, szokásait, értékrendjét, életmódját vizsgálta, hanem magát a változó létmód, értékrend, hitvilág, gazdálkodás, egészség, világkép, eszmények, normák átalakulási formáit, okait, módozatait. Vagyis: az „univerzális” kultúra-képleteket, egyetemes mintákat nem tételezhető érvényességgel vette át és alkalmazta, hanem épp azt kereste, miképpen formálódik egy fogalom, viselkedésmód, értéktartalom, idea a mindennapi életben – ám nem általánosságban, hanem kis léptékű csoportok körében. Nevezhetnénk tehát egyetemes és összehasonlító kisebbségi értékutatásnak, életmód-tipológiának, létfeltételek és közösségi szabályrendek kultúráközi kapcsolathálójának is (SUMNER 1978; TODOROV 1995; VEKERDY 2002–2003; LEACH 1996).

A kérdés viszont így is megmarad: mennyiben egyedi, sajátos, vagy épp „tipikus”, „modell-értékű” az éppen ott és éppen úgy talált helyzet, emberi sorsok és létmódok, megélhetési viszonyok és mentalitások, társas kapcsolatok és értékrendek egysége...? S ha nem volt jó, vagy nem volt elegendő az emberről szerzett eddigi tudás, filozófiai vagy élettani, építészeti vagy hittudományi, művészeti vagy etnológiai ismeretanyag, akkor mégis mi újat hoz(hat egyáltalán) a kulturális antropológia, mi a „titka”, mitől és hogyan lett korunk egyik divatos tudományává, egyetemi tanszékek és kutatóintézeti programok hivatkozható szemléletmódjává, megérés- és értelmezésmódok új univerzumává?

Jószerevével erre a szerénytelenül szerény, de annál lehetetlenebbül megválaszolható kérdésre keressük itt a választ. Nem is „a” választ, hanem a

válaszokat: odafigyelve arra, miként lett egy elméletből történet, majd ebből elmélettörténet, végül (de nem lezártan) egy vagy több „történet” és elbeszélés elméleti megközelíthetősége. Lehet-e elméletté és történetté alakítani azt, ami jószerivel inkább csak gyakorlat mindenütt, különösebb (elméletinek látszó) előzetes megfontolások nélkül...? Lehet-e a lehetőségeket tudományos egységgé formálni, a tudásokat kérdéssé változtatni, a lezártat folyamatnak látni, vagy a múltakonyt és elavulót nem a pusztulás, hanem a változás természetes következményének nevezni...? Lehet-e (minden gyakorlati tartalma dacára) egy emberek által elbeszélte történetet elméletté varázsolni, s kinek van eszköze ahhoz, hogy az elméletek történetéből elbeszélő eszközt és megismerési módot formálhasson...? Továbbá: nemcsak eszköze lehet, de mersze, kompetenciája, megértőkéje is szükséges, melyek gyakorta visszahatnak épp arra a közegre, ahonnan a kutatási tapasztalat származott... Ahogyan nem lehet publicisztikai vagy szociológiai, politikai vagy etnológiai közlés tárgya egy intim közösség (példaképpen párt, érdekszövetség, társadalmi mozgalom, vallási köz, alternatív szubkultúra, bensőséges szakmakultúra, nagycsaládi kapcsolatháló, színházi előadói kör stb.) anélkül, hogy visszahatna a leírtak egy része magára a közösségre (morális, érdekeltiségi, hatásegységét tekintve kívülről jött befolyás, presztízs, viselkedés, vagy más attitűdjére), ugyanúgy nem lehet „kibeszélő” egy antropológiai felismerés, értelmezés, közlés sem. Alárendelt helyzetű közösség és fölrendelt jogosultságú politikai vagy értelmező közösség együttes jelenléte terén biztosan nem...

A nyugati előzményekhez fölzárkózó magyarországi és erdélyi kulturális antropológia az elmúlt egy-másfél évtizedben több könyvespolcnyi új kiadványt, monográfiát, fordítást, szöveggyűjteményt és kutatási anyagot, egyetemi tankönyvet és antológiát, korszakfeldolgozó tanulmányokat és folyóiratokban vagy konferenciákon zajló vitákat mutatott föl, ma is növekvő számú nemcsak a könyvek, egyetemi kurzusok ismeretanyaga és mennyisége, de a kutatások fókuszváltozása is. Az 1990-ben (Budapesten, Boglár Lajos vezetése alatt) indult első antropológiai egyetemi szakoktatást a pécsi, a miskolci, majd a veszprémi, s immáron a debreceni és szegedi egyetemeken indított antropológia szakok vagy specializációk követték, megannyi hazai főiskolán is választható tudásterület lett a kulturális antropológia. Ezek tanulják immár, de csupán egyetlen általános bevezető tankönyv, Hollós Marida amerikai tudásanyagot honosító munkája (1993) vehető kézbe (már amikor egyáltalán kapható, s valójában így is csak kevesek számára elérhető mű ez), amely tudományos igénytelenséggel öleli fel a szaktudomány területeit, korszakait, irányzatait és nagy témaköreit. Egy sor szövegválogatás is napvilágot látott, s egyes területeken már az őserdők mélyéig jutottunk,

másokról viszont felületes képünk is alig lehet... Még talán ezt is megelőzte a nyolcvanas években formálódott csíkszeredai Kulturális Antropológiai Munkacsoport, vagy számos, a magyar és nemzetközi etnológiai-etnográfiai tudományterületen elvégzett kutatás, melyek a kultúratudomány empirikus ágában találták meg önnön definícióikat. Elmélyülten tanulni tehát van már miből – ugyanakkor éppen az egyetemi szakzáróvizsgák alkalmával derül ki, mi mindent nem tudhatott átadni a sorjázó könyvek ismeretanyaga. Szükségét látja ma már az egyetemeken (köztük a külföldi vagy akár az erdélyi egyetemeken-főiskolákon) képzett kutatók többsége, hogy a maga részterületére fókuszált ismeretkincset, kutatómódszertant és alkalmazási területeket is bevonja tudásterületére – így például éppen a vallásantropológiával, az orvosi antropológiával, a város-, a vizuális, a gazdaság- vagy a politikai antropológiával elmélyültebben is foglalkozni kívánókat nem elűzi, hanem bevonja, beljebb invitálja mindaz, ami itt terítékre kerül mint kisebbségekre érvényes tudás, másságtisztelő magatartás.

Amikor alább a kulturális antropológiát (ezután rövidebben: az *antropológiát* – hiszen következetesen az embertudomány nem biológiai, nem is fizikai vagy régészeti interpretációit, hanem komplex kulturális közegét tárgyalja, így főleg minden esetben a kulturális jelzőt is elé illeszteni) akként veszem szemügyre, miképpen lát „át” a kisebbségtudományok területére, csupán egy rövid és vázlatos tudományismertetés mértékében tehetem: problémakörök, értelmezésmódok, iskolák és irányzatok, korszakok és felfogásmódok egységét, főirányát és változatait mutatom be. Ezen belül természetesen lesznek kitérők az egyes időszakok vagy „izmusok” felé, s utalni fogok néhány sajátos, elfogadott vagy vitatott értelmezésre is – ezek ugyanis nem a kizárólagosságot, hanem épp a viszonylagosságot tükrözik majd, s nem elfogadtatni akarják, hogy „az antropológia” így-és-így gondolja ezt vagy azt... – ennél sokkal fontosabb ugyanis, hogy a lehetséges elgondolások és a kínálkozó továbbgondolások felé tereljem az érdeklődést...! Hisz maga az antropológizálás lényege is az: nem a saját felfogásom, kultúrám, kérdéseim sora a lényeges, hanem a kutató közösségé inkább, s az ő válaszaik adják elkövetkezendő kérdéseim vagy hipotéziseim alapjait...

Olykor félreértelmezéssel is könnyen találkozok, aki antropológiát mond mostanában. Mit és miért értenek félre, s hogyan lehet védekezni ez ellen? Kik és mit látnak újnak, irigylendőnek, vagy épp szofisztikálnak és hamisáknak az antropológiai kutatásokban? Kitérek majd erre is, de előbb a tudásterületi határolást kell javasoljam, hisz „az emberrel foglalkozik” a fodrász, a rendőr vagy a belgyógyász is, mégsem mondja magát antropológusnak, s a kultúra valamely aspektusával ismerkedik a filmszociológus, az olvasáskutató, a kisebbségi érdekérvényesítés elemzője és a szociállingvisztika

szakembere is, mégsem pályáznak erre a divatos foglalkozásnévre. Aki antropológiául beszél, az lehet mellesleg cigánykutató, néprajzi dokumentumfilmes, valláskutató, jogbölcse, irodalmi komparatvista, dél-amerikanista, sámánizmus- vagy szinkretizmus-szakember, kommunikációelemző vagy akár társadalomföldrajzos is. Mégis: mi teszi lehetővé, hogy mindezen területeken kutatva más szakképzettségűek is elfogadják az antropológiai nézőpontot, s az antropológus is a létező tudásterületeken forgalmazott témát választhasson, fölhasználva történész, szociológus, viselkedéskutató, zene-tudós, földrajzkutató, ergológus, pszichológus, kisebbségjogász, nyelvész, vallástörténész vagy filozófus munkáit, ugyanakkor mindezeketől eltérő olvasatot adjon egy-egy kultúra működéséről? Mitől lett interdiszciplináris, vagy épp multidiszciplináris az antropológia, s hogyan lehet reménye arra, hogy mindezen tudományágak nem ellenségei, hanem társterületei lesznek az idők (és főként: kutatásai) során? Mit remélhet, mit kaphat, aki az antropológiai tudás, kutatás, megismerés és megértés eszköztára iránt mutat fogékonyságot?

Aki velünk tart ebben a rövid ismeretközlő esszében, az talán nem fog csalatkozni... – főképpen akkor nem, ha megelégszik a mindegyre gyarapodó kérdésekkel is, vagy épp maga adja meg a lehetséges válaszokat egy érintettség okán! Egyet azonban már itt jeleznem érdemes: az antropológia mibenlétéről, „jogosultságairól”, lefedhető területeiről és „beszédmódjairól” évtizedek óta (vagy legyünk pontosabbak? másfél száz éve!) folyik a vita. Ám éppen „a kérdés jogosultsága” teszi lehetővé, hogy ne születhessek egyetlen, kizárólagos, „kanonizált”, elvitathatatlan válasz arról, „mi az antropológia”...! Fölfogásmódok sorozatai rakhatók egymás alá/fölé, széttagolt vagy szoros rendszerben, laza hierarchiában vagy merev historikus rendben. Ez azonban sokszor csupán a múlt, máskor a jelenben is továbbélő hatások egyvelege... A kérdés ma már föltehető úgy is, ahogyan a címben szerepel: kisebbségek (egyik) tudománya, olyasféle megírt tudománytörténet és elmélethistória keretében, tehát olyasfajta félkész anyagként, amely nem egyetlen olvasatot tesz csupán lehetővé..., s olyanféle tudásterületek felé átmenetben, melyek a kisebbségi lét horizontján belül a politikával összefüggő tudások antropológiáját kínálják. Ezen a tudástéren belül is számos hasonló, de nem egyező, mellérendelő olvasat éppúgy lehetséges, mint eltérő belátások és érdekek, elköteleződések és elfogultságok is – de a lényeg amúgy is a kutatásban leli helyét, nem a mögöttes ideológiákban.

Ha maga az antropológia tudománya inkább kutatásokban konkretizálódott civilizációfelfogások egytónusú olvasata volna – mely tónus ugyan kissé át tud alakulni, de mindvégig jelen van az emberfelfogások históriájában (pl. ember és kultúra szerepét illetően, viszonyukat tekintve fél évszáz-

zadosan hódított az evolúció gondolati programja, s ma épp ellenkezőleg, a változatlan ösiség „civilizációs” konfliktusa, összezsapása van soron a divatos jelenkutatási összefoglalókban) –, akkor valójában az antropológiai tudásban egy elmélet, egy Másság-felfogás története hat folytonosan, s az sem kizárt, hogy egy sikeres, népszerű, emberiség sorsára fókuszált történeti felfogást tükröző elmélet egyedi módon megsokasodó elbeszéléseit halljuk. Ennek megítélése – épp az antropológiai válaszadás nevében ez még egyértelműbben van így – sosem az elvont tudományfelfogási normák, hanem ez értelmező közösségek aspektusából belátható módon lehetséges. Egyszóval relatívan (A. GERGELY szerk. 2002–2003; EMBER–EMBER 1981; GEERTZ 1995; ECSÉDY 1970).

A relatív tudásra, megértő ismeretre, belátható értékelésre hajlandó attitűd persze nehezen tanulható, s azonmód elnyomja más mindennapi érdek, fennkölt tudás, öntetszelgő magabiztosság, amint toleranciára int maga a kérdésfeltevés is. Emiatt azután a magam válasza nem az egyetlen, hanem az egyik lehetséges csupán. Holnap talán már én sem így válaszolnék arra: mi az antropológia, és hogyan műveljük vagy tanuljuk azt. Az Olvasót ezért arra biztatom: ha úgy tűnne, hogy valamely állításom mintha nem lenne eléggé megkérdőjelezett, mintha elfogadható tudásnak vagy kötelező érvényű ismeretnek tetszene, legyen maga is kritikusom, s értékelje át azt, amit olvasott, alkosson különvéleményt, relativizálja a közlést a maga módján – ekkor jár el a legkorrektebbül. Nem is beszélve az antropológiáról, amely a kultúra komplexitása iránti érdeklődésben maga is hallgatója, egyben tanítója és tanulója is a lehetséges tudásoknak. Mi több: jövőjét talán csakis addig láthatjuk biztosítottnak, amíg erről le nem szokik, s művelői is ezt az alapértéket tekintik tudásuk bázisának, nem pedig az elvonatkoztatott kinyilatkozásokat...

Értelmezések története, avagy a textuális összefüggések

Nehezen elkerülhetően minden szabványos tudománytörténet valami olyasmivel indul: „kezdetben volt a kezdet”, és utána következett ez meg az a folytatás, majd itt állunk korunk küszöbén, s immár talán azt is látjuk, merre halad tova ez a fejlődésvonal, s mi várható holnapután ebből a folytonosságból... Fejlődés, gyarapodás, halmozódás a tudásban, rálátásban, példatárban.

Az antropológia tudománytörténete is imigyen alakult, tehát indokolt lenne az elején kezdeni (mondjuk Arisztotelészről idézve az emberről mint életképes társas lényről s annak lényegéről szóló kérdésfeltevést), s nagyon sok fejezet, irányzat, olvasat és kontextus járvonalán eljutni oda, hogy ma

ezt és ezt gondoljuk (vagy gondolják bizonyosak) a tudományterület témájáról, módszereiről, felfogásmódjáról. Ez azonban egy nagy-nagy könyv formátuma lehetne (melyre van is példa, magyarul ugyan főképpen egy kiadós szövegválogatás olvasható, Paul Bohannon és Mark Glazer *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* címen kiadott 686 oldalas áttekintése, mely igen kiválóan eligazít másfél évszázad tudománytörténeti rejtelmey, iskolái és felfogásmódjai között, de angol nyelven több kiváló összegzés is föllelhető hazai könyvtárainkban, lásd EMBER–EMBER 1981; HAVILAND 1987; NANDA–WARMS 2002; GEERTZ 1995; LÉVI-STRAUSS 1994) – ám én ilyesfajta teljes történeti áttekintésre itt most okkal nem törekszem. Sokkal inkább célom az, hogy (némiképp túlzottan „utilitaristának” vagy pragmatikus-praktikusnak tűnő módon, korunk hatékonyság szemléletét látszólag őszintén átvéve, de nem helyeselve) azt tekintsem elsősorban is kérdésnek: mire jók ezek a tudások? Miként vagyok illendőképpen szakszerű és bölcs, ha megtisztulem elődeim tudását és hivatkozom arra, hogy „már a 19. században is leírták...”, vagy „a felvilágosodás korának megváltozott ember szemléletét követően Kant ismeretelmélete...” így meg úgy beszél az emberről...? Ha pedig a nagyok és vitathatatlanok tudását követem, akkor én is tudóssá lehetek előbb-utóbb (?), tehát érdemes odafigyelnem arra, mit is írtak, hogyan érveltek, milyen korábbi forrásokra támaszkodtak stb. Egyik sem kecsegtető megoldás azonban a magam céljaira..., s még kevésbé az a kisebbségek sors-olvasatainak kedvelői-művelői számára.

Így azonban aligha kerülhetem el, hogy egyetlen, mai, kortárs társadalmi valóságra vonatkozó megfigyelésemet is olyan *kontextusba* helyezzem, amely körül van bátyázva mások, nagyok és híresek textusaival. Ez nem lenne baj, hisz tudományos értekezéseknél bevett gyakorlat a magam elméleti frissességének bizonyítását azzal kezdeni, hogy nem leszóloom, hanem méltóképpen fölbecsülöm elméleti elődeim teljesítményét – ezáltal igen egyszerűen érzékelhetem, hogy nagyságuk nem végtelen, vagyis meghaladható, s ha elismerem ezt a nagyságot, akkor nemcsak illendőképpen viselkedtem, de egyúttal azt is kiérdemelhetem, hogy teóriáikhoz a magam kis- vagy nagyszabású kiegészítéseit hozzáragasztva, voltaképpen egy sorba kerülök Velük, s magam is egyhamar naggyá nővök részint révükön, részint a magam tehetsége révén... Kicsit árnyaltabb összkép esetén ugyan föltehetném azt a kérdés is: vajon mi oka volt annak, hogy elődeim sem elégedtek meg a saját elődeikre hivatkozással, s inkább hozzáragasztották a maguk elméleteit azokéhoz, vagyis tették a dolgukat és töltötték kedvüket, de ezzel nekem többszörösére halmozták azt az ismeretanyagot, melyet köteles vagyok majd elsajátítani és meghaladni, amennyiben épp ezen a pályán folytatam tevékenységemet... – miként alakulhatott ki tehát, hogy már Ők

is és régtől fogva elégedetlenek voltak az elődök mégoly pompás és hangzatos meghatározásaival vagy értelmezéseivel...?

A válasz kevésbé szikáran költői, vagyis nemválasz-válasz, benne rejlik a kérdésben. Mindannyian úgy leszünk sokkal okosabbak, hogy a sokkal okosabbak teóriáit átvesszük, átértelmezzük, s átírjuk egy olyan verzióra, amit szinte tisztán mi alkottunk. Az antropológia klasszikusaitól is számos ilyen pompázatos meghatározás átvehető (nevezzük ezeket szövegeknek, *textusoknak*), s analógiás módon áttemelhető egy engem éppen foglalkoztató kérdéskörbe, ahol már nem Ők, hanem én adom meg a *textusok kontextusát* (a belső összefüggések és kihangzó jelentések egységét vagy tónusát). Föltehetem ugyan azt a kérdést is, hogy például a vallások (animizmus, többistenhit, túlvilág-képzetek stb.) témakörében egymáshoz képest és az elődeikhez képest is új meg új, el-eltérő megállapításokat tettek, tehát egymás tudását sem fogadták el teljességgel, hanem „kontextualizálták”, hasonították, relativizálták – miért kellene akkor nekem ennél erőteljesebb kötelességtudattal úgy elfogadnom az Ő tudásukat, hogy ne illeszthessem hozzá a magam máskéntgondolási vagy interpretációs sajátosságát? Hát ha a Nagyok is gondolhatták másként, mert épp másból indultak ki, vagy másként állították össze a maguk patch-workjét a rendelkezésükre álló tudásterület(ek)ből, akkor ez miért ne kötelezne-készítené engem is hasonló eljárásra, vagy miért ne engedődne meg ez számomra is...? Lehetséges, hogy nincs is „egyszer-s-mindenkorra érvényes” tudás az emberről? Lehetséges, hogy a tudások és értelmezésmódok is azért változnak, mert változik maga a „vizsgált alany”, az ember is? Vagy legalább környezeti feltételei bizonyosan változtak... – miért ne kellene hát új kontextusban vizsgálni a régi textust, s egyúttal az új textust is megteremtteni, amelyet azután majd mások fognak megint más kontextusban vizsgálni...?!

Nos, az *antropológia elmélettörténete* részben a kutatások története, részben a kutatásokból származó újabb és újabb elméletek története, végül (ami talán a leghangsúlyosabb:) az *értelmezések története*. Ha ebből indulok ki, akkor szükségszerűen jutok el oda, hogy mindenkinek, aki értelmezésre szánta el magát, viszonyítania kell a korábbi értelmezéseket egymáshoz, majd a lehetséges, saját maga gyártotta értelmezést a korábbiakhoz. A klasszikusok ismerete tehát nemcsak látványosan bizonyíthatóvá teszi a tudásterületen közkeletűvé vált „tudhatóságok” egységét, de lehetőséget nyújt, sőt kötelez is arra, hogy mindehhez a magam módján, a magam tónusában és a saját kutatási eredményeimmel járuljak hozzá. Ekkor kapok ugyanis felmentést arra, hogy miért és miként kotnyeleskedtem bele a Nagyok dolgába... Ha például valakik és valahol már tudtak valamit a cigányokról, ugyanazok vagy mások a cigányzenészekről, megint mások a kalotaszegi bandákról,

akkor most ki jöhet „újdont-új” teóriával, amikor társadalmi és kulturális hálózataik rendszerébe nyer betekintést...? (Lásd KÖNCZEI 2011.) Hasonlóképpen érvényes ez a kisebbségi identitásokra – hisz mióta egyáltalán definíciós igény volt a többség és alávettjei vagy partnerei meghatározására, értelmezték állapotukat így is meg úgy is, akkor hát minek is az identitást állandóan vizsgálgatni...? (Lásd KROCKOW 1990.) Sőt, még ha a társadalom mint egész és a kultúra mint rész (vagy egész, vagy részként is egész) kérdésével bajlódik valaki, miért is kellene új meg új körvonalakkal kísérletezni, hát nem elég a régi...? (Lásd KROEBER–PARSONS 1994; GEERTZ 1994.)

Az ilyenén kérdésfeltevés mesterkéltén hamis. Hiszen már a kulturális antropológia története (és tegyük hozzá: nemcsak a kulturális, hanem a történeti, a biológiai-fizikai, a filozófiai vagy épp az orvosi és a pszichológiai antropológia története is, a kisebbségek vagy a cyber-közösségek antropológiáját meg sem említve (lásd bővebben LEVI 2000; DARNTON 2000; WILHELM 2004; DESCOLA 1994; BOHANNAN–GLAZER 1997; GEHLEN 1976; FEJŐS 1994) már első szakaszában abba az ellentmondásba ütközik, hogy a 19. század közepén kialakult, egyes népcsoportok társas életéről, termelési módjairól, kultúrájuk „magas” vagy „primitív” jellegéről szóló leírások nemcsak részletekbemenően ismertettek életmódokat, vallásokat, szokásokat és gondolkodásmódokat, hanem hozzá is járultak ahhoz, hogy a kultúra fogalmáról kialakult felvilágosodás kori (kissé arisztokratikus vagy szakértelmiségi tónusú) elgondolás nyomán „közmegegyezéses” képzet válon elfogadottá a kultúra folyamatáról, másként szólva: a *fejlődésről*, ennek igényéről, modelljéről, normájáról is. Az antropológia tudománytörténetét (és merészelhetjük hozzátenni: akár a mai és tegnapi közgondolkodás talán egész komplex jelenségét is) egyértelműen, korszakosan, nem megkerülhetően meghatározta az a biológiai-fizikai szemléletmódból származó felfogás, mely Linné, Lamarck, Darwin nevéhez köthetően az aprócska sejtből a nagy komplex egészig fejlődést, az *evolúció útját* tartja minden élőlényre és jelenségre vonatkozó általános jellemvonásnak, s mi több: tudatos programosságnak, amitől csak az elszánt ostobák vagy elvakult önteltek szándékozhatnak távol maradni. Ebből következett például az is, hogy az emberi társadalmak fejlődését „az őskorszaki” vagy „primitív” családtól a komplex társadalmak nagy és szervezett közösségeiig az antropológiai gondolkodás is átvette, s nemcsak elfogadta, de értelmezési keretként alkalmazta, hivatkozásként használta, ehhez mérte a maga helyi és egyedi kutatási tapasztalatait is. Ugyanezt tette a mindennapi tudat szintjén az emberek többsége, amikor vitában vagy tanításban „fejlődésről” vagy „elmaradottságról” beszélt, vagy amikor egy lehetséges irány meghatározását kereste, vagy épp új ágazatot formált a meglévő tudásterületek mellé... Ám főként konkrétan

társadalmi terepeken kutatók nemigen engedték meg maguknak egykönnyen, hogy egy amerikai nyugati parti vagy kaliforniai indián törzset, egy afrikai királyságot vagy egy ázsiai sámánhitet a pusztá „primitívség” megtestesülésének gondoljanak, de mert üzleti, gyarmatosítási, megváltási érdekük mégis ezt kívánta, megtették. Sőt, hozzáképzelték azt is, hogy mekkora modernizáció felé hajtó energia kellene e primitívsegek modernizálásához, s honnan máshonnan jöhetne is efféle megváltó jótétemény, ha nem épp a „civilizálók” oldaláról, lett légyen akár az érintettek legkevésbé érdekelt köre az elszenvedő...! A térítő típusú konkviztádori gondolkodás már az újkor hajnalát követően irányadóvá vált, s dicső bajnokai a legszebb kíméletlenséggel „hódítottak” meg dél-amerikai népeket, miközben százezreket lemészároltak a kisebbségi értetlenség legkönnyebb megoldásaképpen... Azután már készséggel leírtak a kutatók célirányos fejlődési fokozatokat is a primitívség elleni „gyógyírként”, úgymint a „barbárság”, a „vadság” és a „civilizáció” három vaskos lépcsőjét, ahol azután szépen letelepítettek minden addig vagy azután megismert törzset, csoportot, népet, kultúrát, s kitűzték a diktatorikus célt a kimódolt átnevelésükre és megfelelő civilizációs irányba fordításukra. Hjjja, hogy emellett áldozatul esett ennek az aztékok, inkák, toltékok, peruiak megannyi aranykincse, meg az afrikai népek java részének rabszolgasorsa is kiegészítő körülmény lett, ez ma már csupán társadalom-, hódítás-, nemzet- vagy kisebbségtörténeti kategória, nem pedig antropológiai, s még kevésbé pusztán politikai antropológiai.

Mármost ezt a „civilizáló”, átnevelő, kisebbségiségből többségi maszatát átgyúró életformát s a folyamatok mögött megálló elméleti konstrukciót a tisztelgő utódok egyes körei – minden respektus dacára is – igen komolyan elvittatták, sőt számos értékelő kísérlet során megcáfolták, esetleg népirtásnak nevezték. Azonban mindez már csupán az újabb nemzedékek dünyyögése volt a korábban megesett és visszahozhatatlan dicstelenség, az emberiesség elleni bűnök elkövetésének riasztó történeti tényei fölötti hazug áttekintés miatt is. De ezzel párhuzamosan a felvilágosodás éveitől már egyre gyakrabban előfordult, hogy a voltaire-i „vadembert”, a rousseau-i „primitívet” vagy a toqueville-i őslakost olyan komplexebb rendszer élőaktoraként kezdték szemlélni, amihez az emberi létezés alapjoga, a demokratikus vagy esélyegyenlőségi szempont is hozzátartozott. Majd, már a 19. század delétől, minél inkább előfordult, hogy az egyes népeket nem egy másik földrész magasából nézték (mondjuk Felső-Burmát a ködös Albionból, Madagaszkárt Párizsból, vagy a Varjú-indiánokat Washingtonból), annál többször jutottak arra a tapasztalati (empirikus) kutatási felismerésre, hogy ezek a bizonyos „primitívek” korántsem igazán primitívek, csak nem okvetlenül esznek monogramos ezüstnyelű villával és műfogsorral, hanem

van saját foguk is és más módon osztják el a táplálékot családon belül és közösségek között is, mint teszi azt az euroamerikai polgár...

Ámde térjünk csak vissza a fejlődésgondolat elfogadása előtti fázishoz! E gondolatmenetem onnan indult: mi közöm a klasszikusokhoz? Miről szólnak nekem? Mit tudok tőlük használni? Mi az a tudás, amelyet a 21. század első évtizedeiben még úgy tudok átvenni, hogy az ne tükrözze nevetséges módon (éppenséggel elsősorban is az amerikai) 1870-es évek kultúrafelfogását, nép- és társadalomtipológiáját, a kultúra „magas” és „primitív” szintjére vonatkozó okfejtéseket, vagy épp egy korai fajelmélet alapvonalait, a kisebbségek mindenkori leigázásának lehetőségességét mint „fejlődés”-elvűség hazugságát? Egyáltalán: ha a klasszikusokat illő gesztussal elismerem, megkapom-e utána a szabad gondolkodás és értelmezés jogosultságát, s kiválaszthatom-e, hogy számomra mely klasszikus kutató tapasztalatai irányadóak, mely kutatási vagy elméleti megfigyelései „passzolnak” a saját tudásomhoz és tapasztalati anyagomhoz, s melyeket illik sürgősen elfelejteni, mert már (ismerem vagy sem, de) sokszorosan megcáfolta őket a tudományos élet és érdekharc egyik képviselője, iskolája vagy korszaka, alkalmassint maga a tolerancia korszakos normája és a respektus illendő divatja is...?

Marad hát a legegyszerűbb és legcélravezetőbb megoldás: azt használom fel és attól, aki hasonló vagy egyező témával foglalkozott, mint én, vagy legalább az általa leírtak bármiféle viszonyba hozhatók az általam megfogalmazandókkal (erősítenek engem, ráébresztettek egy meghatározás értelmére, megoldották a számomra rejtélyes talányt, ellentmondóak ugyan, de az én ismereteim konkrétabban maiak és általam jobban is ismertek, így kedves szerénytelenséggel „vitatkozhatok” a Nagy Ő-vel stb.), esetleg semmi közünk egymáshoz, de a helyzetelemzésben alkalmazott megoldásaik engem is felbátorítanak hasonló értelmezésre...

A válasz tehát arra a kérdésre, mit is kezdjünk a klasszikusokkal, részint hihetetlenül bonyolult, részint roppant egyszerű. A klasszikusokhoz annyi közöm van, amennyit belőlük-tőlük megismertem, amiben hatottak rám, vagy inspiráltak egy érzemény, megfigyelés, gondolatfözlány méltó elhelyezésére, s ezáltal segítettek „összerendezni” kutatómunkám során összegyűlt adatkazlaimat. Ha lehet nehezen védhető, viszont könnyen cáfolható állítást megkockáztatni, akkor kimondom: annyi közöm van elméleti elődeimhez, hogy lehetőséget kínálnak a lehetséges nézőpontok relatíve összes, vagy legalább szélesebb ívű kezelésére, ismerethorizontom bővítésére, s egyes reflektálható, válasszal illelhető kérdésfelvetésükkel arra készítetnek, hogy tekintsem át ösztövről elképzelésemet az ő szemüvegükön keresztül is. Egyik textust a másik mellett, s nem alá-, hanem mellérendelő értelemben..., kontextusba helyezve, a tudástömeg összefüggéseit és rendszerét másféle módon megközelítve.

Ismét jelzem, mert nem egyértelmű talán: a tudománytörténet is ideológiák, megoldások, felfogásmódok, jogosultságok története, nemcsak a „derivátumoké”, impozáns végeredményeké. Mert hát „vég” sosincs ezekben a szférákban, új idők jönnek új dalokkal, új tudások hasonlóképp megértő vagy lekezelő hangnemben...

Ugyanakkor persze más a viszonyom a gyakorlati tudás, a példaadás, a megoldási ötletek szintjén, mint az elméleti irányokat ismerve vagy követve. Amikor kutatnom lehet vagy kell valahol és valamit, elindulhatok kész képzetekkel, előfeltevésekkel, hipotézissel vagy preconcepcióval is (ez utóbbit nem javallom, van helyette más!), ám az, hogy mindezzel mire megyek, csakis ott, a kutatás közegében derülhet ki, és vagy kiállja a próbát, vagy eldobhatom, mint teóriát. Akár alkalmazhatónak tetszik, akár el kell hajítanom, s valami mással kell kísérleteznem, kapaszkodónak, ötlettárnak ott lehet a klasszikusok egynémely megoldása, a tőlük tanultak számos mintája, sőt leírásmódjaik változatossága is példa lehet számomra. Persze nem „tutti” megoldás, nem séma, csak a belátás és megnevezés egyik változata, amely személyes tesztelésre vár, közösségi-kisebbségi visszhangra tart igényt, s ennyiben – vagy csakis ennyiben – kaphat méltó rangot a kutatások végtelen tömege között.

Nézzünk példaként egy kutatási alaphelyzetet! Legyünk gyakorlatiasak és megfontoltak... – keressük csupán azt, mire megyünk az elméleti tudással?!

Egy kulturális antropológus csak nagyon nehezen merészkedhet olyan területre, amelyet nem ismer (bár folyamatosan ezt kell majd tennie egész pályája során!), de még nehezebb ott „partot fognia”, ahol semmi esetre sem járhat: a nem-jelenben, vagyis a múltban, esetleg a jövőben. (Van persze ellenpélda is: Robert Darnton *A nagy macskamészárlás* című tanulmánya egy 18. századi párizsi nyomda hétköznapi konfliktusaiba vezet bennünket, Nathalie Zemon Davis pedig *Martin Guerre hazatérése* című művében a spanyol–francia háborúságok idejébe csábít egy falusi házassági háromszög leírása közben – ezek ekképpen *történeti antropológiai* megközelítések; a kortárs csoportos szerepjáték-összejöveteleket vagy az irodalmi művek kulturális mintaalkotó hatását elemző feltárásmódok pedig egy lehetséges, virtuális jövő történeteibe, kulturális minták kölcsönhatásainak mechanizmusaiba kalauzolnak, s ezzel inkább az analogikus megoldásokra mutatnak példát, nem „tipikusan” antropológiai alaptémát választva), de tény, hogy közösségi szintű kultúrakutatásban ezek is fontos tényanyagok, tudások, mintázatok.

Az antropológusnak minden esetben (társadalmi és földrajzi, kulturális és közösségi) *terepen* kell kutatnia, messzi tájakon vagy a szomszéd kocsmában – így aligha van módja a 19. századi amerikai indián rokonsági

rendszer (Murdock, Morgan vagy Boas által leírt) példáit, a tikopiai vagy brazil termésképek leírásából vett illusztrációkat (Raimond Firth, Boglár Lajos) közvetlenül használni. De amit mégis megfontolhat, az maga a megközelítésmód, a fogalomkészlet néhány eleme, vagy a leírás teljessége, esetleg az asszociációk tartalmaiból következő felismerés. Amit például Darntonnál olvashatunk, az nem használható közvetlenül egy mai ózdi, szatmári vagy petrozsényi munkanélküli családportré esetére vetítve, de „keretként”, példaként mégis szolgálhat egy munkafolyamat leírásában, a mögöttes társadalmi mechanizmusok megnevezésében, egy szituációs munkasábrázolásban, vagy egy akut munkanélküliség-elemzés háttereként (erre is van közelítő példa a Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia szerkesztette *Munkástörténet – munkásantropológia* című kötetben; és hasonló közelítésmódok láthatók Bódis Kriszta ózdi, vagy Füredi Zoltán répáshutai dokumentumfilmjében, Vörös T. Balázs *Kommandó*-filmjében).

Az antropológiatörténet a megismerésmódok, érvényesnek tekintett, ki-munkált és megvitatott, vagy épp csupán ötletszerű megközelítések tárháza, történeti értelemben is sokféle és sokszínű megoldásképletet nyújtó példatár. Arra kell használnunk, amire kínálja magát, amit az elmélet és a tényleges kutatás erőlködés nélkül összefüggésbe hozhatónak láttat mindazzal, amit korábban a tudomány elméletírói megalkottak. Az antropológia végül is az ember tanulmányozása, a maga lehető legteljesebb dimenziói között, kortól és tértől nem független, kulturálisan adott, mindennapi vagy ünnepestélyes megnyilvánulásformákban megfigyelhető jelenségként... Avagy...? Lehet másféle felfogása is mindennek?

MEGISMERÉSTUDOMÁNY, KÍVÜLÁLLÁS, BELÜL ÉLÉS MINIMÁLPROGRAMJA

Akkor hát ha a tudástörténeti előzmények mégsem állnak kézre a mai komplex kérdésekre adandó válaszokhoz, mégis mire jó nekünk az antropológia? Ezt több módon kérdeztem fennebb, s részben válaszokat is sorakoztattam rá. De hogyan művelhető akkor, ha ennyi a ráfordítás, s oly minimális vagy toleranciafüggő a megoldás? Mit kell tudni ahhoz, hogy valaki „antropológiául” értse meg a jelenségeket? Hogyan kell hasznosítani a megszerzett és kimunkált, vagy kölcsönvett, utánzott, példaként követett tudást? Lehet-e egyáltalán úgy és annyit tudni, hogy az elegendő lehessen egy alapos kutatáshoz? Vagy ez reménytelenül hosszú ideig semmiképpen sem jöhet össze, így arra vagyunk ítélve, hogy stílusgyakorlatokat folytassunk huzamosabb ideig, míg csak a téma, a kutatási mód, a megismerés állapota és a megírás eszköztára mintegy magától összegyűlik? Míg csak a

kisebbség elenyészik, asszimilálódik, s már maga sem lesz képes válaszra a mi „nagy szabású” kérdéseink nyomán?

Válaszok persze nem garantáltak egyetlen kérdésre sem, s a kérdések is sokféle módon lehetségesek. A minimálisan evidens válasz az, hogy sosem leszünk „kész” antropológusok – pontosabban: aki már késznek érzi magát, az éppenséggel akkor kezd elmúlni antropológus lenni. Lehet „tudor”, esetleg bármilyen „lógia” híve vagy tanítója, de az antropológust épp az jellemzi (nemcsak önképe és öntudata, hanem a szakma belső normái szerint is), hogy sohasem hiszi a dolgokat már tudottnak, hanem újrakérdez, ismét odahallgat, visszatérően elemez, korrigálja fölismeréseit, teszteli „igazságait” tartalmait, módosít kérdéseket és értelmezéseken, „átbeszéli” az evidenciákat, kételkedik a túl szimpla magyarázatokon, körüljárja újra meg újra mindazt, amit módja és mersze volt megállapítani. És abban az egyben sosem kell csalódnia, hogy mindig is volt és lesz más interpretáció is, mint ami már egyszer készen állt vagy megfogalmazhatónak tűnt. Lesz, ha szokással, változással, identitással, nyelvvel, értékrenddel vagy sérelmekkel foglalkozik, s lesz, ha hitekkal, passziókkal, életfelfogásokkal, víziókkal, kapcsolatokkal vagy megélhetéssel.

Persze, könnyen lehet, hogy ebben sincs egyedül ez a tudásterület. A társadalomtudományok többségének (a történettudománytól a szociológián, humánföldrajzon, pszichológián, politikatudományon, néprajzon át a bölcséleti tudások széles skáláig, régészetig, művészetelméletig, építészetig vagy igazgatástudományig, nyelvészetén át a kommunikációtudományig) alapvetően ugyanaz tud lenni a közösséget kitartóan izgató alapkérdése: hogyan és miért úgy szerveződnek az emberek, ahogy láthatjuk őket; mi motiválja cselekedeteiket; mi segíti vagy akadályozza életüket; miként vélekednek erről ők maguk, s hogyan fejezik ki élményeiket, kérdéseiket, válaszaikat a jelenben; vagy miként volt ez másként a múltban és az akut környezetükben... Ezek a megismeréstudományi területek jellegzetes válaszokat adnak az emberi jelenségekre. Hol gyakorlati képletet, hol elméleti általánosságot, megint máskor és másért univerzális magyarázatot formálva, esetenként meg egyes emberekre érvényes mikroképletek alakjában. E megközelítés- és leírásmódok abban az egyben fölöttébb karakteresen eltérnek az antropológiai szemlélettől, hogy amiről és ahogyan szólnak, az vitathatatlanul tükrözi a megismerési mód és a kutatásra fordított idő hányadosát, jobbra viszonylag rövid ideig tartó jelenlétet, a korlátozottan evidens és a mesterkélt kérdéseinket is. Lehet egy történeti jelenséggel, mondjuk Martinovics Ignác lelkivilágával vagy Széchenyi öngyilkosságával egy tudományos életmű teljes hosszán át foglalkozni, s lehet a televíziós szappanoperákat száz meg száz órán át elemző szándékkal végignézni, vagy az agresszió-

levezetés és droghasználat ifjúsági szubkultúrákra jellemző jegyeit markáns számoszlopokban összegezni anélkül, hogy a kutató vagy elemző „azzá válna”, amiről elemzése majd szól. Sem Martinovics Ignáccá nem kell válnia, sem drogossá, sem tévéhőssé – s mégis érdemi okfejtést eredményezhet a kutatási vállalkozás, amit azután elfogadnak és vitatnak, megismernek vagy felednek, de úgy kerül be a köztudatba, hogy a kutatónak akár ki sem kellett mozdulnia az ágyából vagy a számítógépe képernyője mögül.

Az antropológus azonban ilyet nem tehet. Saját magát és a szakmai környezetet is őt magát, az egyedi kutatót aszerint különbözteti meg: *mivel, mennyi ideig tartó és milyen komoly tényleges jelenléttel tette hitelessé mondanivalóját*. Ez egyfajta dogmatikusság is talán, de ez a szakma ilyen. Miként a zenészt is azzal mérik, hol, mit, kivel és kinek játszott, meg az író sem csupán aszerint értékeli, hány szót vagy sort írt le, hanem azáltal tartják értékelhetőnek, hogy művei elérhetők, megérintették vagy áthatották az olvasókat (esetleg csak az utókort, de akkor is a hatás a mértékegység...!); az antropológus minőségmérője a *kutatás*, amit konkrét, élő embercsoportok, behatárolható közösségek körében végzett, ahol kapcsolatai lettek, ahol megismerhette a szokásokat, normákat, példákat és mintákat, továbbá relatíve teljes körét átláthatta valamely jelenségnek és az azt körülvevő többinek is. Sőt, nemcsak ő ismerte meg azt vagy azokat, hanem őt is megismerték! S nemcsak ő alkotott fogalmat a megfigyelt jelenségről, hanem maga a fogalom is, a kutató közösség is visszahatott órá! Kultúrák kerültek kölcsönhatásba, például a kutatóé és a kutatótté, a kívülállóé és a bentlakóé, az idegené és a honosaké... Ebben a találkozásban egymásra ismerhetett két kultúra, vagy konfrontálódhatott, hasonlíthatott és eltérhetett akár... – de miközben kutatót, változnia kellett annak is, aki idegen volt (pl. félidegenné, társsá, esetleg barátta lett), hatottak rá a körülmények (pl. fázott vagy mocsárlázat kapott, megverték vagy össze akarták házasítani valakivel, megtanult valamennyire egy nyelvet, megismert ételeket vagy hitvilágot, technikai megoldásokat vagy egyéni drámákat), s ő maga is „megérintett” másokat, kitérítette őket abból a tempóból, légkörből, szokásrendből, amely akkor jellemezte volna őket, ha nem érkezik senki idegen a körükbe... Mindenesetre a legkevésbé sem lehet „objektív”, s a leggyanúsabb lenne azt állítania, hogy „hideg” maradt a történések, vallomások, viszonylatok, hatások, kihívások, megoldások iránt. Sőt, talán még dominánsabb ez a hatásmechanizmus, ha a kutató nem valami ismeretlen-idegen-távoli kultúrát és szokásrendet kutat, hanem a sajátját, a közelit, a számára is megnyílni képeset. A saját kultúrájában kutató még inkább elkötelezett lesz, még kevésbé „objektív”, mint a távolra utazó... – de az objektivitás elvárásának ugyanakkor már az is bűnrésze, aki annyi empátiával sem bír, hogy a kutatót mint embert vegye

teljes kulturális entitásnak, érző és értő, beszédképes és belátásra hajlamos szereplőnek...

Az antropológia persze – mint tudomány és mint megismerési technika – sem volt környezeti kölcsönhatások nélküli, sem pedig előtörténet nélküli. Amikor O. Casmann protestáns humanista 1596-ban *Antropologia* címen adott ki egy könyvet, akkor elsősorban biológiai embertani, szomatológiai¹ és fizikai jelenségekről értekezett, de végül is olyan biológiai lényről szolt, akinek részletes megismerése még csupán tiltott tevékenység volt, s igen komplex megközelítésmód kellett ahhoz, hogy valaki az ember mint élő-lény testi és szellemi „kettős természetéről” szóló felismerésre vagy tanításra (hát még e kettő harmóniájának tételezésére, lásd DOUGLAS 1995) vállalkozzon. Mindehhez függetlenítenie kellett szerzett tudását az ember jelenségéről vallott vallási dogmáktól, a kor embereszményétől, a tudatlanabb (vagy csak más) kutatók téves diagnózisaitól, a lélekről közkézen forgó más interpretációktól is. Még két-háromszáz év múlva is merészség kellett ahhoz, hogy az emberszabású majmok (az antropoidok) kutatására szánt energiákból valaki úgy hasítsa ki a biológiai ismeretek melletti kulturális jelenségegyüttes vizsgálatának jogát, hogy az ne ütközzön törvénybe, közfelzúdulásba, vagy ne okozzon közbotrányt (híres volt a „csimpánz-vita”, a „daytoni majomper” 1925-ben, melyben a „civilizáció vagy evolúció” volt a mesterkélt per tárgya és bibliai tanításokkal szembeállított főtétele). Az emberi faj keletkezéséről és evolúciós változásairól szóló diskurzusok fajelméleteket, „fajismeretet” eredményeztek, s számos antropológiai társaság csak alig bírta intézményét kialakítani, mert a közegellenállás, az akadémiáktól a bulvársajtóig szinte csakis nehezítette ezt (lásd a részleteket SIMPSON–COLEMAN 2002–2003; VEKERDY 2002–2003; KANOVSKY 2002–2003; STOCKING 2004).

Ma már az antropológusnak nem kell azzal megküzdnie, hogy tudását és megfigyeléseit a zoológián belül fogalmazhatja meg csupán, vagy hogy az ördöggel cimborálás vádját állítják vele szembe civilizált hazájában. De ugyanakkor most is (és mindig is) lelkiismerete és etikai korrektsége marad próbája annak, hogy a megismert valóságnak mely szeletét és milyen módon tudja nyilvánossá tenni, ez pedig hogyan hat vissza a kutatott területre, a bennszülött világra. Miközben éppen kutatói attitűdje, nyitottsága, megértő hajlandósága teszi antropológussá, ha képes odafigyelni arra, mit és miért gondolnak-mondanak-hisznek azok, akikkel kapcsolatosan érdek-

¹ Szótári értelemben a szomatológia az embertan egyik ága. A másik ág, a humánantropológia az ember fejlődéstörténetével, származástannal, alkattannal foglalkozik, a szomatológia pedig egy adott élő ember anatómiai és élettani összefüggéseit kutatja; a szomatológus, vagyis embertanász, a funkcionáló test kutatója.

lődést mutatott... , arra is kell vigyáznia, milyen és mennyi nyilvánosságot keres a rejtett tudásnak, intim ismeretnek, áttekinthető konklúzióknak. Úgy kell kívülállóként befogadást nyernie, hogy „mindent” megtudhasson (vagy legalább annyit, amennyit hajlandók és képesek neki elárulni, de ez mindig igen csekély ahhoz képest, amit a helyiek tudnak!), s utána úgy kell viszszafelelnie kívülállása pozíciójába, hogy ott a szakmabelieknek, vagy éppen a nyilvánosságnak elmondhassa, mit tapasztalt. Ehhez voltaképpen fordítónak kell lennie, kultúrák közötti hatások tolmácsává kell válnia, érintetté és érdekeltté, ugyanakkor távolságtartásra és visszafogott elfoglaltságra vállalkozóvá... – s még véletlenül sem (akarata nélküli) árulóvá, leleplezővé. Egyszerre kell kint és bent sikert fognia, többes énnel bírva kell többes vallomásra merészkednie..., a közösségről, de a közösségekben szerzett tudás kihangsúlyozása, továbbadása révén. S hát lehet-e ezt, ha a hangos tudás már harsánnyá válik az ellenoldalon, ha eszköz lehet a többségi érdek mentén, ha fegyver marad a kisebbség ellen...? (Lásd ehhez korunk idegenség-, bevándorlás- és másságellenes attitűdjeit akár a messzi „fejlett nyugaton”, akár a visszamaradott Magyarországon is.)

(Folytatjuk)

IRODALOM

- BALANDIER, Georges 1973. Fekete-Afrika mai szociológiája. In Kolosi Tamás–Papp Zsolt szerk. *A társadalmi struktúra történeti változásai. Társadalmi struktúra és rétegződés I.* Jegyzet. ELTE BTK–Tankönyvkiadó, Budapest, 365–379.
- BERNSTEIN, B. M. 1987. A hagyomány és a szociokulturális (társadalmi kulturális) struktúrák. In Hofer Tamás–Niedermüller Péter szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás.* MTA Néprajzi Kutató Csoport–OSZK Magyarországtudató Csoport, Budapest, 115–126.
- BÍRÓ A. Zoltán 1994. Az esélyeiről, avagy hogyan is lesz kulturális antropológia Kelet-Európában. *Replika*, 13–14. (június), 131–134. (<http://www.replika.hu/replika/13-14>)
- BÓDIS Kriszta 2003. „Isten adóssága” (Ózd – Hétes). Dokumentumfilm
- BOGLÁR Lajos 1994. Akcióantropológia, avagy hol húzódnak a tolerancia határai? In *A komplex kultúrákutatás dilemmái a mai Magyarországon.* Miskolc, KVAT Füzetek 1:99–105. http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/konyvek/komplex_kulturakutatas_dilemmai.pdf
- BOGLÁR LAJOS 1995. Szimbolizáció és akkulturáció. In Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor szerk. *Jelbeszéd az életünk.* Osiris, Budapest, 389–394.
- BOHANNAN, Paul–GLAZER, Mark 1997. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Panem Kft., Budapest
- BORSÁNYI László 1988. A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia*, 99(1):53–82. (<http://apps.arcanum.hu/ethnografia>)

- COHEN, Abner 1983. A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája. In Hoppál Mihály–Niedermüller Péter szerk. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 69–76.
- DANFORTH, Loring M. 1982. *The Death Rituals of Rural Greece*. Princeton University Press, New Jersey. https://books.google.hu/books/about/The_Death_Rituals_of_Rural_Greece.html?hl=hu&id=z3DbXtnB0dwC
- DARNTON, Robert 1987. *Lúdanyó meséi. / A nagy macskamészárlás*. Akadémiai, Budapest
- DARNTON, Robert 2000. Történelem és antropológia. In Sebők Marcell szerk. *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest, 89–107.
- DESCOLA, Philippe 1994. Az oksági magyarázat. In Descola, Philippe–Lenclud, Gérard–Severi, Carlo–Taylor, Anne-Christine *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest, 13–74.
- DOUGLAS, Mary 1995. A két test. *Magyar Lettre Internationale*, 18:8–11. (<http://lettre.c3.hu/>)
- ECSEDY Csaba 1970. A társadalmi struktúra kutatása a mai angol szociálintropológiában. In *Népi kultúra – Népi társadalom IV*. Akadémiai, Budapest, 357–364.
- EMBER, Carol R.–EMBER, Melvin Lawrence 1981. *Cultural Anthropology*. Elglewood Cliffs, Prentice Hall
- ERIKSEN, Thomas Hylland 2006. *Az antropológia rövid története*. On-line: www.lib.pte.hu/csomag/.../Antropologia%20rovid%20tortenete.pdf
- FARKAS Judit 2014. „Egy tál frissen sült fánk” – A közösség „mitosza” a magyar ökofalvakban. Antroport, <http://www.antroport.hu/egy-tal-frissen-sult-fank-a-kozosseg-mitosza-a-magyar-okofalvakban/>
- FÉL Edit 2001. *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és bevezette Hofer Tamás. Kalligram Kiadó, Pozsony
- FEJŐS Zoltán 1994. Esélyekről – elmélettel vagy anélkül. *Replika*, 13–14. (június), 135–140. (<http://www.replika.hu/replika/13-14>)
- FIRTH, Raymond 1936. *We, the Tikopia. A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia*. Allen&Unwin Ltd., London
- FÜREDI Zoltán 1998–2001. *Északföld*. Dokumentumfilm, színes, 62 perc. Palantír, Budapest
- GAGYI József 2009. Terep, éberség, csodálkozás. In Kovács Éva–Orbán Jolán–Kasnár Veronika Katalin szerk. *Látás – Tekintet – Pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék–Gondolat Kiadó, Pécs–Budapest, 15–30. On-line: http://www.commonline.hu/sites/default/files/COMMONLINE_DOCS/TAMOP_Kiadvanyok/Kovacs%20es%20masok%20%28szerk%29%20Latas%20-%20tekintet%20-%20pillantas/Kovacs_Eva.html
- GEERTZ, Clifford 1995. A tények után. *Magyar Lettre Internationale*, 18. (ősz), 26–29. (<http://lettre.c3.hu/>)
- GEERTZ, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 352–368.
- GEHLEN, Arnold 1976. *Az ember természete és helye a világban*. Gondolat, Budapest
- GELLNER, Ernest 1995. *Anthropology and Politics: revolution in the sacred Grove*. Blackwell Publishers Ltd., Oxford
- GYÁNI Gábor 1994. A társadalomtörténet mint retrospektív kulturális antropológia? *Replika*, 15–16. (december), 191–198. (<http://www.replika.hu/replika/15-16>)

- HANNERZ, Ulf 1988. Elmélet az antropológiában: szép-e a kicsi? A komplex kultúrák problémája. (Kivonat). In Hofer T.–Niedermüller P. szerk. *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA NKCS–OSZK MKCS, Budapest, 101–106.
- HART, C. W. M. 1968. Kultúr-antropológia és szociológia. In Balogh József szerk. *Modern polgári szociológia*. Szöveggyűjtemény, V. kötet. ELTE BTK–Tanönyvkiadó, Budapest, 222–245.
- HAVILAND, William A. 1987. *Cultural Anthropology*. Holt, Rinehart&Winston, New York (5. edition)
- HOLLÓS Marida 1993, 1995. *Bevezetés a kulturális antropológiába*. ELTE BTK, Szimbiózis, Budapest
- HORVÁTH Sándor–PETHŐ László–TÓTH Eszter Zsófia 2003. *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest
- JONES, Schuyler 1986. Az erőszak intézményei. In Cherfas, J.–Lewin, R. szerk. *Nem csak munkával él az ember*. Gondolat, Budapest, 98–112.
- KANOVSKY, Martin 2002–2003. Antropológia, história, archeológia. (Könyvismertető). In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002–2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- KLANICZAY Gábor 2002–2003. A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002–2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- KÖNCZEI Csongor 2011. *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózata*ról. Kriza könyvek 36., BBTE Magyar Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék–Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár
- KROCKOW, Christian Graf Von 1990. Adalékok az azonosság tudat antropológiájához és szociológiájához. *Szociológiai Figyelő*, 2:63–74.
- KROEBER, Alfred L.–PARSONS, Talcott 1994. A kultúra fogalma és a társadalmi rendszer fogalma. *Replika* 15–16. (december), 236–238. (<http://www.replika.hu/replika/15-16>)
- KOVÁCS Éva–ORBÁN Jolán–KASZNÁR Veronika Katalin szerk. 2009 *Látás – Tekintet – Pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Gondolat Kiadó–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs. On-line: http://www.commonline.hu/sites/default/files/COMMONLINE_DOCS/TAMOP_Kiadvanyok/Kovacs%20es%20masok%20%28szerk%29%20Latas%20-%20tekintet%20-%20pillantas/Kovacs_Eva.html
- Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. GERGELY András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002–2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- KUPER, Adam 1983. *Anthropology and Anthropologists: The Modern British School*. Routledge, London
- KUPER, Adam 1988. *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. Routledge, London
- LEACH, Edmund 1996. *Szociálandropológia*. Osiris, Budapest, 11–46.
- LEVI, Giovanni 2000. A mikrotörténelemről. In Sebők Marcell szerk. *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest, 127–146.

- LÉVI-STRAUSS, Claude 1994. *Szomorú trópusok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 234–239, 258–307, 388–404.
- MALINOWSKI, Bronislaw 1972. *Baloma*. KJK, Budapest, 7–67, 102–109, 113–135, 401–440.
- MARSCHALL, Wolfgang 1995. Az idegen forma. *Magyar Lettre Internationale*, 18:20–23. (<http://lettre.c3.hu/>)
- NANDA, Serena–WARMS, Richard L. 2002. *Cultural Anthropology*. Thomson Learning (7. edition), Belmont, Wadsworth
- SIMPSON, Robert–COLEMAN, Simon M. 2002–2003. Az antropológia felfedezése. In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002–2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- STOCKING, George W. 2004. Az antropológia megjelenése az etnológia alternatívájaként. *Anthropos*, 1:122–125.
- SUMNER, William Graham 1978. Kollektív viselkedési módok (I. fejezet), A viselkedési normák jellemző vonásai (II. fejezet). In *Népszokások*. Gondolat, Budapest, 123–182, 211–224.
- TODOROV, Tzvetan 1995. Lévi-Strauss. *Magyar Lettre Internationale*, 18:2–5. (<http://lettre.c3.hu/>)
- VEKERDY László 2002–2003. Embertudomány – kultúrák – történelem. (A kulturális antropológia kihívása) In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002–2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- VÉLEZ-IBANEZ, Carlos G. 1986. A mítosz használata a marginalitásban. In Lammel Annamária–Niedermüller Péter szerk. *Folklor – Kultúra – Társadalom*. Városantropológiai perspektívák. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 61–69.
- VÖRÖS T. Balázs 1997. *Kommandó*. (Comandau). Dokumentumfilm. Duna TV
- WILHELM Gábor 2004. Az állati reprezentáció és kultúra kérdése. In A. Gergely András–Kemény Márton szerk. *Motogoria. Tanulmányok a 60 éves Sárkány Mihály tiszteletére*. MTA–ELTE–Könyv Kiadó, Budapest, 301–309.

Minority Background – A Way to the Anthropology of Politics

This study looks at the schematic history, methods of approach and topic-selection, as well as the interpretative and comprehension aspects of minority background research connected to contemporary theoretical views (symbolic or interpretative anthropology) from a historical and present-time perspective. Compared to the specificities of ethnology, sociology, social psychology or political science, the “glimpse” of the anthropologist is taken from the “emic” proximity in his chosen field, therefore his experiences of researcher involvement, interests and literature references gain place in a “thesaurus of examples”, their test being interpretative description, denomination and the individuality of narration. Contemporary thoughts of cultural anthropology nowadays do not show interest (only) towards “ancient cultures” but they also focus on communities living with us; thus, in front of their eyes, they need to form a holistic, complex picture alongside with their reflexive answers. An anthropologist is, therefore, both an interpreter and a narrator, with his better self representing essayistic literature, while giving a sociographically true representation with his more diligent will.

Key words: cultural anthropology, contemporary cultural research, field work and interpretation, narrative interpretation, inside examination of minority life

Manjinska pozadina: jedan put do antropologije politike

Studija iz perspektive dijahronih i sinhronih istraživanja sagledava teze istorijata i metode pristupa, odnosno tematskog odabira, kao i aspekte interpretacije i razumevanja jednog teorijskog pravca vezanog sa savremene zajednice (simboličke ili interpretativne antropologije). U poređenju sa specifičnostima etnologije, sociologije, socijalne psihologije ili psihologije, „pogled” antropologa na svom odabranom istraživačkom terenu stvari posmatra iz aspekta „emske” blizine, zajedništva doživljaja, a u njegovom načinu prenošenja iskustava dolazi do izražaja istraživačko učešće, zanimanje, „zbirka” referenci iz stručne literature, čiji test predstavlja sam tok interpretativnog opisa, lični karakter imenovanja i pripovedanja. Savremeni pravci kulturne antropologije u skorijem periodu više ne pokazuju toliko interesovanje (samo) prema dalekim narodima ili „drevnim kulturama”, već u fokus njihovih istraživanja dospevaju zajednice koje žive sa nama, i uglavnom pred njihovim očima, zajedno sa njihovim reflektivnim odgovorima treba da oforme jednu kompleksnu, holističku sliku. Antropolog je dakle „tumač”, interpretator, a i pripovedač, kao predstavnik esejističke literature kroz svoje plemenitije sopstvo, odnosno kao primer prikazivanja sa sociografskom vernošću kroz svoju spremnost na marljiviji rad.

Ključne reči: kulturna antropologija, savremeno istraživanje kulture, terenski rad i interpretacija, narativna interpretacija, posmatranje manjinske životne situacije iz unutrašnje perspektive

Beérkezés időpontja: 2016. 03. 02.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 24.

Tóth I., János

University of Szeged, Faculty of Humanities, Department of Philosophy
jtoth@philo.u-szeged.hu

CRISIS AND CONSCIOUSNESS OF CRISIS

Váltság és válságkezelés

Kriza i krizni menadžment

The notion of crisis was first used in medicine to describe a near death state of a patient where drastic and immediate intervention is needed for survival. Later this concept was extended to other fields and (social, political and economic) systems, as well. At the same time, the meaning of crisis was diluted and modified, which can lead to misinterpretations. I argue for the term ‘crisis’ should be used in its original sense describing ‘system moving towards non-existence’. On the one hand, it is possible that by the ontological point of view the society is not in crisis, while the community states that it is in crisis. On the other hand, it is possible that by an ontological point of view, the society in crisis, while the community ignores it. This is a good example of the former being economic recession, while the latter is the environmental crisis. Finally, this paper deals with different forms (democratic or autocratic) of crisis management. In case of crisis in social systems rapid and radical actions are needed which are contrary to the democratic decisions that are usually characterized by slow and consensus seeking processes. However, the autocratic leader can be a „bad emperor” as well. So, we need to balance between conflicting considerations in crisis management.

Key words: consciousness of crisis, economic crisis and recession, democratic and autocratic leadership

1. THE ORIGINAL MEANING OF THE CRISIS

In the English language the word ‘crisis’ means “crucial or decisive point or situation; a turning point”. This concept was used originally in the medical science: “a sudden change in the course of a disease or fever, toward either improvement or deterioration” (AMERICAN HERITAGE). The word ‘crisis’ entered the English language around 1425 with the meaning of “turning point in a disease,” in a translation of Chauliac’s Grande Chirurgie (1997).

Concepts such as diagnosis and therapy are closely related to the concept of crisis and derive also from medical science. Later the concept of crisis is extensively used figuratively, as well: “turning-point in illness, life, history etc; time of difficulty, danger or anxiety about the future” (Oxford Értelmező Kéziszótár). The sense of ‘decisive moment’ is first recorded in English in 1627 as a figurative extension of the original medical meaning. Clearly not only individuals but also entire communities and societies can shift towards a state of non-existence; therefore the concept of crisis can be appropriately used when discussing social systems. The definition of crisis regarding social systems is “an unstable condition, as in political, social, or economic affairs, involving an impending abrupt or decisive change” (AMERICAN HERITAGE). ACCORDING TO Stegaroiu (2005) the concept of crisis can be defined as a situation which threatens the priorities of the organization, being an element of surprise for managers, reducing the reaction period and generating stress. Forgues (1993: 9) also emphasizes the element of surprise in the meaning of crisis. Venette (2003) argues that “crisis is a process of transformation where the old system can no longer be maintained.”

Therefore, the next defining quality of crisis is the need for change. In accordance with Venette’s viewpoint, I use the original medical meaning of the word crisis in my essay. The crisis is a period in the life of an individual, a family or society in which a decision will be made on an individual, family or society’s fate. This is a decision that requires new tools and strategies, because the existing conflict resolution, roads, long-established rules are no longer operational (HAJDUSKA 2010: 11).

The above definitions of the crisis in the following terms emphasize: instability, uncertainty, unexpectedness, disintegration, survival, hazard, a turning point and positive and negative outcomes. So while the media tends to classify any problem crisis, while the original concept (medical) use of the term makes sense that the crisis can only apply to situations where there is a potential threat of destruction. Hankiss also defines the concept of crisis in this sense. “The crisis is usually defined as a serious malfunction in the system, as a disorder that cannot be solved, and that the self-correcting mechanisms and adaptation of the system can not eliminate easily the crisis. If these internal mechanisms fail, and external intervention is not successful, then this may lead to the stoppage or disintegration of the system” (HANKISS 1999: 13). I use the original medical meaning of the word crisis in my essay (see figure 1): CRISIS = SYSTEM MOVING TOWARDS NON-EXISTENCE.

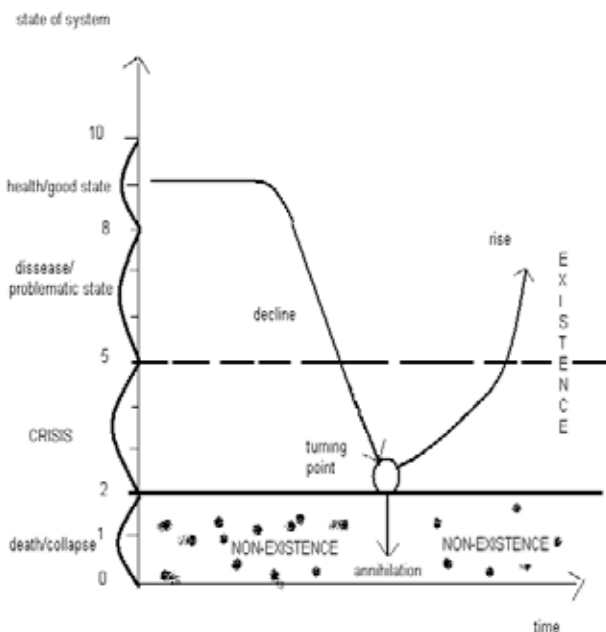

Figure 1: Scheme on the concept of crisis

According to the original meaning of the crisis, the following general observations can be made. These features characterize every crisis on a general level.

(a) Only that system is in crisis which goes towards destruction but which is not annihilated yet. In other words, non-existence is threatening in the case of crisis, but has not appeared yet, moreover, it is avoidable.

(b) Crisis is a process and it is not a stable state. For example, a patient in coma is not in crisis. A patient in coma is a poor but stable condition, so according to the original concept of crisis it is not crisis. Because of the stable condition of the patient there is no need for immediate action, which is an important feature of the crisis.

(c) It is only possible to save a system in crisis with quick and radical intervention (critical decision-making). The crisis can also be characterized by an inability to cope with the situation using traditional methods of problem solving. A system in crisis has to mobilize its resources and creativity to solve the problem. Thus a crisis is a good opportunity for the out-of-date practices or *status quo* to change. That is why they often say that crisis is a chance for renewal as well. Therefore, the successful crisis

management may result in rebirth and consolidation of the system. The above considerations are consistent with the concept of crisis in China. The Chinese word for ‘crisis’ (wēiji simplified Chinese: 危机) consists of the characters for wēi (危) and ji (机). So ‘crisis’ (wēiji) is composed of elements that signify ‘danger’ (wēi) and ‘opportunity’ (ji).”When written in Chinese the word crisis is composed of two characters. One represents danger, and the other represents opportunity” (ZIMMER 2007).

(d) So the crisis is a turning point which brings basic changes into the life of a system: collapse or renewal. Every crisis is a turning point; however, not every turning point is a crisis, because the term ‘turning point’ does not express the threat of non-existence. However, the crisis cannot be identified with the concept of dying or collapse either, because in these cases there is no option for renewal.

The public perception often qualifies the serious social problem as a crisis. According to the original meaning of the term, a serious social problem is not a crisis. I maintain that the concept of crisis in social situations is to be applied when there is a potential threat of destruction. So every crisis is a social problem, however not every social problem is a crisis.

The crises of human systems can also have many types, for example it can affect a person (e.g. midlife crisis), a whole community (e.g. ecological crisis on Easter Island) or any subsystem of the society (e.g. credit crisis, European migrant crisis, demographic crisis).

Society is a complex system in which different subsystems are present from economic units to ideological movements. With respect to the continuity of society it is important which subsystems or units are endangered by crisis. It is worth making a difference between people as basic beings and the different social structures created by people. If people become extinct because of crisis, they cannot create any social structures, while surviving a crisis they might produce a new social system. For example, the Polynesian society in Easter Island is world-famous for the large stone statues (*moai*) carved between 1100–1680 CE. This culture declined around the 17th and 18th century due to an ecological crisis (deforestation) and this led to civil war and cannibalism. However, some people survived on the island and built a new social structure, called the Bird Man cult.

It is clear that the more dangerous a crisis is the more basic entity it threatens. The crisis endangering the existence of first entities, i.e. of people, can be called total, while the crisis threatening the less basic entities might be called partial. From a historical point of view the total crisis of a community is not rare. These total crises trace back to several causes such as natural disaster, military defeat, demographic, social, political and

environmental ones. Otherwise, the effect of partial crises is much more limited and it threatens a subsystem or a certain state of it with collapse.

2. CRISIS AS NAME OR THING

Even though we call something crisis it is not sure that it is, and vice versa. The philosophers are well aware of the problem when people confuse the thing with its name. This mistake can most easily be recognized, if we look at how “things” (objects, or events) are called in different languages.

In English we say “great depression”, while in Hungarian we use the term “the great world economic crisis” (nagy gazdasági világválság) when speaking about the same economic events (as ontological processes) started in 1929. By contrast, in 1979, Iran captured U.S. diplomats detained in Hungarian “Iran Hostage drama” (iráni túszdráma), while in English it is called “Iran Hostage Crisis”. These examples show that a distinction has to be made between ‘crisis as an ontological process’ and ‘crisis as a name’.

Ideally ‘crisis as a name’ is used properly for only ‘crisis as an ontological process’. However, it can also occur that the term crisis is used improperly. It is very important what exactly we call crisis, because if we consider a “thing” crisis there appears the absolute necessity to intervene. Theoretically, two types of mistakes can be made. In social systems one of the most important questions is whether the system considers itself in crisis. Ideally a society (or community) perceives itself in crisis (crisis consciousness) only if it is really in crisis. Two mistakes can be made regarding crisis consciousness by the community. (i) The society is not in crisis but it has crisis-consciousness and (ii) the society is in crisis but it has no crisis-consciousness. The former error causes the mobilization of unnecessary resources to solve a (smaller) social problem, while the later error causes the community not to recognize the crisis. It seems that in the mainstream of modern thinking the first error or mistake is made in economic issues and the second error or mistake is made in environmental issues.

On the one hand, it is possible that from an ontological point of view the system is not in crisis, while the community qualifies it as a crisis. The false consciousness of crisis is understandable from the psychological point of view, because that way the community mobilizes better themselves. The media also likes the hysteria because it is good from a business point of view. The consequence of false consciousness is that the community will mobilize more effort than necessary in order to solve a social problem. This will lead to a ‘crisis’ term losing its original meaning and thus it is applied

to all kinds of social problems. If any problem is classified as crisis, it is not possible to distinguish the actual crisis situations from other problems. That is, in this case only normal and routine forces can be mobilized by the community. (Like in a fairy tale, if a little pig is constantly shouting about the wolf, and nothing happens, when the wolf is real, nobody will take seriously its call for help.)

On the other hand, it is possible that from an ontological point of view the system is in crisis, while the community ignores it. The consequence of missing crisis of consciousness is that the community does not realize that it is in crisis. Even health situations can occur that doctors do not realize that the patient is near death; due to the complexity of the society there is higher risk of this type of failure. In my view, the mainstream of modern thinking brings about a first-type error (hysteria) concerning the economic recession, while the second type of error (negligence) creates environmental problems.

3. INTERPRETATIONS OF ECONOMIC CRISIS

In everyday understanding, the meaning of the 'economic crisis' practically corresponds to the concept of 'economic decline'. According to several economists (Sismondi, Marx, Schumpeter), there is a natural cycle of expansion and contraction periods in economy. Austrian economist Joseph Schumpeter argued that an economic or business cycle has four stages: (i) expansion (increase in production and prices, low interests rates); (ii) crisis (stock exchanges crash and multiple bankruptcies of firms occur); (iii) recession (drops in prices and in output, high interests rates); (iv) recovery (stocks recover because of the fall in prices and incomes). Although the concept of crisis also appears in this conception, there is no crisis in its original meaning, because the existence of the economic system is not in danger. Consequently, it is important to make a distinction between the economic sense of the word crisis and its general meaning ('system moving towards non-existence'). If the cyclic function of the economy is accepted and if contraction is followed by expansion then recession or depression cannot be considered crisis in its original meaning. The economic meaning of the word 'crisis' does not include the danger of non-existence.

In economics there is a distinction between short-time recession and long-time depression. In the mid-20th century, Schumpeter (1954) and others proposed a typology of business cycles according to their periodicity, so that a number of particular cycles were named after their discoverers or proposers: – the Kitchin inventory cycle of 3–5 years; – the Juglar fixed

investment cycle of 7–11 years (often identified as ‘the’ business cycle); – the Kuznets infrastructural investment cycle of 15–25 years; – Kondratiev wave or long technological cycle of 45–60 years. Permanent contraction and depression are also natural parts of the economic cycles with longer periods (Kuznets and Kondratiev).

According to these approaches, even depression cannot be identified with the concept of crisis in the original sense of the word. Consequently, the term of crisis is used improperly by economists because destruction does not threaten economy even in case of recession or depression. In fact, a paradox situation is formed in which modern societies overestimate the problems of recession and depression. On the other hand, these societies underestimate the real dangers threatening their existence (the extinction of species, global climate change, aging etc.).

If we accept that the economy operates cyclically, and that the recovery is necessarily followed by a decline, the recession is not considered crisis in the original sense. After all, depression is not in itself a threat to economic collapse. This does not mean that the economy could always avoid a crisis in the original sense of the word. So it is important to distinguish between the original meaning of economic crisis (economic crisis₁) and the economic recession (economic crisis₂). Unfortunately, economists themselves made an original mistake when they called the recession and depression a crisis. As a result of it, the concept of the economic crisis has two distinct meanings (“economic collapse” and “recession”), and this difference is regularly confused by both the public, and economists.

It seems this superficial and incorrect use of the word is not a big problem, in fact, it is a serious problem. Detecting the recession, the media immediately starts talking about economic crisis, and this term suggests that the entire economic system is moving towards the collapse. Therefore, everyone is convinced that radical action is needed immediately. And then the politicians cooperating with the economists try to “solve” the recession (economic crisis₂). So the recession is perceived as an abnormal condition and they try various crisis management steps to force economic growth. However, the economists themselves should know that the recession and depression are a natural part of the economic cycle, and as such cannot be “solved”. The recession is only delayed, which in turn means that a much greater recession will occur later. And so the responses to the recession are completely ineffective at best, and at worst they cause a major crisis later. In addition, crisis management causes further problems (budget deficit and debt growth, etc.), and this will eventually lead to the original meaning of the economic crisis (crisis₁) Using a metaphor for a recession it is the same

as the child goes through a child's illness. Both may be delayed, but they will cause much more serious problems.

The current political and economic mainstream sees the economic growth as a normal state and non-growth as crisis. The false consciousness crisis encourages the decision-makers to do (or to sacrifice) everything in order to achieve economic growth. However, this is a complete misunderstanding of the situation, since the (extensive) growth is not continued for two reasons. First, the growth is always broken by the recession during the business cycle. Second, as the environmentalists emphasize, the period of extensive growth has reached its limits for ecological reasons. So the mainstream considers as normal that situation which cannot be real, and the real situation that is the state of non-growth is considered crisis. And so the political and economic mainstream closes the world into an ideological trap.

The idea of continuous progress and growth were initiated in the Early Modern age (Bacon, Descartes), then enforced in the 18th century with Locke and Condorcet, and further developed with positivism and Marxism. For the Western man growth and progress is not only a metaphysical construction, but also a primary experience. For a couple of hundred years mankind has been exponentially growing in almost all its quantitative parameters: population, consumption, GDP, etc. Modernity considers this to be society's normal way of operation, therefore the slowing down or absence of growth is perceived as an abnormal situation and critical condition. In the last 50 years the pace of population growth increased, and as a result the number of population doubled.

The greatest difference between the paradigm of modernity and the "greens" is with respect to future expectations. Modernity thinks that the man-nature relationship will continue to be exactly as it has been in the past 400 years, therefore growth will continue to characterize our civilization, and the regress deriving from the nature of capitalism will only be transitory.

In contrast, the "greens" emphasize that the Earth is a finite system, and it is impossible for a sub-system in this system of limited natural capacity, namely mankind, to grow unlimitedly in its physical parameters. What is more, they consider that the extensive growth of society has already come to an end, because the society has reached, and indeed exceeded the limits of earthly systems. It is originally impossible to rule over nature, technology carries unpredictable risks, and the nature possesses an intrinsic value. "Policies must therefore be changed. These policies affect basic economic, technological, and ideological structures. The resulting state of affairs will be deeply different from the present" (SESSIONS 1995: 6).

Therefore the "greens" think that the future will definitely differ from the past 400 years. One of the possibilities is that mankind will succeed in limiting

its own economic growth, consumption, and technical development harmful for the environment, that is, in limiting its environmental load and creating a sustainable society. The other option is that the global environmental crisis as a result of natural limits will be followed by the collapse of civilizations.

At present, the ideologies of modernity (growth) and sustainability (non-growth) are equally prevalent, and this does not only mean that the information is unclear and human ambitions are contradictory, but also that the hundreds-of-years-old values of modernity have become critical.

4. FORMS OF CRISIS MANAGEMENT

Crisis management requires special decision-making process in medical cases. It is obvious that immediate decision, action and intervention are needed in case of a patient in crisis. In case of emergency, when the patient is dying, there is no time to wait – *periculum in mora* (delays are dangerous) in Latin. If the patient is examined by several doctors, it can easily happen that opinions are different in the question of therapy (or crisis management). The solution requires further analysis and democratic decision making; however, in crisis – according to the description of crisis in its original meaning – there is not any possibility for long-term democratic decision making because immediate intervention is needed. In the medical society the way of therapy (crisis management) is determined by hierarchy. Afterwards it can turn out that the leading doctor misjudged the situation and the subordinate doctor was right in some cases. Nevertheless, this does not influence the fact that the solution of a crisis requires unambiguous procedural authority. The traditional doctor-patient relationship suggests that crisis and democracy are mutually exclusive.

The situation is the same in the case of the crisis in social systems. The saving of a society or social subsystem in crisis is only possible with rapid and radical intervention. This often excludes the possibility of democratic decision-making. On one hand, there is no time for further studies, time-consuming analyses and consensus-seeking consultations in a crisis. On the other hand, the democratic negotiation is difficult since it is necessary to decide about the distribution of serious burdens and constraints in the case of a crisis. Therefore, it is just a leader with absolute power who can make the rapid decisions in a critical situation.

The set of possible decisions can be called absolute leeway in a crisis. It is clear that this leeway is limited by the democratic rules: the system of checks and balances, human rights, constitution, liberal principles. Let us call this set a legally limited leeway. Obviously, the set of the absolute leeway is

much larger than the set of legal leeway. That is, if the other conditions are the same, the leeway of a democratic leader (who follows democratic and liberal principles) is much narrower than that of a non-democratic (who does not follow democratic and liberal principles) leader. Of course, the question arises, whether the autocratic leader with unlimited power (i) is able to solve the crisis and (ii) he does not take advantage from the extra power.

Unfortunately, there is no guarantee. However, the community which does not provide absolute leeway for the leadership in a crisis, has obviously less chance of crisis management.

If the solution of the crisis is theoretically possible, but it is in a legally impossible field, the community disappears in the case of democratic leadership, while it survives in the case of autocratic leadership. This is the situation with the crises the solution of which is possible in the absolute leeway, but it isn't included in the legally possible (democratic and liberal) leeway. (Now, let us disregard the problem that democratic and liberal principles can sometimes conflict with each other.)

For example, China adopted the one child policy because of the threat of overpopulation crisis in 1979. This policy resulted in declining of the growth rate of China's population since 1987; and they expect the population peak in 2026 to be under 1.4 billion. Without one child policy the number of population has already long ago surpassed 1.5 billion people. It is clear that these measures were unpopular and violated the fundamental rights of the Chinese people. Thus, the overpopulation crisis in China would have been unable to be solved with liberal and democratic rules. This would have lead to not only its own economic development, but also to disastrous environmental consequences. This example also shows that the leadership must get full authority at least regarding the problem to be solved in a crisis.

What is more, practice indicates that the leadership based on unlimited power, that is the authoritarian leadership, is even a part of democratic and liberal societies. Let us think of such social subsystems as the police, fire brigade, army or such entities, units as airplanes, ships, submarines. Furthermore, it is well known that democratic decision-making is suspended in case of war or major natural disasters, and leadership based on unlimited power 'steps into action.

It is another problem that a leader using unlimited power will be a bad emperor, as Fukuyama (2012) said. The bad emperor, i.e. the bad leader with strong authority is obviously the worst possible option both in crisis and normal situation. According to Fukuyama, the democratic system surpasses the non-democratic system because the appearance of the bad leader is inevitable on the long term. At the same time, democracy is able to restrict

the negative consequences of a bad leader by limiting his power. Of course, democracy is limiting the positive activity of a good leadership, as well. Comparing the two kinds of leadership in normal conditions democracy is better because unlimited power and the bad leader leads to unlimited destruction.

The situation is different if the community is in crisis; in this case, there is a greater chance for the survival of the community if the leader gets more authority and leeway. Consequently, the community should make a clear difference between the consolidated period and the crisis, and it is allowed to invest the leadership with a surplus of power only and exclusively in the critical period. On the other hand, the community has to take into consideration what kind of surplus power could be given to the leadership according to the type of crisis, e.g. in the case of an economical crisis unlimited power should be given only in economic field.

REFERENCES

- AMERICAN HERITAGE TALKING DICTIONARY <crisis>.
- FORGUES, B. 1993. *Processus de décision en situation de crise*, Thèse de doctorat en Sciences de Gestion, Université Paris Dauphine
- FUKUYAMA, Francis 2012. China's 'Bad Emperor' Problem. *The American Interest*. May 28. <http://www.the-american-interest.com/2012/05/28/chinas-bad-emperor-problem/> (25 May 2015)
- GUIGO DE CAULHIACO (Guy de Chauliac) 1997. *Inventarium Sive Chirurgia Magna*, Michael R. McVaugh, Margrete S. Ogden (editors), Brill Publishers, 1997
- HAJDUSKA M.–LUKÁCS B.–MÉRŐ L.–POPPER P. 2010. *Krizishelyzetben – A válság mint esély*. Jaffa, Budapest
- HANKISS Elemér 1993. *Proletár reneszánsz*. Helikon Kiadó, Budapest
- OXFORD ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR 1989. Budapest, "Crisis" szócikk
- SCHUMPETER, J. A. 1954. *History of Economic Analysis*. London: George Allen–Unwin.
- SESSIONS, George, Shambhala 1995. *Deep Ecology for the 21st Century*, Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism, Boston and London
- STEGAROIU, Ion 2005. The Concept of Crisis. *Annals of the University of Petroșani, Economics*, 5, 261–266 261
- VENETTE, S. J. 2003. *Risk communication in a High Reliability Organization: APHIS PPQ's inclusion of risk in decision making*. Ann Arbor, MI: UMI Proquest Information and Learning
- ZIMMER, Benjamin 2007. "Crisis = danger + opportunity: The plot thickens". *Language Log*. Retrieved 19 January 2009. <http://itre.cis.upenn.edu/~myl/language-log/archives/004343.html>

Válság és válságkezelés

A válság fogalmát kezdetben az orvostudományban használták azokra a helyzetekre, amikor a beteg halálközeli állapotba került, és ezért azonnali és radikális beavatkozásra volt szükség. Majd ezt a fogalmat kiterjesztették a különböző társadalmi rendszerekre is. Ugyanakkor a 'válság' terminus jelentése kezdte elveszíteni eredeti jelentését és módosult, ami félreértésekre adott okot. Amellett érvelek, hogy a 'válság' fogalmát az eredeti értelemben kell használni, vagyis hogy 'a rendszer halad a nemlét felé'. Egyrészt lehetséges, hogy ontológiai szempontból egy társadalom nincs válságban, miközben a közösségnek válságtudata van. Másrészt lehetséges, hogy ontológiai szempontból egy társadalom válságban van, miközben a közösségnek nincs válságtudata. Az előbbire jó példa a gazdasági recesszió, míg az utóbbira a környezeti válság. Végül a tanulmány foglalkozik a válságkezelés különböző (demokratikus vagy autokratikus) formáival. Társadalmi rendszerek válsága esetében gyors és radikális akciókra van szükség, amely szemben áll a demokratikus döntéshozatallal, amely általában lassú és konszenzuskereső. Azonban az autokratikus vezetőből könnyen lehet „rossz császár” is. Tehát válságkezelés esetében egyensúlyra van szükség az ellentétes megfontolások között.

Kulcsszavak: válságtudat, gazdasági válság és recesszió, demokratikus és autokratikus vezetés

Kriza i krizni menadžment

Pojam krize je na početku bio upotrebljavan za opisivanje stanja blizu smrti kod pacijenata kojima je u cilju preživljavanja bila potrebna trenutna intervencija. Kasnije je ovaj koncept proširen i na druga polja, a takođe i na (društvene, političke i ekonomske) sisteme. Istovremeno, značenje krize se modifikovalo i poprimilo blaže konotacije, što bi moglo dovesti do pogrešnih interpretacija. Ja ipak tvrdim da bi se termin „kriza” trebala upotrebljavati u svom originalnom smislu opisujući ga kao „sistem koji se kreće ka nepostojanju”. S jedne strane moguće je da posmatrano iz ontološkog aspekta društvo ne bude u krizi, dok zajednica tvrdi da ono jeste u krizi. S druge strane, moguće je i to da iz ontološkog gledišta društvo stvarno bude u krizi, a da zajednica to ignoriše. Ovo je dobar primer za predašnju krizu koja je bila ekonomska recesija, dok je ova skorašnja kriza sredine. Konačno, studija se bavi različitim (demokratskim i autokratskim) formama kriznog menadžmenta. U slučaju kriza društvenih sistema potrebne su brze i radikalne akcije, koje su u suprotnosti sa demokratskim odlukama koje obično karakterišu spori procesi koji tragaju za konsenzusom. Međutim, autokratski vođa može takođe da bude „rdav vladar”, dakle u kriznom menadžmentu treba da se postigne balans među suprotnim razmatranjima i stavovima.

Ključne reči: svest o krizi, ekonomska kriza i recesija, demokratsko i autokratsko vodstvo

Beérkezés időpontja: 2016. 05. 17.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 29.

Bence Erika

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
erika.bence@uns.ff.ac.rs

HÉT ÉVTIZED CSEND

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló I–II., 1935–1946.* Sajtó alá rendezte: Ferencz Győző, Nagy Zsejke. A jegyzeteket és az utószót írta: Ferencz Győző. Jaffa Kiadó, Budapest, 2014

Olyan olvasmány Radnótiné Gyarmati Fanni két kötetben közreadott, 1200 oldalt kitevő naplója, amelynek olvasása a keserűség és a tehetetlen indulat érzetét kelti olvasójában, s nem elsősorban azért, mert nem lenne tudomása a magyar irodalom egyik legnagyobb költőjének végzetéről, s ne tudná (többek között magától a költőtől is), miféle „kor” volt az, s miképp „aljasult el” az ember; mégis azt kell mondjam, hogy váratlan és megdöbbentő, mert a minden jelentős kultúraalkotó tethöz (így a tragikus költői sorshoz is) óhatatlanul hozzákapszoló és még a halálba is sorsot/megváltást transzportáló legenda csődjét éljük meg általa. Mert (ha egyáltalán lehet!) milyennek is gondoltuk el Radnóti Miklós halálát? Olyannak, mint ami a negyedik *Razglednica* (=Der springt noch auf) nyomán kialakulhatott bennünk. A valóság azonban még erre a szemernyi (erkölcsi) kilátásra, amit ez a vers közvetíthet, még erre is rácsfolt; sokkal borzasztóbb és brutálisabb volt.

Nem véletlen, hogy Gyarmati Fanni, aki férje halálát követően még hét évtizedet élt és dolgozott Magyarországon, ugyanennyi évtizedet hallgatott, ami a naplót, a férje költészetét és közös életüket illeti. Nem beszélt róla nyilvánosan, nem tartott előadásokat, nem ment el a férjéhez köthető jubileumi megemlékezésekre és ünnepségekre, szoboravatókra, sem a férjéről elnevezett intézmények rendezvényeire. Csak sejtelmünk lehet arról, hogy miért. A költő, aki a férje volt, ebben az országban, e társadalom és kultúra (később: üldözött) tagjaként, e társadalmi közösség tagjai által, ekképpen puszt-

tult el [egy szemtanú meséli]: „...egy szekér kanyarodott a kis ösvényre, ami tele volt emberekkel, úgy látta, hogy nagy részük agyon volt verve, a szekér oldalán vér csöpögött ki. [...] Egy SS-katona elállta az utat, tilos volt arra menni. Aztán hallotta, hogy felszólítottak négy embert: álljanak ki, és aztán négyen lekászolódtak a kocsiról. Nyilván azt hitték, valamiképp előnyös lesz, ha jelentkeznek. Azokkal bevitették a többi a kocsiról a legsűrűbb akácos bozótba, és azokkal megásatták a gödröt. – Aztán már nem látott a távolból semmit, csak hatvan lövést hallott. Ezért gondolta először, hogy hatvanan lehettek, de csak huszonkettőt találtak. Nyilván több golyót szántak rájuk. Alig voltak elföldelve, mint mondja, csak úgy sebtiben hányták rájuk a földet, és a fü tele volt vérrel és agyvelődarabokkal. – Aztán ő jelentette az esetet, mint elbeszéli, mikor visszakerült, meg az egész környék is tudott róla, hogy egy SS-katona meg talán négy magyar katona csinálta ezt. (Tehát nem SS-alakulat, ahogy a Városházán könnyedén elintézték.)” (501. II.)

Gyarmati Fanni ragaszkodott hozzá, hogy a napló, amelynek sorait kezdetben azért vetette papírra, hogy később – Mikkel, ahogy ő nevezte Radnóti – számot vethessenek arról, mi történt velük (mintha már 1935-ben sejtette volna, hogy valamikor ezek a napi feljegyzések egy korszak kórtörténeti diskurzusához tartoznak majd), csak halálát követően láthasson napvilágot. Viszont, hogy mégis a megjelentetés igényével készültek, jelzi, hogy a nyolcvanas években gyorsírásos jegyzeteit nem kis munkával legépelte, majd később lektoráltatta, és a két anyag összevetésére is sort kerített. A bulvárigényű sajtó és recepció elsősorban a Radnóti Miklósról alkotott kultuszkép megváltozását vetíti előre a napló azon részeinek nyilvánosságra kerülését követően, amely a költőnek Beck Judit festőnőhöz fűződő (házaságtörő) szerelmi kapcsolatáról számol be – Gyarmati Fanni, a feleség szempontjából. Persze a „kárógó” irodalomtörténet erről a viszonyról már régóta beszélt, hiszen 1989-ben kiadták a költő naplóját (RADNÓTI 1989), és Gyarmati Fanni, rá jellemző módon, nem húzta ki belőle a kompromitáló részeket (BÍRÓ-BALOGH 2015). Azt hiszem, hogy csak az említett, nem történeti-poétikai szempontokat érvényesítő recepció közvetíthet olyan képet, amelyben egy opus lírai hangját és szerepeit minden tekintetben azonosítja a hús-vér költő életének megnyilatkozásaival, vagy más esetben, a regény elbeszélői szerepét az író magánéletével. Ezekből enyhén szólva is „idomtalan” következtetések jöhetnek létre, pl. az istenes versek költőjéről kiderülhet, hogy még véletlenül sem volt szent életű ember, a nagy mesélőről, hogy egy emberkerülő mizantróp, a humoristáról, hogy egy megkeseredett ember, nem beszélve arról, hogy ez a gondolkodásmód a költői szerepet eleve egy valóságtól és világtól elvont, életszerűtlen, már az aktuális jelenben valamiféle legendába/kultuszba merevedett életformával

azonosítja. Természetesen ezek legkevésbé sem adekvát eljárások, és nincs is ilyenekre szüksége a recepciónak. Amit ez a napló „lebont”, az az említett és más eseményekhez kapcsolódó hiteltelenségek és legendák. Az egyik épp a Radnóti Miklós és Gyarmati Fanni „irodalmi” házasságáról alkotott idillkép, amelyben a férj hűtlensége is esztétikai értelmet nyer. S noha a házasságukon belüli nyitottságról és toleranciáról szóló képet Gyarmati Fanni maga is formálja és gerjeszti – elsősorban a kívüllág felé –, a mai olvasó számára és az elmúlt hét évtized nyújtotta rálátás, illetve a megváltozott gondolkodás adta szempontok érvényében inkább azt érzékeli, a naplóból az látszik, hogy a feleség számára ez inkább valamiféle csapdát jelentett, védekezési mechanizmust, a valós ellenérzések és sértődöttség palástolását. Nem is tartható fenn ez az állapot sokáig, Fanni megmondja férjének, hogy nem tudja elfogadni, hogy mással is legyen „története”. Gyakran emlegetett érv, hogy Fanni is beszámol Radnótinak más férfiak iránti vonzalmáról, amit a férj is neheztelés nélkül fogad el. Csakhogy Fanni efféle fellángolásai – hangsúlyozom: mai szemmel – inkább csak revansszerű fantáziák, mintsem valós érzelmi kapcsolatok és viszonyok. Hogy Fanni számára elsősorban megalázottságot jelent az ügy, mi sem bizonyítja jobban, hogy egy baráti összejövetel alkalmával Radnótit, aki egész este Beck Judittal foglalkozik, mellette ül, maguk a társaság tagjai szólítják fel önmérsékletre.

A másik, évtizedeken át fennálló tévhit, miszerint Gyarmati Fanni nem volt jelen Radnóti exhumálásakor (ez csak részben igaz!), nem tekintette meg a földi maradványokat. Ez ugyancsak érvénytelenné vált. A napló legmegrázóbb részletei épp ezek. Miután 1946. augusztus elsejét követően barátai megmutatják neki az *Új Élet*-ben megjelent hírt az Abda határában történt exhumálásról, és a névsorban Radnóti Miklós nevét és adatait, azon nyomban hozzákezd a hivatalos ügyek intézéséhez, és augusztus 12-én Ortutay Gyulával, aki baráti és munkatársi körének legmeghatározóbb alakja, a Rádió Graham gépkocsiján Győrbe utazik, s a temetőben felnyitattja a koporsót. Még ennél is megrázóbb pillanatok, amikor otthon, egyedül maradván kibontja az exhumáláskor a költőnél talált és neki, az özvegynek átadott csomagot: „Azonnal hozzáfogtam kinyitni a kis csomagocskát az írásokkal, még Margit ott volt akkor, csak futólag láttam, hogy képek, az én utolsó levelezőlapjaim, amiket még Vácra írtam, voltak benne, aztán egy szerb felírású notesz, benne az ő ragyogóan tiszta, biztos, gyönyörű írásával ajánlás az elején, annak, aki megtalálja, hogy juttassa el Ortutay Gyulához. Magyarul, németül, szerbül, angolul, franciául. Aztán versek, hol elmosódva, hol olvashatóan, azok, amiket Szalai Sanyi hozott, és néhol variációkkal, és még öt másik. Köztük a *Gyökér* című, amit még tavaly egyszer Háy Kari említett, hogy ilyen címűt is írt odalent, és ezenkívül még négy kisebb volt

Razglednica címmel. Azóta megtudtam, ez szerbül van, annyit jelent, mint képes levelezőlap, szóval körülbelül annak a versfajtnak felel meg, amit *Carte postale* címmel írt annak idején Párizsról” (503. II.).

Gyarmati Fanni naplójának olvasását természetsszerűleg determinálja, hogy Radnóti Miklós hitvese, szerelmi költészetének legjelentősebb műzsája volt; közös életüket, majd ennek a háború miatti ellehetetlenülését és tragédiáját tematizálja. Rendkívül intim részleteket is feltár (a nászéjszakájuk történeteit, szexuális életük problémáit, a védekezés nehézségeit, abortuszait; később az oroszok által történt megalázásának és megerőszakolásának eseményét), s válik ezáltal egy társadalmi réteg, a városi polgári értelmiség szokáskultúrájának, életvitelének dokumentumává, e szempontból is kortörténeti elbeszéléssé. Ugyanakkor egy sok műfajú alkotás; családrege, holokauszt- és nőirodalom, illetve „fejlődésregény” (FERENCZ 2014: 664). Két különböző habitusú naplóíró, „két Fanni” szólal ugyanis meg lapjain. Az első, a kicsit infantilis és szerepjátszó, irigykedő, szerelmes és a szerelmével/férjével marakodó huszonéves nő, aki minden hisztériája (pl. az elegánsabb és önállóbb nők iránti ellenszenve, saját elhanyagoltságának túlméretezése etc.) ellenére is küldetésének tartja, hogy Radnóti Miklósnak társa, támogatója, munkájának avatott kritikusa és értője legyen. A „másik” Fanni a negyvenes években jelenik meg és lesz elbeszélővé, ekkor – miután a férfit behívták munkaszolgálatra – többnyire magányos, a megpróbáltatások közepette felnőtté ért nő, „túl mindenben”, aki már tudja, hogy olyan dolgokat is „ki kell és lehet bírni”, amelyekhez képest a férj hűtlensége, vagy a szépség és fiatalság elvesztése jelentéktelen történeteknek tűnnek. Immáron egy belső korlátaitól megszabadult, önálló, döntőképes nő beszél a naplóban, aki tudja, hogy 1946. szeptember 9-ét követően, miután az utolsó eseményeket is dokumentálta a Radnóti Miklós hitveseként leélt tizenkét esztendőről (beleszámítva az utolsó két évet is, amikor még nem tudja, bár sejti, hogy özvegy, mert a férjét meggyilkolták), ezt követően, amíg él, hallgatni fog.

IRODALOM

- BÍRÓ-BALOGH Tamás 2015. Radnóti Miklós ismeretlen szerelmes levele Beck Judithhoz. *Irodalmi Jelen*, <http://www.irodalmijelen.hu/2015-jul-10-0830/radnoti-miklos-ismeretlen-szerelmes-levele-beck-judithoz>
- FERENCZ Győző 2014. A napló mint dokumentum és mint műalkotás = *Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplója 1935–1946., I–II.* Sajtó alá rendezte: Ferencz Győző, Nagy Zsejke. A jegyzeteket és az utószót írta: Ferencz Győző. Jaffa Kiadó, Budapest, 651–666.
- RADNÓTI Miklós 1989. *Napló.* Magvető, Budapest

Draginja Ramadanski

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szlavisztika Tanszék
draginjaramadanski@gmail.com

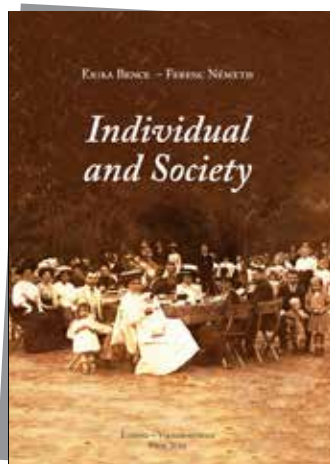
EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

Erika Bence–Ferenc Németh: *Individual and Society*. ETHOSZ – Virágmandula, Pécs, 2016

A könyv olyan sajátos korrelációt vizsgál, amely, annak ellenére, hogy kétségtelenül jelen van az irodalomban és a társadalomban, aszimmetrikus és rendszertelen elméleti figyelemben részesült mindeddig. Ezúttal nincs így. A Bence–Németh szerzőpáros arányosan megkomponált cikkgyűjteménye nagymértékben választ ad a cím kihívásaira. Habár az első szövegből fakad, ez a cím az egész könyv módszertanilag termékeny keretévé növi ki magát. Emellett a hungarológiai, interkulturális és intermediális tudományos érdeklődés fókuszába kerülnek olyan jelenségek is, melyekről csupán az utóbbi évtizedekben írnak és beszélnek nyíltan, és amelyeknek tudományos legitimitást kell adni, be kell őket mutatni, valamint releváns kommentároknak és kritikának alávetni.

A könyv első fejezete a társadalmi múlt és jelen jelenségeiről szól. Mondjuk, az osztrák–magyar oktatási hatóságok a diákok viselkedésére vonatkozó szabályairól. Ezt a rigid nevelési viszonyt ma már hatályon kívül helyezték. Az új idők újfajta mércéket is hoznak magukkal. Ahogy haladunk előre az olvasásban, talán éppen a hallgatólagos, a könyvben mindezzel jelen levő pátoz az, amely igazolja ezt. Amiképp ezt bizonyítja a mai Vajdaságban az egyén és a társadalom közötti pszichológiai reláció kutatása (Németh), valamint az oktatás szféráján belüli olyan jelenségek vizsgálata is, amelyek a valósággal való textuális kontaktusra épülnek (Bence).

A második fejezet a magyar és a szerb kultúra interkulturális érintkezési pontjainak néhány jelentős példáját hozza. Ezek-

nek a kapcsolatoknak tartósságát és megalapozottságát ékesen bizonyítja a nagy magyar költőnek, Petőfinek jókori lefordítása szerb nyelvre (Németh), amely kétségtelenül inspiráló tényező mindkét kultúra számára (főként, ha figyelembe vesszük a folyamat minőségét és terjedelmét, valamint a benne részt vevő szerzőket).

A mediterráneum Herczeg Ferenc általi irodalmi megnyilatkozását egy másfajta előjel jellemzi. Tudniillik, Herczeg művészi és kulturológiai eredményei egyszerre megkérdőjeleződnek. Azonban éppen a marginális írók lehetnek érdekesek egy korszak teljes képének megmutatásában, különösen, ha sohasem begyógyult, a katonailag és politikailag legyőzött nemzeti érzéssel esett traumákról van szó. Erről tanúskodik ismét a hercegi életmű iránti, kétségbevonhatatlan, evokatív kapacitású kutatói érdeklődés. Ugyanis az országok hirtelen elveszthetik tengeri és egyéb határaikat. Az irodalom az, amely örökkévalóságra szóló telekkönyveket ad ki, de ezek nem tájakat és vidékeket tartalmaznak. Az irodalom mélyebbre hatol. Ezúttal az evokatív misszió egy „egyszerű” útleírásra van bízva, pontosabban egy hajónaplóra, mely domiciliumszerűen kimondott-megírt toponímiák sorát tartalmazza (*Szelek szárnyán*, 1905). Egy ilyen, a későbbi elolvasásnak alávett diskurzus egyrészt szükségszerűen művelődési nosztalgia, a szép részletek fölötti lamentáció köntösébe bújik (ebben az esetben a szecessziós poligráfiába és a könyvek pazar külsejébe történő kirándulásról van szó), másrészt viszont a kételkedő elhallgatásba és vakságba van burkolva. Ez az az aszimmetria, amelyről minket, a (nem) elmozdítható határok különböző oldalán élő szomszédokat, még senki sem szoktatott le. Mégis, ha igazi irodalommal van dolgunk, nincs okunk az idegességre. Egy valódi műalkotást mindenki ugyanolyan élvezettel olvashat el, hiszen az mindenki számára íródott. Azonban, ha gyenge irodalomról van szó, nemtetszésünk, függetlenül az irodalom ideológiai előjelétől, elengedhetetlen lesz.

Mintha ezt hallgatólagosan meg is mutatta volna a Mikszáth Kálmán műveiben jelentkező társadalmi és történelmi szubsztrátumot bemutató cikk (Bence–Németh), mely éppen az irodalom által jutott termékeny örökséghez. A mai, emancipált, multikulturális olvasóról azt tartják, hogy érzékenyen érinti a történelemfölöttség (a lírai, vagy mondjuk nevetésre készítő aspektusa a valóságnak). De így van-e valóban? Ennek a kérdésnek a feltevéséig a textuálisan megalapozott történelmi tapasztalatról való társszerzői gondolkodás vezet bennünket, illetve a művészet azon képességének egyfajta vallatása, mely a nemzeti identitás tüzét életben tudja tartani, örülve és lamentálva, de NEM valamely új hadseregek katonáival egyetemben (Gion Nándor: *Ez a nap a miénk*, 1997). Egyes műveket figyelmeztetésként olvassunk, de természetesen ez nem kötelező.

Az a rész, amelyet teljes egészében Bence Erika írt, a vajdasági magyar irodalom hazafogalmának demisztifikációja, számos kortárs szerző művén, de főleg Juhász Erzsébet *Határregényén* keresztül. Hogy a dúr és a moll szólam váltakozása valóban működik ebben a könyvben, azt a vajdasági multilingvális hagyománynak szentelt cikk mutatja meg, valamint a magyar (és nem csak a magyar) irodalom folyton megismételhető képe, az egyik vonatról a másikra való „átszállás” toposza. Követve számos irodalmi megvalósítását (kezdve az eredeti regényen, Kosztolányi Dezső *Esti Kornélján*, majd ennek pastiche-ain, Esterházy Péter, Danilo Kiš, Dudás Károly, Nagy Abonyi Árpád, Lovas Ildikó művein keresztül), rájövünk, hogy az irodalom nagysága éppen az egyetemességében rejlik. Minden társadalom és egyén is, térjünk csak vissza ennek a gyűjteménynek a címéhez, mindenekelőtt a kölcsönös viszonyaik rendezetlensége miatt, előbb-utóbb megkapja a nem kívánatos, szomorú, „esti” nomadizmus esélyét. Végezetül feltehetjük a kérdést: a *jobb élet* szintagmáját végre át fogja-e hatni az etikus dimenzió?

Utasi Anikó fordítása

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. A. Gergely András egyetemi oktató, ELTE Társadalomtudományi Kar,
Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest

Dr. Arató Krisztina egyetemi docens, intézetigazgató-helyettes, ELTE
Állam- és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Intézet, Budapest

Dr. Barcsi Tamás egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem,
Egészségtudományi Kar, Pécs

Dr. Bence Erika egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem, BTK,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – a Létünk főszerkesztője, Újvidék

Dr. Beretka Katinka egyetemi tanársegéd, UNION Egyetem Dr. Lazar
Vrkatić Jogi és Üzleti Tanulmányok Kara, Újvidék

Bíró Anna doktorandusz, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Nyelvészeti
Doktori Iskola, Budapest

Dr. Blazsek Virág doktorandusz, Central European University, Department
of Legal Studies, Budapest

Eplényi Kata nemzetközi irodavezető, Balassi Intézet, Budapest

Dr. Gyeney Laura egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Jog- és Államtudományi Kar, Budapest

Dr. Horváthy Balázs tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, Budapest

Dr. Jakus János nyugállományú alaezredes, a HM-HIM volt
osztályvezetője és a Nemzetvédelmi Egyetem Tudományszervező Központ
volt igazgatója, Budapest

Dr. Klenanc Miklós ügyvéd, Dr. Klenanc Miklós Ügyvédi Iroda, Budapest

Dr. Koller Boglárka nemzetközi és tudományos dékánhelyettes,
tanszékvezető, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Nemzetközi és Európai
Tanulmányok Kar, Európa-tanulmányok Tanszék, Budapest

Dr. Draginja Ramadanski egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem,
BTK, Szlavisztika Tanszék, Újvidék

Dr. Thomka Beáta egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Modern
Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Pécs

Dr. Tóth I. János egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, BTK,
Filozófia Tanszék, Szeged

Dr. Utsi Anikó főiskolai tanár, Szakosított Óvóképző Főiskola, Újvidék

Dr. Varga András egyetemi tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem,
Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar, Európa-tanulmányok Tanszék,
Budapest

Dr. Roberta Medda-Windischer senior kutató, European Academy of
Bolzano/Bozen (EURAC), Institute for Minority Rights, Bolzano

Dr. Zóka Péter levéltári főtanácsos, filozófiatörténész, Magyar Nemzeti
Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs

RECENZENSEK

Dr. Bene Adrián (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi
Doktori Iskola)

Dr. Dévavári Zoltán (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző
Kar, Szabadka)

Dr. Dudás Attila (Újvidéki Egyetem, Jogtudományi Kar)

Dr. Farkas Szilárd (Kinizsi Pál Élelmiszeripari Szakképző Iskola,
Kaposvár)

Dr. Gábrity Molnár Irén (Újvidéki Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar –
Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka)

Dr. Györe Zoltán (Újvidéki Egyetem, BTK, Történelem Tanszék)

Dr. Hózsá Éva (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom
Tanszék, Újvidék – Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka)

Joó Horti Livia (Expecto Mantálhigiéne Alapítvány – Naša radost
Iskoláskor Előtti Intézmény)

Dr. Kardos Gábor (ELTE, Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi Jogi
Tanszék, Budapest)

Dr. Karikó Sándor (Szegedi Tudományegyetem, JGYPK)

Dr. Korhecz Tamás (UNION Egyetem Dr. Lazar Vrkatić Jogi és Üzleti
Tanulmányok Kara, Újvidék)

Lendák Kabók Karolina doktorjelölt (Újvidéki Egyetem, Inter- és
Multidiszciplináris Tanulmányi Központ)

Rózsa Rita PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem, BTK,
Interdiszciplináris Doktori Iskola)

Dr. Samu János Vilmos (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar, Szabadka)

Dr. Tajti Tibor (Közép-Európa Egyetem, Jogtudományi Kar, Budapest)

Dr. Takács Márta (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar,
Szabadka)

Dr. Takács Zoltán (VMDOK, Szabadka)

Dr. Toldi Éva (Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom
Tanszék, Újvidék)

Dr. Tóth I. János (Szegedi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék)

Dr. Trautmann László (Budapesti Corvinus Egyetem, Közgazdasági
Tudományi Tanszék)

Dr. Varga László (a Szerbiai Népképviselőház Európai Integrációs
Bizottságának volt tagja)

Véry Dalma doktorjelölt (ELTE, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Budapest)

Dr. Víg Zoltán (Singidunum Egyetem, Közgazdasági, Pénzügyi és
Közigazgatási Kar, Belgrád)

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásait elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy e-mailben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és e-mail címüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Az ideális karakterszám 34 000 (körülbelül 12 oldal). Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptér méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagramokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövege egész tájékoztatót a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic)* betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelést nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza).

A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén: (IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom történetei II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

INFORMACIJA

Mole se autori da svoje tekstove koje nameravaju objaviti u časopisu *Létünk*, dostave uredništvu (letunk@forumliber.rs) u formatu doc. ili na elektronsku adresu glavnog urednika (erikazambo@eunet.rs) na disketi ili kao atačment. Uz rad treba dostaviti kratak rezime na mađarskom jeziku i najmanje pet ključnih reči.

Prispeli radovi se lektorišu. U interesu lakše komunikacije sa autorima molimo da se (u posebnom prilogu) naznači: poštanska i e-mail adresa, broj telefona i lični podaci: akademska titula, prezime i ime, zvanje, radno mesto i sedište.

U tekstu studije i tekstualnom delu slike se podjednako koristi font Times New Roman. Veličina fonta u tekstualnom delu je 12, dok je u tabelama, u natpisima slika (kao i u eventualnim fusnotama i literaturi) 10. Idealan broj karaktera iznosi 34 000 (oko 12 strana). Molimo da se prilikom uređivanja teksta zane mare tehnički postupci (npr. tabulator i upotreba razmaka među slovnim mestima, umesto toga preporučuje se korišćenje uvlačenja ili upotreba tabela). Kod uređivanja tabela treba uzeti u obzir dosadašnju praksu, obrasce i način preloma našeg časopisa. Mole se autori, da slike, dijagrame ne ugrađuju u tekst, već da ih pošalju kao priloge uz tačno obeležavanje mesta gde se oni trebaju umetnuti.

Broj redova po strani može biti najviše 30, uz prored od 1,5. U tekstu ne treba da bude suvišnog preskakanja redova. Ime autora (ispisana fontom Normal) i naslov rada (**BOLDOVANIM VERZALOM**) stoji na početku teksta, centrirano. Rad, zbog naučnog obeležja, odnosno zbog ubacivanja naslova na engleskom, ne može imati glavni naslov duži od jednog reda a mole se autori da ne koriste podnaslove. Naslovi odeljaka u radu se pišu VELIKIM SLOVIMA. Tekstovi se zbog preglednosti mogu raščlaniti decimalnim sistemom (na početku pasusa koji otvara odeljak treba upisati arapske brojeve: 1., 2., 1.1., 1.2. itd.). Uz recenzije i prikaze koji će se objaviti u odeljku pod nazivom Prikazi ne idu ni recenzije niti ključne reči. Kod recenzija podaci prikazane knjige se daju u prvom pasusu. U slučaju kada se vrši prikaz naučnog skupa, ceo tekst upućuje na odlike i podatke konferencije. U okviru samog teksta *naslovi knjiga i izdanja* se ističu *italicom*. Nikakvi drugi načini isticanja se ne koriste. Pozivanje na literaturu se u tekstu stavlja u zagradu (potpuni opis se daje na kraju rada u okviru spiska literature). Forma pozivanja na literaturu u tekstu je sledeća: u slučaju celokupnog dela: (IMRE 1996), kada se poziva samo na delove (IMRE 1996: 33–40). Ukoliko se radi o izdanju u više tomova (GYÖRFFY 1.: 37–159). U slučaju kada se pozivate na dela istog autora izdatih iste godine: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

Na kraju rada spisak literature treba da sadrži samo ona stručna dela na koje se autor poziva u svom radu, i to u sledećoj formi:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

Mogu se upotrebiti i skraćenice za dela koja su opšte poznata ili na koje se autor često poziva: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kézi-szótár) itd. U okviru literature dela treba da su poredana prema azbučnom redu autora, a u slučaju istog autora po hronološkom redu.

Mole se autori, da beleške na kraju rada uopšte ne koriste, a fusnote samo u slučajevima kada je neophodno. Fusnote ne treba da sadrže pozivanje na literaturu!

Uredništvo

STYLE SHEET

Authors are requested to send their papers to *Létünk* in electronic form: they should be in doc. format addressed to the Editorial Office (letunk@forumlibers.rs) or to the general editor's address (erikazambo@eunet.rs) on a compact disk or in e-mail as an attached file. There should be a short summary of the contents in Hungarian and at least five keywords.

The studies submitted will be edited linguistically and proofread. Please indicate your name and address for further contact: address, e-mail address, telephone number, and other personal data (in the line of the author's name): academic degree, surname and last name, status, workplace.

We use Times New Roman type in the studies and diagrams (pictures, illustrations, figures). The font size of the main text is 12. For tables, schemes and diagrams (footnotes, bibliography) font size 10 is required. The ideal number of characters is 34,000 (approximately 12 pages). Do avoid any unnecessary technical procedures (using tabulators and space in formatting; instead, we suggest using indents and tables). Regarding tables, please notice the usual practice in the quarterly. Avoid inserting diagrams into the text; send them as attachments, marking the place of insertion.

The number of lines is 30 (at most) in a page, with 1.5 line spacing. There should be no extra spacing between the lines. The author's name (normal type) and the title of the study are (**BOLD UPPER CASE**) in front of the text in the centre. Due to the inclusion of the academic title and the English title of the study, the main title cannot be longer than one line. Authors are also requested to avoid subtitles. Titles are printed in UPPER CASE. If so required, the text can be divided using the decimal system (with Arabic numerals 1.2., 1.1., 1.2. etc. inserted in front of the paragraph). Reviews and information published in the *Review* column do not have a summary or keywords. In case of a book review, the data on the book should be provided in the first paragraph. In reporting a conference, the text should give general information about the program. In the text, the *title of books and publications* should be printed in *italics*. The reference in the text is in brackets (the full description should be given at the end of the text in the Bibliography). The form of the reference is the following: in case of a whole book: (IMRE 1996); in case of a part of the book: (IMRE 1996: 33-40); in case of a book consisting of more than one volume: (GYÖRFFY 1.: 37-159); using several publications by a certain author published in the same year: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

The Bibliography at the end of the study should only concern the literature referred to in the article, and should be in the following forms:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. Századi epikánkban*. Debrecen

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedi-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia*. Budapest, 1969. NytudÉrt. 70. Budapest

Common abbreviations of well-known publications can also be used: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNY (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. The items in the Bibliography should be listed in alphabetical order; in case of multiple works by the same author, the items should be in chronological order.

Authors are requested not to use endnotes; footnotes can be used only in justified instances. The footnotes should not enclose the reference.

Editorial office

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

A FILOZÓFIA HATÁRAI
(SZERKESZTETTE BENE ADRIÁN)

ANGOL ÖNKÉNTESÉK BUDA 1686-OS OSTROMÁNÁL:
OKOK ÉS MOZGATÓRUGÓK

A POPULÁRIS REGISZTER TANÍTÁSA/TANÍTHATÓSÁGA
IRODALOMÓRÁN

KASS JÁNOS DILEMMA CÍMŰ ANIMÁCIÓS FILMJE
ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

ELLENSÉGKÉPEK ÉS ÖNKÉP JUGOSZLÁV
ÉS MAGYAR KARIKATÚRÁKON
(1945–1947)